

KRONIEK 2002

Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2002

Joop Hippe, Paul Lucardie en Gerrit Voerman

1. Inleiding

Een zo onstuimig politiek jaar als 2002 heeft Nederland lang niet meer gekend. De stormachtige opkomst van Pim Fortuyn, het beroemde dan wel beruchte televisiedebat op de avond van de gemeenteraadsverkiezingen van 6 maart, de ontslagaanvraag van het tweede kabinet-Kok op 16 april, de moord op Fortuyn op 6 mei, de eclatante zege van zijn partij – de Lijst Pim Fortuyn (LPF) – bij de Tweede-Kamerverkiezingen op 15 mei, de deelname van deze nieuwkomer aan het kabinet-Balkenende, en de val van deze regeringscoalitie op 16 oktober – er zijn al enkele boeken over geschreven, en er zullen er nog wel meer volgen. In deze Kroniek worden alleen de partijpolitieke gebeurtenissen beschreven, dat wil zeggen de ontwikkelingen binnen en de activiteiten van de partijen die in de Eerste en Tweede Kamer vertegenwoordigd zijn voor zover die zich buiten het parlement afspeelden. De handelingen van bewindslieden en volksvertegenwoordigers in het parlement worden immers elders al gedocumenteerd.

Voor dit overzicht werden de volgende bronnen geraadpleegd:

- artikelen uit de dagbladen *NRC Handelsblad*, *Trouw*, *de Volkskrant*, *Nederlands Dagblad* en *Reformatorisch Dagblad*; deze artikelen worden dagelijks vergaard en geordend voor het knipselarchief van het DNPP;
- partijdocumenten: brochures, partijbladen en congresstukken, die eveneens door het DNPP worden verzameld.

Om de gebeurtenissen binnen de afzonderlijke partijen in een context te plaatsen, worden eerst de politieke ‘hoofdmomenten’ uit 2002 kort geschetst.¹

¹. Zie voor een uitvoeriger overzicht van de politieke hoofdmomenten uit 2002: P. van Griensven, ‘Het parlementaire jaar 2001-2002’, in: C.C. van Baalen e.a., red., *Nieuwkomers in de politiek. Jaarboek Parlementaire* 18

2. Hoofdmomenten

huwelijk Willem-Alexander en Máxima

Het jaar begon rustig. Op 2 februari trad kroonprins Willem-Alexander in Amsterdam in het huwelijk met de Argentijnse Máxima Zorreguieta. Haar ouders woonden de plechtigheid niet bij, vanwege het omstreden verleden van haar vader. Deze was staatssecretaris van Landbouw geweest onder de militaire dictatuur in Argentinië in de periode 1976-1983 (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 18). De Staten-Generaal hadden op 3 juli 2001 toestemming voor het huwelijk gegeven, dat zonder noemenswaardige incidenten plaats vond.

gemeenteraadsverkiezingen

In 458 gemeenten werden op 6 maart gemeenteraadsverkiezingen gehouden; in de overige 38 was dat niet nodig vanwege recente gemeentelijke herindelingen. Evenals in 1998 en 1994 werden de raadsverkiezingen in 2002 veelal gezien als test voor de Tweede-Kamerverkiezingen van mei. Verlies van de drie paarse regeringspartijen – D66, PvdA en VVD – tekende zich in maart al duidelijk af. De Democraten verloren ruim 170 zetels, de VVD ruim 300 en de PvdA bijna 500 (zie tabel 1). Ook als men rekening houdt met de vermindering van het totaal aantal zetels (van ruim 10.000 naar ruim 9.000) ten gevolge van gemeentelijke herindelingen (waardoor de uitkomsten moeilijk te vergelijken zijn met 1998), dan zijn dit forse verliezen. De sociaal-democraten gingen vooral fors achteruit in hun traditionele bolwerken in het Noorden en in Rotterdam en omgeving. De liberalen leden met name in de Randstad aanzienlijke verliezen. Het CDA wist zijn positie daarentegen te handhaven: het verlies van krap 250 zetels is toe te schrijven aan de vermindering van het totaal aantal zetels. Bij GroenLinks en SGP betekende het beperkte verlies aan zetels relatief een (bescheiden) vooruitgang. De SP echter verloor meer dan verwacht had mogen worden. De ChristenUnie boekte winst, ook in absolute zin. Daarbij dient men echter te bedenken dat sommige lokale christelijke groeperingen nu onder de vlag van de ChristenUnie aan de verkiezingen deelnamen en dat samenwerkingsverbanden van RPF en/of GPV met SGP uit 1998 in een aantal gevallen werden ontbonden.

Geschiedenis 2002, Den Haag, 2002, 146-159; en P. van Griensven, M. Leenders en M. Timmermans, 'Het parlementaire jaar 2002-2003', in: C.C. van Baalen e.a., red., *Emotie in de politiek. Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2003*, Den Haag, 2003, 156-169.

Ook de overige landelijke partijen behaalden meer zetels dan in 1998 – het betreft hier vooral de Nieuwe Communistische Partij (NCPN) (acht zetels) en haar afsplitsing, de Verenigde Communistische Partij (twee zetels), de Verenigde Senioren Partij (voortgekomen uit een fusie van drie ouderenpartijen) (zes zetels) en Nederland Mobiel (twee zetels). De Centrumdemocraten verloren hun laatste zetel; hun extremere rivalen (Nieuwe Nationale Partij en de Nederlandse Volksunie) dongen vergeefs naar zetels in een zestal gemeenten.

De grote winnaar van deze verkiezingen waren de onafhankelijke lokale partijen, die in 142 gemeenten de grootste werden. Daarbij valt vooral de snelle opkomst van partijen op die zich met de naam ‘Leefbaar’ tooiden. Met name het succes van Leefbaar Utrecht en Leefbaar Hilversum in de jaren negentig had vele andere groeperingen geïnspireerd. In totaal presenteerden zich ruim tachtig ‘leefbaarheids’-partijen, waarvan zeventien in hun gemeente de grootste werden. Het meest opzienbarend was de zege van Leefbaar Rotterdam in de Maasstad, de door W.S.P. Fortuyn aangevoerde lijst die in één keer zeventien van de 45 zetels won en de PvdA van de eerste plaats verdrong die zij vanaf 1946 onafgebroken ingenomen had. Volgens het Rotterdamse Centrum voor Onderzoek en Statistiek hield de opkomst van de nieuwe partij geen verband met lage of hoge welstand en evenmin met het aantal allochtonen in een buurt. Overigens profiteerden niet al deze partijen van de ‘leefbaarheidsgolf’: juist de pionier Leefbaar Hilversum leed verlies (van veertien naar negen zetels), hetgeen wellicht te wijten was aan de deelname van deze partij aan het college in Hilversum en aan de rol die partijleider (en wethouder) J.G. Nagel had gespeeld binnen Leefbaar Nederland (zie in deze Kroniek onder Leefbaar Nederland).

In Amersfoort won de door een allochtoon opgerichte Onafhankelijke Lijst Özcan een zetel. Elders deden partijen van allochtonen het minder goed, al kwam de Multipartij in Breda met 1,3% nog wel in de buurt van een zetel. Wel kwamen in enkele grote steden allochtone leden van gevestigde partijen via voorkeursstemmen in de raad, zodat het totaal aantal allochtone raadsleden in Nederland toenam van 150 in 1998 naar 208 in 2002.

In de nacht van 6 op 7 maart organiseerde de NOS een debat tussen de lijsttrekkers bij de Tweede-Kamerverkiezingen van CDA, D66, Groen-Links, PvdA, VVD en LPF over de uitkomsten van de raadsverkiezingen, dat rechtstreeks op de televisie werd uitgezonden. Fortuyn kwam binnen als stralende winnaar van de gemeenteraadsverkiezingen; hij won vervolgens ook nog eens het debat. De leiders van de PvdA en VVD, A.P.W. Melkert en H.F. Dijkstal, zagen er vermoeid en verslagen uit en konden de op dreef geraakte en zich uitdagend opstellende

Fortuyn nauwelijks weerwerk leveren. Th.C. de Graaf (D66) kwam amper in beeld. GroenLinks-aanvoerder P. Rosenmöller bood Fortuyn relatief nog het meeste weerwerk. CDA-leider J.P. Balkenende stelde zich beschouwend en terughoudend op. De volgende dag werd in de media veel geschreven en gesproken over de ontluisterende indruk die Melkert en Dijkstal hadden gemaakt.

Tabel 1. Uitslag gemeenteraadsverkiezingen 2002 (in zetels)

	1998	2002
CDA	2.404	2.155
PvdA	1.817	1.360
VVD	1.796	1.475
D66	442	268
GroenLinks	430	410
SGP	190	181
SP	190	143
ChristenUnie	157*)	279
overige landelijke partijen	27	34
lokale confessionele groeperingen	332	135
lokale progressieve groeperingen	304	272
onafhankelijke lokale partijen	2.067	2.368
totaal	10.156	9.080

*) totaal van GPV (64 zetels) en RPF (93 zetels)

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen, 2003
(www.statline.cbs.nl/StatWeb).

Vanwege de van kracht geworden Wet dualisering gemeentebestuur (zie hierna onder 'staatkundige vernieuwing: gemeenteraden') konden de op 6 maart verkozen raadsleden niet langer tegelijkertijd wethouder zijn. Na de afronding van de collegevorming bleek de meerderheid van de wethouders als raadslid gekozen te zijn, slechts 9% (139 van de in totaal 1.524) kwam van buiten de raad. De collegevorming duurde langer dan vroeger, toen zes weken als maximum gold. In sommige gemeenten werd eerst een informateur aangetrokken om de partijen bij elkaar te brengen. In Rotterdam viel die taak toe aan de hoogleraar politicologie M.P.C.M. van Schendelen. In Amsterdam en andere gemeenten trad de burgemeester als informateur op.

Het CDA leverde de meeste wethouders (437). De christen-democraten namen in de meeste grote steden deel aan het college, met als belangrijke uitzondering Nijmegen waar een links college werd gevormd van PvdA, GroenLinks en SP.

tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen

Op 6 november werd in de Limburgse gemeenten Echt en Susteren, die op 1 januari 2003 zouden samensmelten, een nieuwe gemeenteraad gekozen. Aangezien hier vooral plaatselijke partijen deelnamen, had de uitslag weinig betekenis voor de landelijke politiek.

Dat was anders op 20 november. Op die dag werden in Zeeuws-Vlaanderen raadsverkiezingen gehouden omdat de zeven gemeenten aldaar tot drie gereduceerd werden, en kozen ook inwoners van de fuserende Zuid-Hollandse gemeenten Heerjansdam en Zwijndrecht en de Noord-Brabantse gemeenten Oss en Ravenstein een nieuwe raad. Vooral Zwijndrecht werd als goede graadmeter voor de landelijke verhoudingen gezien. In alle gemeenten deed het CDA het goed; in Terneuzen, Sluis en Zwijndrecht werden de christen-democraten de grootste partij, in Hulst de tweede na een lokale groepering. In Oss won de SP vijftien zetels van de 35 – meer dan het CDA (acht zetels) maar geen absolute meerderheid, zoals aanvankelijk werd verwacht.

val van het tweede kabinet-Kok

Een maand voor de Tweede-Kamerverkiezingen, op 16 april, bood minister-president W. Kok met zijn kabinet ontslag aan. De aanleiding vormde het rapport *Srebrenica, een 'veilig' gebied* dat het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) op 10 april had uitgebracht. Het rapport legde een aantal fouten bloot van de Nederlandse regering in de periode 1993-1995 inzake de vredesmissie in Bosnië-Herzegovina. Nederlandse troepen hadden in het kader van de Verenigde Naties in een aantal gebieden rond de stad Srebrenica de veiligheid van de (overwegend uit moslims bestaande) bevolking tijdens de Bosnische burgeroorlog moeten waarborgen, maar zij hadden in 1995 niet weten te verhinderen dat duizenden moslims door (christelijke) Servische Bosniers werden vermoord. Het NIOD stelde in zijn rapport vast dat de missie al bij voorbaat onuitvoerbaar was en dat men verzuimd had voorwaarden vooraf te stellen. Als minister-president zou Kok vanaf 1994 in deze zaak te weinig leiding hebben gegeven. Kok wilde met zijn aftreden “op een zichtbare manier verantwoordelijkheid nemen tegenover de slachtoffers en nabestaanden van Srebrenica” (*NRC Handelsblad*, 17 april 2002).

Overigens had minister J.P. Pronk van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM) al op 15 april de indruk gewekt desnoods alleen te zullen aftreden en daarmee het hele kabinet onder druk gezet. De PvdA-er Pronk had reeds in 1995 (toen als minister van Ontwikkelingssamenwerking) de regio bezocht en van genocide in Bosnië melding gemaakt, maar daar toen nog geen politieke consequenties aan verbonden. Ook minister van Defensie, F.H.G. de Grave (VVD) had overwogen alleen af te treden, omdat hij verkeerd was geïnformeerd door de legertop over de kwestie-Srebrenica. De Grave was overigens pas in 1998 minister geworden en dus niet direct bij de gebeurtenissen van 1993-1995 betrokken geweest. Hij had een commissie onder leiding van oud-minister van Onderwijs J.A. van Kemenade onderzoek laten verrichten naar de kwestie, maar deze had volgens het NIOD belangrijke fouten van de militaire top niet vermeld in haar eindverslag. Het aftreden van Kok en zijn kabinet betekende niet het einde van de affaire. Op 17 april besloot de Tweede Kamer alsnog een parlementaire enquête te houden. Onder leiding van A.D. Bakker (D66) ving de enquêtecommissie in juni haar werkzaamheden aan.

Tweede-Kamerverkiezingen: de campagne

In februari hadden zich 45 partijen bij de Kiesraad ingeschreven. Op 4 april maakte de Kiesraad bekend dat negen nieuwe partijen aan de voorwaarden voor deelname (een borgsom van 11.250 euro en dertig ondersteuningsverklaringen per kieskring) hadden voldaan. Eén daarvan zou alsnog afvallen.

De campagne begon al vroeg. Op 28 januari gingen de lijsttrekkers van CDA, D66, GroenLinks, PvdA en SP met elkaar in de Haagse Ridderzaal in debat over het sportbeleid. Opvallend afwezig was VVD-lijst-aanvoerder Dijkstal.

In februari opende Tweede-Kamervoorzitter mevr. J. van Nieuwenhoven de website www.nederlandkiest.nl, een initiatief van NOS, 'Nova' en 'Den Haag Vandaag', met samenvattingen van verkiezingsprogramma's en portretten van lijsttrekkers. Speciaal voor jongeren richtte het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties de website www.jijkomttochook.nl in. De omroep BNN zond vanaf begin maart een programma uit over de ontwikkeling van een (fictieve) nieuwe partij, Lijst 0, gepresenteerd door de soap-ster mevr. K. Schuurman en mevr. B. Maasland. Het Instituut voor Publiek en Politiek stelde in samenwerking met het DNPP en de Universiteit Twente evenals in 1998 een stemwijzer samen op internet. Trok die in 1998 nog slechts 6.500 bezoekers, dit jaar werd www.stemwijzer.nl ruim twee miljoen keer bezocht. Op verschillende manieren werd geprobeerd de belangstelling

en opkomst van de kiezers te bevorderen. De stembureaus zouden 's avonds tot negen uur in plaats van tot acht uur open blijven.

In de verkiezingscampagne werd op grotere schaal dan voorheen gebruik gemaakt van televisiereclame, zowel via de publieke omroep (de STER) als via commerciële omroepen. Aan spotjes op de STER werd ongeveer een miljoen euro besteed – vijf maal zoveel als in 1998 –, terwijl de Holland Media Groep (RTL4, RTL5, Yorin) en SBS6 elk ongeveer 200.000 euro incasseerden. Verkiezingsaffiches speelden steeds minder een rol in de campagne. Een jury van het Forum voor Democratische Ontwikkeling en het DNPP stelde vast dat de meeste affiches weinig doordacht en niet origineel waren. Dat oordeel gold relatief het minst voor GroenLinks, dat dan ook op 23 april de prijs voor het mooiste affiche in ontvangst mocht nemen.

De campagne kreeg een harder en persoonlijker karakter dan voorheen. Het boulevardblad *Weekend* publiceerde in februari een artikel over de bezoeken die PvdA-lijstaanvoerder Melkert zou brengen aan een Haags bordeel voor sadomasochisten. Fortuyn beschuldigde verschillende media, waaronder de NOS en *NRC Handelsblad*, van linkse sympathieën en vooringenomenheid tegenover zijn partij – toen nog Leefbaar Nederland. VVD-voorzitter B. Eenhoorn op zijn beurt waarschuwde dat Leefbaar Nederland een onderzoeksteam had aangesteld om belastende informatie over politieke tegenstanders te verzamelen.

Tweede-Kamerverkiezingen: de issues

Zorg, onderwijs en veiligheid kondigden zich al eind 2001 aan als thema's voor de kamerverkiezingen. Vooral dankzij Fortuyn zou daar het vreemdelingenbeleid bij komen. Economische onderwerpen speelden minder een rol. In april 2002 noemde de voorzitter van de Raad van Werk en Inkomen, voormalig Tweede-Kamerlid voor de PvdA J.P.C.M. van Zijl, het zeer onverstandig dat de partijen nauwelijks aandacht besteedden aan werkgelegenheidsbeleid, terwijl de werkloosheid toch weer begon toe te nemen. Ook waarschuwde het Centraal Planbureau (CPB) al in november 2001 dat de politieke partijen in hun programma's de economische groei op termijn dreigden te overschatten. In februari 2002 voorzag het CPB voor 2003 een begrotingstekort in plaats van een overschot, zoals algemeen verwacht werd. De partijen reageerden hierop uiteenlopend: de PvdA wilde lastenverlichtingen schrappen, de VVD op overheidsuitgaven bezuinigen.

Op 27 maart maakte het CPB zijn analyse van de verkiezingsprogramma's bekend. VVD en GroenLinks zouden de meeste banen scheppen, D66 het minste. De VVD zou de grootste lastenverlichting tot stand brengen maar ook de uitkeringen in koopkracht verlagen, terwijl

de SP die het meest zou laten stijgen. Het structureel overschot op de begroting zou bij de VVD het grootst en bij de SP het kleinst worden. De PvdA zou alle inkomenscategorieën gelijkelijk laten delen in de welvaartsgroei, maar droeg volgens CDA-lijstaanvoerder Balkenende te weinig aan verkleining van de staatsschuld bij. Hij achtte een coalitie met de sociaal-democraten daarmee minder waarschijnlijk geworden. Overigens merkte CPB-directeur H. Don op 2 april op dat de financiële ruimte voor de partijen in 2003 waarschijnlijk beduidend kleiner zou zijn dan berekend, gezien de stijgende loonkosten en de dientengevolge verslechterende concurrentiepositie van de Nederlandse economie.

Ook het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) had eind maart de programma's ontleed, met betrekking tot hun effect op natuur en milieu. GroenLinks kwam er het beste van af, gevolgd door D66, SP, ChristenUnie en PvdA. CDA en VVD hadden geweigerd hieraan mee te werken.

De gevestigde partijen namen al gauw een harder standpunt in ten aanzien van de misdaadbestrijding dan men op grond van hun programma's had mogen verwachten. De snelle opkomst in de peilingen van Fortuyn zal daar niet vreemd aan zijn geweest. De PvdA had Fortuyn aanvankelijk voornamelijk genegeerd, maar ging in maart ook in de aanval. Na eerder al fel tegen Fortuyn te zijn uitgevallen, waarschuwde premier Kok in zijn wekelijkse televisie-interview op 2 maart voor het tegenover elkaar zetten van verschillende bevolkingsgroepen. Hij noemde de door Fortuyn voorgestelde beperking van de WAO tot ziekten die door het werk veroorzaakt worden 'asociaal' (*Trouw*, 4 maart 2002). Twee weken later ging Fortuyn in de tegenaanval: "de minister-president heeft haat en tweedracht gezaaid en mij gedemoniseerd in de media" (*Nieuwsblad van het Noorden*, 15 maart 2002).

Kok trachtte bovendien het beleid van de paarse kabinetten te verdedigen. Zowel CDA-leider Balkenende als Fortuyn maakten volgens hem een karikatuur van de werkelijkheid door te spreken van de 'puinhopen' van paars (Fortuyn) en de noodzaak tot 'wederopbouw' (Balkenende). Andere prominente PvdA- en VVD-leden namen het kabinet eveneens in bescherming, maar distantieerden zich er tegelijkertijd enigszins van. Zo merkte PvdA-voorzitter R.A. Koole op dat de privatisering van overheidstaken te snel en te ondoordacht was verlopen. H. Wiegel, in de jaren zeventig leider van de VVD, meende dat zijn partij op het gebied van asielbeleid, filebestrijding en WAO niet met het kabinetsbeleid kon instemmen.

Tweede-Kamerverkiezingen: Fortuyn

Onderzoek van politicologen aan de Vrije Universiteit wees uit dat in de eerste maanden de campagne in de media gedomineerd werden door Fortuyn: 42% van de berichten waren aan hem gewijd, bijna evenveel als aan de lijsttrekkers van CDA, PvdA en VVD samen (43%). Aan het eind van de campagne nam de aandacht voor Fortuyn nog toe. Die aandacht betrof echter minder zijn inhoudelijke standpunten dan uitspraken van anderen over hem en zijn reacties daarop. De kiezers associeerden de lijsttrekker van Leefbaar Nederland (en later van de LPF) overwegend met het thema asielzoekers en vreemdelingenbeleid (74%) en met criminaliteit en onveiligheid (32%), terwijl ze bij de PvdA meestal dachten aan sociale voorzieningen (50%) of werkgelegenheid (35%), bij het CDA aan gezin (38%) of normen en waarden (34%), en bij de VVD aan overheidsfinanciën (17%) (*de Volkskrant*, 16 maart 2002).

De campagne leek zich vooral op televisie af te spelen, ook al trokken de meeste lijststaanvoerders regelmatig het land in. Op 6 maart vond het eerste (hierboven reeds vermelde) lijsttrekkersdebat plaats op televisie, bedoeld als nabeschouwing van de gemeenteraadsverkiezingen. Op 21 maart had een tweede debat plaats aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam, dat (afgezien van een vragenuurtje voor de studenten) dezelfde avond werd uitgezonden door het programma 'Twee Vandaag'. Deze keer werd Fortuyn fel aangevallen door GroenLinks-lijsttrekker Rosenmöller: "als jij wordt bekritiseerd op je kwetsbare punten, maak je theater en ga je niet meer in op de inhoud, daar zit jouw zwakte" (*NRC Handelsblad*, 22 maart 2002). De LPF-leider zweeg en dreigde op te stappen. Ook Melkert wees Fortuyn af en toe scherp terecht. Dijkstal daarentegen hield zich op de vlakte. Balkenende onderscheidde zich vooral door zijn afwijzing van het gedoogbeleid voor soft drugs.

Na de bijeenkomst in Rotterdam bleek Fortuyn minder bereid met andere lijsttrekkers in debat te gaan. Melkert en Dijkstal gingen wel met elkaar in debat, onder meer op 3 april in Groningen, waarbij vooral de sociaal-economische verschillen duidelijk werden maar de toon erg vriendelijk bleef. Fortuyn nam evenmin deel aan een lijsttrekkersdebat in het televisieprogramma 'Buitenhof' op 7 april, waar de aanvoerder van de SP, J.G.C.A. Marijnissen, zijn plaats mocht overnemen. Deze had eveneens weinig lof voor de prestaties van het paarse kabinet, dat hij 'een flagrante puinhoop' noemde (*de Volkskrant*, 8 april 2002).

Op 12 april ging Fortuyn wel het debat aan met PvdA-lijsttrekker Melkert, in het televisieprogramma 'Netwerk'. De PvdA-lijsttrekker verweet zijn rivaal gebrekkige feitenkennis: 'Voetnoten, professor!' (*de Volkskrant*, 13 april 2002). Beiden waren het over één ding roerend

eens: ze zouden nooit met elkaar in een kabinet zitten. Veel vriendelijker van toon was een debat tussen Balkenende en Fortuyn, een dag later in het programma 'Knevel op zaterdag'. Melkert vergeleek op 24 april Fortuyn met Le Pen, de leider van het Nationaal Front in Frankrijk, en verweet Balkenende teveel met de LPF-leider te flirten.

Op 27 april mochten de lijsttrekkers van CDA, D66, GroenLinks, LPF, PvdA en VVD in het televisieprogramma 'de Soundmixshow' de degens kruisen: politiek als pauzenummer in een amusementsprogramma, aldus critici. Achteraf vonden de deelnemers, die voortdurend onderbroken werden in hun discussie, dit toch niet zo'n goed idee, ook al had het programma bijna vier miljoen kijkers getrokken.

In de peilingen daalde de aanhang voor de LPF in april tot zestien zetels, om vervolgens weer te stijgen tot 26, daarmee de VVD passierend. Prominente leden van CDA, PvdA en VVD zetten begin mei een felle aanval in op Fortuyn. Dijkstal verweet hem 'megafoonpolitiek', Balkenende 'jojo-gedrag', premier Kok waarschuwde op 1 mei tegen 'naar binnen gekeerd nationalisme' en oud-VVD-leider (inmiddels Europees Commissaris) F. Bolkestein uitte de vrees dat Nederland in de wereld 'een pleefiguur' zou slaan met Fortuyn als premier (*de Volkskrant* en *Reformatorisch Dagblad*, 2 mei 2002). Het CDA adverteerde begin mei met de leus "Met een botte bijl kun je geen puinruimen" – een duidelijke afwijzing van het programma van Fortuyn, maar ook instemming met zijn diagnose. Balkenende bleek ook bereid met de LPF te gaan regeren, maar alleen indien Fortuyn respect voor alle godsdiensten toonde – dus ook voor de islam. De LPF-leider was wel bereid de term 'achterlijk' niet meer in verband met de islam te gebruiken, maar handhaafde zijn kritiek op de godsdienst.

moord op Fortuyn

Op 6 mei werd Fortuyn vermoord in het Mediapark in Hilversum, waar hij net een radio-interview had gegeven. Toen hij van de studio naar zijn auto liep, werd hij van dichtbij beschoten. De dader probeerde te ontvluchten, maar werd binnen enkele minuten gearresteerd. Het ging om Volkert van der G., een 33-jarige blanke man die werkzaam was bij de Vereniging Milieu-Offensief.

De politiek reageerde geschokt op de moord. Een aangeslagen minister-president Kok riep op tot kalme. Lijsttrekkers van andere partijen waren evenzeer ontdaan. PvdA-leider Melkert noemde de moord 'weezinwekkend'; VVD-lijsttrekker Dijkstal zei 'totaal verslagen' te zijn; CDA-aanvoerder Balkenende was 'geschokt' (*de Volkskrant*, 7 mei 2002). De leiders van D66, GroenLinks en SP, De Graaf, Rosenmüller en Marijnissen reageerden op vergelijkbare wijze.

De moord leidde in het land tot heftige reacties. 's Avonds verzamelden zich duizenden mensen bij het huis van Fortuyn in Rotterdam, die daar bloemen neerlegden. In Den Haag trokken mensen naar het Binnenhof, waar een grimmige sfeer ontstond. Er werd met stenen gegooid en in de parkeergarage van de Tweede Kamer werd een auto in brand gestoken. Ook klonk de leus 'Melkert moordenaar'. De politie zette de mobiele eenheid in tegen de reischoppers. Op 7 mei werd in Rotterdam een stille tocht gehouden die werd aangevoerd door burgemeester I. Opstelten en enkele LPF-kopstukken. Hieraan namen zo'n 20.000 personen deel. In de condoleanceregisters die overal in het land in gemeentehuizen geopend werden, tekenden tienduizenden mensen.

Eveneens op 7 mei werd Fortuyn met een minuut stilte herdacht in de Eerste Kamer in het bijzijn van premier Kok. Senaatsvoorzitter G.J.M. Braks noemde Fortuyn "een speelse en sierlijke politicus met een groeiend formaat" (*Trouw*, 8 mei 2002). Een dag later herdacht de gemeenteraad van Rotterdam hem op een ingelaste zitting. Burgemeester Opstelten, PvdA-fractie leider B. Cremers en R. Sörensen, oprichter van Leefbaar Rotterdam, voerden het woord.

Op de middag van hemelvaartsdag 9 mei namen tienduizenden belangstellenden afscheid van Fortuyn, die lag opgebaard in de Rotterdamse kathedrale kerk Sint Laurentius en Elisabeth. De volgende dag vond in dezelfde kerk de begrafenisplechtigheid plaats. Deze werd geleid door de bisschop van Rotterdam, A.H. van Luyn. Premier Kok, de vice-premiers mevr. E. Borst-Eilers (D66) en mevr. A. Jorritsma-Lebbink (VVD), de voorzitters van de Eerste en Tweede Kamer en de fractievoorzitters uit beide Kamers woonden onder anderen de dienst bij. Buiten de kerk stonden duizenden mensen. Na afloop van de dienst werd Fortuyn in een witte lijkwagen overgebracht naar de begraafplaats Westerveld in Driehuis (in de gemeente Velsen). Hier werd hij tijdelijk begraven in het familiegraf. Op 19 juli werd de kist in het bijzijn van familie en dertig journalisten weer opgegraven, wat rechtstreeks door SBS6 op televisie werd uitgezonden. Twee dagen later werd Fortuyn bijgezet in een nieuw graf in het Italiaanse Provesano, waar hij een tweede huis had.

geen uitstel verkiezingen; stopzetting verkiezingscampagne

De avond na de moord keerden de ministers die in het land campagne voerden terug naar Den Haag voor een spoedzitting van het kabinet. De ministerraad beraadde zich onder meer over de vraag of de verkiezingen door moesten gaan of beter konden worden uitgesteld om de gemoeden te laten bedaren – sommige partijen (met name de SP) drongen op uitstel aan. Na afloop zei premier Kok eerst de mening van de LPF

hierover te willen horen. De volgende dag ontving Kok samen met de beide vice-premiers Jorritsma en Borst een delegatie van de LPF op het Catshuis. De vertegenwoordiging hield vast aan de verkiezingsdatum van 15 mei, omdat dit in de geest van Fortuyn zou zijn. Later die dag besloot het kabinet om de verkiezingen inderdaad te laten doorgaan. De politieke partijen – inclusief de SP – stemden daarmee in.

Op de avond van 6 mei staakten de partijen onmiddellijk hun verkiezingscampagne. Na overleg met LPF-vertegenwoordigers onder leiding van Tweede-Kamervoorzitter Van Nieuwenhoven, besloten zij de volgende dag unaniem de campagneactiviteiten stop te zetten. CDA en VVD waren vastbesloten tot de verkiezingsdag geen campagne meer te voeren. SP-lijsttrekker Marijnissen daarentegen stelde voor om na de begrafenis van Fortuyn ‘een korte, ingetogen campagne’ te voeren (*Trouw*, 10 mei 2002). Hij vond het onwezenlijk dat de verkiezingen wèl op 15 mei doorgingen, maar dat de voorlichting aan de kiezers over de partijstandpunten achterwege moest blijven. Ook D66 pleitte voor de hervatting van een ‘sobere’ campagne. PvdA, CDA, VVD en Groen-Links hielden de boot echter af.

Na enige dagen klonken er meer stemmen om de verkiezingscampagne te heropenen. Bij sommige partijen leefde onvrede over het feit dat LPF-kandidaten voor radio en televisie openlijk opriepen om op hun lijst te stemmen, terwijl zij zelf van media-optredens afzagen. Bovendien hielden niet alle betrokken partijen zich aan die afspraak: zo werd de lijsttrekker van de ChristenUnie K. Veling op de televisie geïnterviewd door de Evangelische Omroep. Op initiatief van SP-leider Marijnissen volgde na afloop van de begrafenisdienst van Fortuyn op 10 mei overleg tussen de lijsttrekkers op vliegveld Valkenburg. Een meerderheid (met name de grote partijen PvdA, CDA en VVD) bleek tegen hervatting van de campagne. Afgesproken werd dat de partijen zelf zouden moeten afwegen of zij in de media wilden optreden. Debatten tussen meerdere lijsttrekkers zouden er niet komen. De LPF zelf liet op 14 mei nog een advertentie in onder meer *De Telegraaf* en een aantal regionale dagbladen plaatsen, niet alleen om deelnemers aan begrafenis en rouwbetoon te bedanken maar ook om steun te vragen voor het uitdragen van het gedachtegoed van zijn vermoorde leider.

Tweede-Kamerverkiezingen: de uitslag

De gebeurtenissen tijdens de campagne en de moord op Fortuyn hadden de kiezers kennelijk niet onberoerd gelaten, want de opkomst bij de kamerverkiezingen steeg flink. In 1998 had deze 73,3% bedragen; nu 79,1% – een toename van 5,8 %. Volgens onderzoek zou het aantal zwevende en laat beslissende kiezers groter dan ooit zijn geweest.

De paarse partijen hadden samen 43 van hun 97 zetels verloren: een ongehoord verlies (zie tabel 2). Dat verlies kwam vooral ten goede aan de LPF en het CDA, in mindere mate ook aan de SP en Leefbaar Nederland. Niet alle oppositiepartijen profiteerden dus: de ChristenUnie kreeg minder zetels dan haar voorgangers GPV en RPF, terwijl GroenLinks ook een zetel moest inleveren. Wellicht speelden twijfels over de fusie van de twee protestantse partijen de ChristenUnie mede parten, terwijl de moord op Fortuyn door een groen activist GroenLinks mogelijk schade heeft berokkend. CDA respectievelijk SP deden daar hun voordeel mee.

Bijna overal werd het CDA de grootste partij. Alleen in Amsterdam, Utrecht en delen van Groningen, Friesland en Drenthe bleef de PvdA de grootste, terwijl in Den Haag, Almere, Lelystad en Rotterdam en omgeving die eer aan de LPF te beurt viel (zie ook het artikel van V. Mamadouh en H. van der Wusten in dit Jaarboek). In Rotterdam won de partij van Rotterdammer Fortuyn 30% van de stemmen. Ook in West-Brabant en Limburg haalde ze hoge cijfers. Landelijk was de LPF de tweede partij, vóór VVD en PvdA.

Tabel 2. Uitslag Tweede-Kamerverkiezingen 2002

	1998		2002	
	%	zetels	%	zetels
PvdA	29,0	45	15,1	23
VVD	24,7	38	15,4	24
CDA	18,4	29	27,9	43
D66	9,0	14	5,1	7
GroenLinks	7,3	11	7,0	10
SP	3,5	5	5,9	9
ChristenUnie*)	3,3	5	2,5	4
SGP	1,8	3	1,7	2
LN	-	-	1,6	2
LPF	-	-	17,0	26
Overige	3,0	0	0,8	0
Totaal	100,0	150	100,0	150
Opkomst	73,3%		79,1%	

*) De ChristenUnie is een confederatie van GPV en RPF, die in nog 1998 elk afzonderlijk aan de verkiezingen deelnamen.

Bron: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (Kiesraad), 21 mei 2002.

Onderzoek van het bureau Interview/NSS bij stembureaus duidde erop dat de LPF vooral kiezers van de VVD had gewonnen (bijna 35% van haar electoraat), in mindere mate ook van de PvdA (20%) en verder veel nieuwe en niet-stemmers had getrokken (30%). LPF-kiezers bleken gemiddeld lager opgeleid en onkerkelijk, tamelijk jong en iets vaker man dan vrouw, maar verder onderscheidde ze zich weinig van andere kiezers. Kiezeronderzoek wees uit dat hun stemkeuze veel te maken had met de standpunten van Fortuyn ten aanzien van vreemdelingenbeleid en criminaliteitsbestrijding, meer dan met een algemeen onbehagen of met een bepaalde sociale achtergrond.

Het CDA won kiezers van bijna alle partijen: het meest van de VVD (14%) en de PvdA (11%), maar ook van D66 (5%) en van de Christen-Unie of SGP (3%). Een deel van hen had eerder overwogen om op Fortuyn te stemmen. Het CDA won meer jongeren en onkerkelijken dan in 1998 of 1994, maar bleef toch een partij van gemiddeld iets oudere en kerkelijke kiezers. Vertrouwen in de integriteit van lijsttrekker Balkenende speelde bij CDA-kiezers vaak een grote rol. Ook hechtten ze veel belang aan veiligheid, goede gezondheidszorg en herstel van normen en waarden: zaken die de paarse coalitie in hun ogen waarschijnlijk had verwaarloosd.

VVD-minister G. Zalm van Financiën behaalde de meeste voorkeursstemmen (350.007), maar alleen mev. J.C. Huizinga-Heringa (Christen-Unie) wist dankzij haar 19.797 voorkeursstemmen een kamerzetel te winnen ten koste van een hoger op de lijst geplaatste kandidaat, E. van Middelkoop. Van de lijsttrekkers kreeg Balkenende de meeste stemmen (2,3 miljoen) gevolgd door Fortuyn (1,4 miljoen), beduidend meer dan Melkert (800.000) en Dijkstal (ruim 700.000). De nieuwe Kamer telde minder vrouwen dan de oude: 49 in plaats van 54.

kabinetsformatie 2002

Op 17 mei benoemde koningin Beatrix na de gebruikelijke gesprekken met de voorzitters van de Tweede-Kamerfracties de christen-democratische jurist P.H. Donner, (lid van de Raad van State) tot informateur, met de opdracht de mogelijkheden te onderzoeken voor de spoedige vorming van een kabinet dat op 'een vruchtbare samenwerking' met de volksvertegenwoordiging zou kunnen rekenen (*NRC Handelsblad*, 18 mei 2002). Donner verklaarde al op 21 mei zich te richten op een combinatie van CDA en LPF, met mogelijk een derde partij. De fractievoorzitters van alle linkse partijen en van de ChristenUnie en de SGP hadden reeds een coalitie van CDA, LPF en VVD aanbevolen. D66, GroenLinks, PvdA en SP toonden een duidelijke voorkeur voor de oppositie.

De VVD leek echter aanvankelijk eveneens in de oppositie te willen gaan, met het oog op het verlies dat zij bij de verkiezingen geleden had. Zalm, zojuist tot fractievoorzitter gekozen, stelde voor om naar Scandinavisch voorbeeld een minderheidskabinet van CDA en LPF te steunen zonder er aan deel te nemen. Dit voorstel werd door Balkenende en LPF-fractievoorzitter M. Herben onmiddellijk verworpen. Op 23 mei stemde de VVD-fractie schoorvoetend in met deelname aan de formatie, op voorwaarden dat 'erg veel' punten uit haar program verwezenlijkt zouden worden (*NRC Handelsblad*, 24 mei 2002). Nog dezelfde dag vond een eerste gesprek plaats tussen de drie fractievoorzitters en informateur Donner.

De gesprekken werden de volgende dagen voortgezet. Herben liet zich vanaf 24 mei vergezellen door fractiegenoot F.A. Hoogendijk. Er bleek al gauw eensgezindheid over de omvang van de noodzakelijk geachte 'ombuigingen': op de overheidsuitgaven diende zo'n tien miljard euro te worden bezuinigd. Ook over de hoofdlijnen van een strenger asielbeleid bestond overeenstemming. Op 31 mei wist de LPF voor het eerst de andere partijen tot een concessie te bewegen: burgemeesters zouden gekozen moeten worden. Een gekozen minister-president wezen CDA en VVD echter af, evenals een correctief referendum. De LPF wilde de aanleg van de Betuwelijn stilleggen, maar kon CDA en VVD daar niet toe overhalen.

In de laatste week van juni werden de onderhandelingsresultaten door informateur Donner verwerkt in een zogeheten 'Strategisch Akkoord', dat vervolgens met de drie onderhandelaars werd besproken. Op 28 juni hechtten deze hun goedkeuring aan het ontwerpgeerakkoord. Na enkele redactionele herzieningen stuurde Donner op 3 juli het document met als titel 'Werken aan vertrouwen: een kwestie van aanpakken', naar de Tweede Kamer. De opbouw van het stuk liet zien welke kwesties de verkiezingsstrijd hadden overheerst: eerst kwamen hoofdstukken over veiligheid, zorg, onderwijs en integratie van immigranten, vervolgens sociaal-economisch en financieel beleid en pas aan het slot buitenlands en Europees beleid. Het veiligheidsbeleid zou repressiever worden, de gezondheidszorg meer 'vraag-gestuurd'. Scholen zouden minder snel moeten fuseren en meer de 'menselijke maat' in acht nemen (een term die vooral de LPF maar ook het CDA graag gebruikte). Integratie van immigranten via inburgeringscursussen kreeg meer aandacht; immigratie via gezinsvorming moest beperkt worden en het vluchtelingenbeleid verder aangescherpt. Op sociaal-economisch en financieel gebied kregen de drie partijen elk wat wils: een levensloopregeling zoals bepleit door het CDA, afschaffing van de Onroerende Zaak Belasting (OZB) zoals verlangd door de VVD, en reductie van de benzineprijs met het 'kwartje van Kok' zoals de LPF graag wilde. Staatkundige vernieuwing

bleef beperkt tot de reeds vermelde gekozen burgemeester, het referendum verdween geheel van de agenda. Van Fortuyns aanval op de bureaucratie vond men weinig in het akkoord terug, alleen vrij vage intenties. Ook zijn afkeer van de bureaucratische Europese Unie kwam nauwelijks in het document tot uitdrukking.

Ook op 3 juli werd het Strategisch Akkoord door de fracties van CDA, LPF en VVD besproken en goedgekeurd. In een parlementair debat dat een dag later over het akkoord gehouden werd, hekelde de oppositie vooral het gebrek aan politieke vernieuwing, de voorgestelde hervorming van de WAO en de verwaarlozing van de wachtlijsten in de gezondheidszorg. Op zich was dit debat een novum in de Nederlandse parlementaire geschiedenis. Veel effect op de formatie had het echter niet.

Nog op 4 juli benoemde de koningin Balkenende tot formateur. Zijn taak bestond vooral uit de verdeling van de portefeuilles. Mevr. M.J.A. van der Hoeven, vice-voorzitter van de Tweede-Kamerfractie, zou nu namens het CDA onderhandelen. Informeel waren de partijen al begonnen kandidaten te polsen. De LPF eiste een nieuwe post op: minister van Integratiebeleid. Deze zou een deel van de portefeuille van minister R.H.L.M. van Boxtel overnemen, die van 1998 tot 2002 verantwoordelijk was voor Grote Steden en Integratiebeleid, maar anders dan Van Boxtel niet in het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties maar in dat van Justitie zijn intrek nemen. Ontwikkelingssamenwerking zou geen minister meer krijgen maar slechts een staatssecretaris.

De onderhandelingen over de ministersposten verliepen minder vlot dan die over het regeerakkoord. CDA en VVD hadden moeite met de eisen van de LPF-fractie, die af en toe haar voorzitter Herben extra onder druk zette. Toch werd op 10 juli door de onderhandelaars overeenstemming bereikt. Het CDA zou zes ministers leveren, LPF en VVD beide vier, terwijl bij de verdeling van staatssecretariaten CDA en LPF elk vijf toebedeeld kregen en de VVD met één minder genoeggen nam. De CDA- en VVD-fracties stemden hiermee in, maar de fractie van de LPF stuurde haar voorzitter een dag later nog twee keer naar de onderhandelingstafel terug. Zij bereikte daarmee slechts een bescheiden uitbreiding van de portefeuille van het haar toegedachte ministerschap van Integratie met vreemdelingenbeleid. Uiteindelijk gingen op 11 juli de drie fracties alle akkoord. De volgende week voerde de formateur gesprekken met kandidaten.

Op 22 juli vond het constituerend beraad plaats en werd het nieuwe kabinet door de koningin beëdigd. Het eerste kabinet-Balkenende was als volgt samengesteld:

J.P. Balkenende (CDA), minister-president en minister van Algemene Zaken
 J.W. Remkes (VVD), vice-minister-president en minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
 E.J. Bomhoff (LPF), vice-minister-president en minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport
 R.H. de Boer (LPF), minister van Verkeer en Waterstaat
 J.G. de Hoop Scheffer (CDA), minister van Buitenlandse Zaken
 J.P.H. Donner (CDA), minister van Justitie
 Mevr. M.J.A. van der Hoeven (CDA), minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen
 J.F. Hoogervorst (VVD), minister van Financiën
 H.Ph.J.B. Heinsbroek (LPF), minister van Economische Zaken
 H.G.J. Kamp (VVD), minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer
 A.H. Korthals (VVD), minister van Defensie
 C.P. Veerman (CDA), minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij
 A.J. de Geus (CDA), minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
 H. Nawijn (LPF), minister van Vreemdelingenzaken en Integratie

Opvallend was de politieke herkomst van de LPF-ministers: Bomhoff was tot mei lid van de PvdA geweest, De Boer bleef lid van de VVD (tot september) en Nawijn was juist in maart 2002 gekozen als raadslid van het CDA in Zoetermeer (tot hij zich in juli terugtrok). Alleen de ondernemer Heinsbroek had geen binding met een andere partij gehad. In mindere mate gold dat voor de staatssecretarissen die de LPF leverde: alleen R.H. Hessing, oud-politiecommissaris en nu staatssecretaris voor Openbare Orde en Veiligheid, was lid geweest van het CDA. Mevr. R.R.P. Bijlhout, journaliste en als enige LPF-Tweede-Kamerlid tot staatssecretaris benoemd (en wel van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, belast met Emancipatie en Gezinszaken), bleek in Suriname politiek actief geweest te zijn in de Volksmilitie die het militaire bewind had opgericht aan het begin van de jaren tachtig. Zij had dat niet ontkend, maar wel beweerd dat ze na de moord op een aantal opposanten en critici van het bewind in december 1982 de Volksmilitie had verlaten. Toen dat onjuist bleek en er foto's verschenen van Bijlhout in het uniform van de militie in 1983 zag zij zich genoodzaakt af te treden, amper zeven uur na haar benoeming (zie in deze Kroniek onder LPF). Ze werd pas op 9 september opgevolgd door haar partijgenoot K.L. Phoa.

Op 26 juli las Balkenende de regeringsverklaring in de Tweede Kamer voor, onder het motto 'duidelijkheid en daadkracht'. De Kamer gaf het kabinet zijn vertrouwen – ook al leek dat bij de VVD met enige scepsis gepaard te gaan. Fractievoorzitter Zalm zei 'geen wonderen' te

verwachten en dreigde regelmatig falende ministers tot aftreden te zullen dwingen (*NRC Handelsblad*, 27 juli 2002).

Eind juli kwam minister Bomhoff in opspraak, toen bleek dat hij nog voordat hij als bewindsman was beëdigd, al had aangedrongen op het vertrek van directeur-generaal P. van Lieshout van zijn departement. Bomhoff wilde niet met de ambtenaar samenwerken, onder meer omdat die zich kritisch zou hebben uitgelaten over de paragraaf over de zorg in het regeerakkoord. Bomhoff kwam hierdoor in botsing met minister Remkes van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, die weigerde Van Lieshout voor ontslag aan de ministerraad voor te dragen. Uiteindelijk werd Van Lieshout overgeplaatst naar het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

val van het eerste kabinet-Balkenende

In oktober zetten de conflicten binnen de LPF het eerste kabinet-Balkenende zwaar onder druk. De ministers Bomhoff en Heinsbroek, toch al niet erg bevriend, raakten betrokken bij de twee kampen die zich binnen de partij formeerden: de eerste aan de kant van partijvoorzitter ad interim E.A.M. Maas, de tweede aan de zijde van de voorzitter van de Tweede-Kamerfractie, H.H.R. Wijnschenk, die Herben in augustus was opgevolgd (zie verder hierover uitgebreid in deze Kroniek onder LPF). Op 4 oktober wimpelde minister-president Balkenende nog vragen van de voorzitter van de GroenLinks-fractie in de Tweede Kamer over de interne onenigheid af met een prentbriefkaart van de Trêveszaal, met de tekst: “In antwoord op de mondelinge vragen van de geachte afgevaardigde Rosenmöller en anderen groeten wij u in gezamenlijkheid en eenheid vanuit de ministerraad” (*Trouw*, 8 oktober 2002).

Ruim een week later, op 13 oktober zei VVD-fractievoorzitter Zalm in het televisieprogramma ‘Buitenhof’ het kabinet in feite de wacht aan: “twee ruziënde ministers die elkaars bloed wel kunnen drinken, daar kan geen kabinet mee voortbestaan” (*NRC Handelsblad*, 14 oktober 2002). Op 15 oktober kwam het kabinet kort bijeen na de uitvaart van de op 6 oktober overleden prins Claus van Amsberg, eigenlijk vooral om een standpunt te bepalen over de aanstaande uitbreiding van de Europese Unie. Het kabinet was hierover verdeeld, maar een compromis leek binnen handbereik. Door het conflict tussen de twee ministers kwam hier echter weinig van terecht. Dezelfde dag hadden andere bewindslieden van de LPF getracht hun twistende collega’s tot aftreden te bewegen, vooralsnog zonder succes. Pas op 16 oktober toonde Bomhoff en vervolgens ook Heinsbroek zich daartoe bereid, maar toen was het al te laat. Zalm had al duidelijk verklaard geen vertrouwen meer te hebben in het kabinet. De fractievoorzitter van het CDA, M.J.M. Verhagen,

deelde die conclusie. Alleen de zojuist weer tot fractievoorzitter van de LPF gekozen Herben koesterde nog hoop dat het kabinet de crisis te boven zou komen. Telefonisch bood Balkenende diezelfde dag de koningin het ontslag van zijn kabinet aan, nadat hij de Tweede Kamer had meegedeeld dat het draagvlak voor het kabinet was weggefallen. Het demissionaire kabinet zou onder zijn leiding aanblijven tot de vervroegde verkiezingen van 22 januari 2003, waarbij de portefeuilles van Bomhoff en Heinsbroek werden waargenomen door respectievelijk De Geus (CDA) en Hoogervorst (VVD), terwijl De Boer tijdelijk het vice-minister-presidentschap op zich nam.

onderzoekscommissie moord Fortuyn

Op de avond van de moord op Fortuyn op 6 mei was het kabinet in spoedzitting bijeengekomen, zoals hierboven reeds vermeld. Na afloop verklaarde de toenmalige demissionaire minister K.G. de Vries van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (PvdA) dat er geen reële aanwijzingen waren dat Fortuyn concreet bedreigd werd. Nadat Fortuyn half maart met enkele taarten was bekogeld, hadden politie, justitie en de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) diverse veiligheidsanalyses gemaakt. Aangezien er uit deze onderzoeken geen concrete bedreigingen waren gebleken, waren er geen maatregelen gevolgd. Fortuyn zelf zou overigens aan hem aangeboden politiebescherming hebben afgewezen. De advocaat van Fortuyn, O. Hammerstein, beschuldigde politie en justitie er daarentegen van zich te weinig te hebben ingespannen voor de veiligheid van de LPF-aanvoerder.

Op 14 mei installeerden de ministers van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en van Justitie de onafhankelijke Commissie Feitenonderzoek Veiligheid en Beveiliging Pim Fortuyn. Deze diende te onderzoeken of de overheid voldoende maatregelen had genomen 'met betrekking tot de veiligheidssituatie van Pim Fortuyn'. De commissie werd voorgezeten door H.F. van den Haak, voormalig president van het Amsterdams gerechtshof.

Op 12 juni debatteerde de Tweede Kamer over de moord op Fortuyn. Het LPF-fractielid Hoogendijk zei dat zijn partij geen behoefte had aan het onafhankelijke onderzoek door de Commissie Feitenonderzoek, omdat voor haar de zaak duidelijk was. De ministers De Vries en Kort-hals hadden het onnodig geacht Fortuyn te beveiligen, waarvoor de LPF-fractie hen persoonlijk verantwoordelijk hield. De beide (demissionaire) ministers meenden echter dat zij en de veiligheidsdiensten wel hadden nagegaan of Fortuyn bedreigd werd, en waren niet bereid terug te treden. De LPF diende een week later een motie van wantrouwen in tegen De Vries, maar die kreeg van geen enkele andere fractie bijval. De

Kamer nam later wel een motie aan waarin minister De Vries werd opgeroepen om de Commissie Feitenonderzoek tot spoed aan te zetten. De LPF-fractie wilde verder dat advocaat G. Spong tot de commissie zou toetreden, maar stond ook hierin alleen.

Op 17 december publiceerde de Commissie Feitenonderzoek haar verslag met als titel: *De veiligheid en de beveiliging van Pim Fortuyn. Feiten en verantwoordelijkheden*. De commissie meende dat het noodzakelijk was geweest dat Fortuyn beveiliging had gekregen, maar veronderstelde tevens dat ook in dat geval de moord op Fortuyn niet te voorkomen zou zijn geweest. Zij uitte verder kritiek op minister De Vries: die had weliswaar twee keer opdracht gegeven de veiligheidssituatie van Fortuyn te beoordelen, maar was “tot op zekere hoogte te afwachtend... geweest met betrekking tot het resultaat van zijn interventies” (blz. 357). De BVD bleek namelijk beide malen geen serieuze dreigingsanalyses te hebben gemaakt. Wat de LPF betrof vond de commissie dat “moeilijk (kan) worden gezegd dat deze formatie haar verantwoordelijkheid heeft genomen voor de beveiliging van Fortuyn” (blz. 348). Twee dagen later, op 19 december, besprak de Tweede Kamer het rapport. Met overgrote meerderheid onderschreef de Kamer de conclusies van de commissie. Volgens een aangenomen motie waren de regels voor de persoonsbeveiliging te benepen toegepast.

bouwfraude en aftreden minister Korthals

Op 12 december trad minister van Defensie A.H. Korthals (VVD) af naar aanleiding van de presentatie van het rapport van de commissie die een parlementaire enquête had gehouden naar fraude in de bouwnijverheid. De door mevr. M.B. Vos (GroenLinks) voorgezeten commissie – het was de eerste keer dat een enquêtecommissie werd gepresideerd door een vrouw – had vastgesteld dat Korthals als minister van Justitie in het tweede kabinet-Kok de Tweede Kamer verkeerd had geïnformeerd over een schikking tussen het openbaar ministerie en aannemers die teveel hadden gerekend voor de uitbreiding van de luchthaven Schiphol. Korthals had aanvankelijk verklaard van deze schikking niet op de hoogte te zijn gesteld, maar gaf bij een verhoor onder ede toe dat dit wel was gebeurd. De commissie leverde eveneens kritiek op andere ministers uit het toenmalige kabinet, met name mevr. T. Netelenbos-Koomen (Verkeer en Waterstaat; PvdA) en Jorritsma (Economische Zaken; VVD). Aangezien zij geen bewindslieden meer waren, hoefden zij geen politieke consequenties te trekken.

staatkundige vernieuwing: gemeenteraden

De in 2001 door de Tweede Kamer goedgekeurde Wet dualisering gemeentebestuur (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 16) passeerde op 26 februari 2002 de Eerste Kamer. Kernpunt van de wet was de scherpe scheiding tussen enerzijds het bestuur van de gemeente (door het college van burgemeester en wethouders) en anderzijds de controle op het bestuur (door de gemeenteraad). De wet trad reeds op 5 maart in werking, waardoor de een dag later bij de gemeenteraadsverkiezingen verkozen raadsleden niet meer tegelijkertijd wethouder konden zijn.

staatkundige vernieuwing: referendum

In 2001 hadden Eerste en Tweede Kamer ingestemd met een Tijdelijke Referendumwet, die een raadplegend referendum mogelijk maakte, en met een wijziging van de grondwet die een bindend correctief referendum zou toestaan (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 16-17). De grondwetsherziening zou na de Tweede-Kamerverkiezingen in 2002 en de Eerste-Kamerverkiezingen in 2003 opnieuw door beide Kamers goedgekeurd dienen te worden, nu met een tweederde meerderheid. Die meerderheid zou er niet komen. Het kabinet-Balkenende diende het wijzigingsvoorstel weliswaar in september in, maar gaf aan het niet te zullen steunen: het kwam dan ook niet in behandeling. Het kabinet had zich bovendien voorgenomen om de Tijdelijke Referendumwet in te trekken en diende daartoe op 18 december een voorstel in.

staatkundige vernieuwing: burgemeesters

Ook het (raadgevende) 'burgemeestersreferendum', dat in 2001 was ingevoerd (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 17-18), hoopte het kabinet-Balkenende af te schaffen. Men wilde tijdelijk terugkeren tot de oude benoemingsprocedure, maar tegelijkertijd een wet voorbereiden die de verkiezing van de burgemeester mogelijk zou maken.

In 2002 vonden referenda over burgemeesters plaats in Best en Vlaardingen, tegelijk met de gemeenteraadsverkiezingen op 6 maart. In beide gemeenten konden de burgers kiezen tussen twee kandidaten die de raad had voorgedragen. In Best won mevr. A.M. Demmers-Van der Geest (D66), burgemeester van Reusel-De Mierde, met 64% van de uitgebrachte stemmen, terwijl in Vlaardingen de voormalige PvdA-wethouder uit Groningen, T. Bruinsma 57% van de stemmen trok.

partijfinanciën

Op 24 januari 2002 stemde de Tweede Kamer in meerderheid in met de verhoging van de overheidssubsidie aan de in het parlement vertegenwoordigde politieke partijen (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 19). In 2001 zouden zij met terugwerkende kracht gezamenlijk vijftien miljoen gulden (6,8 miljoen euro) aan subsidie ontvangen en vanaf 2002 twintig miljoen gulden (ruim negen miljoen euro).

De Tweede Kamer debatteerde ook over de openbaarheid van giften aan partijen. Aanleiding waren uitlatingen van Fortuyn. De lijsttrekker van – toen nog – Leefbaar Nederland beweerde vier miljoen euro voor zijn verkiezingscampagne beschikbaar te hebben, zonder inzage te willen geven in de financiers. De Stichting Vrienden van Leefbaar Nederland zou dienen als doorgeefluik voor de donaties van sympathisanten (zie ook in deze Kroniek onder Leefbaar Nederland). Door deze constructie gold de in de Wet subsidiëring politieke partijen vastgelegde plicht van partijen om giften boven de ruim 4.500 euro openbaar te maken niet. De Tweede Kamer nam een motie van J.P. Rehwinkel (PvdA) aan, waarin van partijen maximale openheid werd gevraagd over de wijze waarop zij werden gefinancierd. Ook giften aan een partij gelieerde instelling zouden openbaar moeten worden gemaakt. Minister De Vries van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (PvdA) wilde de wet niet wijzigen: “Ik ga de wet nu niet veranderen, alleen omdat Leefbaar Nederland eraan komt” (*Reformatorisch Dagblad*, 25 januari 2002).

Toen in februari bekend werd dat een aantal partijen tijdens de verkiezingscampagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen veel zendtijd wilde inkopen bij de publieke en commerciële omroepen, stelde PvdA-voorzitter R.A. Koole voor om het kopen van reclamezendtijd door partijen te verbieden. Zijn plan werd direct afgewezen door D66, CDA en VVD. Later liet Koole weten dat de PvdA na de verkiezingen bij de kabinetsformatie een wettelijk verbod zou voorstellen van giften door het bedrijfsleven aan partijen of politici.

Op 23 april stuurde minister De Vries de notitie ‘Herijking Wet subsidiëring politieke partijen’, die hij in 2001 had aangekondigd, naar de Tweede Kamer (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 19). De minister stelde hierin onder meer voor het bedrag waarboven giften openbaar moeten worden gemaakt, te verlagen tot 2.000 euro (op jaarbasis). Ook zouden giften van particulieren voortaan onder de openbaarmakingsregeling dienen te vallen. Verder overwoog de minister aan giften en sponsorinkomsten een maximum te stellen, waarbij hij dacht aan het totale bedrag dat een partij aan overheidssubsidie kreeg. Ten slotte speelde de minister met de mogelijkheid de bestedingsmogelijkheden van de overheidssubsidie te verruimen, zodat de partijen deze gelden ook konden

besteden aan verkiezingscampagnes en andere ‘wervende’ activiteiten. Het was de bedoeling dat Remkes (VVD), die in juli 2002 De Vries opvolgde als minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, met uitgewerkte voorstellen zou komen.

Naar aanleiding van berichten in december dat de LPF voor de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen een fonds van anderhalf à twee miljoen euro ter beschikking had, riep de inmiddels demissionaire minister Remkes de partijen op om inzicht te geven in de wijze waarop zij hun campagne financierden door de giften en bijdragen van sponsors openbaar te maken. Hij zei daarbij te vrezen dat partijen te afhankelijk zouden worden van grote geldschieters. Remkes gaf tevens aan te werken aan een nieuwe wettelijke regeling van de openbaarmaking van giften. Hij had daarover overleg gevoerd met de partijvoorzitters. LPF-voorzitter Maas was op zijn uitnodiging niet ingegaan.

Tabel 3. Ledentallen Nederlandse politieke partijen 1 januari 2002 en 1 januari 2003

	1 januari 2002	1 januari 2003
CDA	78.000	79.000
ChristenUnie	27.250	27.000
D66	12.188	12.711
GroenLinks	15.037	18.469
LN	-	1.237
LPF	-	4.100
PvdA	57.374	60.062
SGP	25.907	25.500
SP	27.291	36.406
VVD	47.441	45.998
totaal	290.488	310.483

3. Ontwikkelingen binnen de afzonderlijke partijen

Hieronder worden de in de Staten-Generaal vertegenwoordigde partijen in alfabetische volgorde behandeld. Eerst volgt een overzicht van de ontwikkeling van hun ledental, volgens opgave van de partijsecretariaten, op of omstreeks 1 januari 2002 en op of omstreeks 1 januari 2003 (zie tabel 3).

Christen Democratisch Appèl (CDA)

In 2002 maakte het CDA – sinds 1994 in de oppositie – zijn *come-back* in het centrum van de nationale politiek. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen in mei behaalden de christen-democraten 43 zetels, een winst van veertien (zie tabel 2), waarmee zij de grootste partij werden. Partijleider J.P. Balkenende werd na een enige maanden durende kabinetsformatie de nieuwe minister-president. In oktober zou zijn kabinet echter al ten val komen.

Beweging Christelijke Koers

De Beweging Christelijke Koers, een groepering van ongeveer driehonderd behoudende christenen binnen het CDA, besloot op een bijeenkomst op 19 januari in Dordrecht om zich los te maken van de partij en zich voortaan ‘Christen-Democratische Beweging’ te noemen. Aanleiding voor de breuk vormde het gebrek aan steun van de CDA-leiding voor het plan om een eigen kandidaat van de Beweging op de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen te plaatsen. Daarnaast ergerde de Beweging zich aan de aanwezigheid op de lijst van hindoes, islamieten en voorstanders van een homohuwelijk. Interim-partijvoorzitter B. de Vries erkende dat het CDA een ontwikkeling had doorgemaakt waardoor de afstand tot de Beweging en andere orthodox-christelijke groeperingen was gegroeid. J.G. van der Land, voorzitter van de Beweging, zei te blijven ijveren voor een brede christelijke partij van protestanten en katholieken, maar adviseerde zijn aanhang met klem om in mei niet op het CDA te stemmen.

De aanhang van de Beweging bleek echter ernstig gedaald. Op de algemene ledenvergadering op 21 december 2002 in Kampen diende het bestuur het voorstel in om de Beweging op te heffen. In januari 2003 zou een volgende algemene ledenvergadering hierover een besluit nemen.

multiculturele samenleving

Op 24 januari hield Tweede-Kamerfractievoorzitter Balkenende in Den Haag een lezing voor de Dertigers, een informele groepering binnen het CDA, over 'de wederopbouw van Nederland'. Daarin ontvouwde hij een kritische visie op de multiculturele samenleving: 'niet iets om naar te streven' (*NRC Handelsblad*, 25 januari 2002). Hij vreesde dat de verschillende culturen te weinig gemeenschappelijke waarden en normen handhaafden. Aan de andere kant wees hij assimilatie af: allochtonen hadden evengoed als autochtonen recht op hun eigen organisaties, althans binnen de grenzen van de Nederlandse rechtstraditie. Enkele allochtone raadsleden van het CDA reageerden geïrriteerd op dit betoog, maar Balkenende kreeg ook bijval. Andere christen-democraten dachten positiever over de multiculturele samenleving, met name de politieke filosoof H.E.S. Woldring, lid van de Eerste Kamer (zie *Trouw*, 16 oktober 2002).

In februari stelde Balkenende voor dat vreemdelingen bij naturalisatie hun trouw aan de Nederlandse samenleving of aan de grondwet zouden moeten uitspreken, zoals dat al lang in de Verenigde Staten gebeurde.

gemeenteraadsverkiezingen

Het CDA was al in maart 2001 begonnen met de voorbereiding van de gemeenteraadsverkiezingen (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 31-32). Op 12 februari 2002 opende partijleider Balkenende in Goes de verkiezingscampagne. Het CDA had voor elke provincie een bekend partijlid aangewezen om de lokale campagnes luister bij te zetten. In Zeeland was dat de Zeeuw Balkenende. In zijn toespraak merkte de fractievoorzitter op dat het parse kabinet de onvrede in de samenleving niet serieus nam. Op dat punt was hij het eens met Fortuyn, zonder overigens diens oplossingen te willen overnemen. Van staatkundige hervormingen als de verkiezing van de burgemeester verwachtte Balkenende weinig heil. Politici moesten hun woord houden, dat was volgens hem het belangrijkste.

In Amsterdam ontstond enige ophef rond nummer drie op de kandidatenlijst, M. Veling, die eigenaar was van een coffeeshop, terwijl de partijraad van het CDA in februari had besloten alle coffeeshops te willen sluiten. Balkenende noemde de kandidaatstelling van Veling dan ook een fout (*de Volkskrant*, 5 maart 2002).

Het CDA werd met 2.155 zetels weer de grootste partij (zie tabel 1). Het zetelverlies was vrijwel geheel te wijten aan het als gevolg van gemeentelijke herindelingen teruglopende totale aantal raadszetels (zie ook in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). Het aantal wethouders

nam relatief nog sneller toe dan het aantal raadszetels. In alle grote steden behalve Nijmegen traden christen-democraten toe tot het college van burgemeester en wethouders.

Bij tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen op 20 november in vier opnieuw ingedeelde gemeenten in Zeeland en Zuid-Holland deed het CDA het goed (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). De christen-democraten werden niet alleen in Hulst, Sluis en Terneuzen, maar ook (verrassend) in Zwijndrecht de grootste partij.

programma Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Op 30 oktober 2001 presenteerde de programcommissie van het CDA het ontwerpprogram voor de Tweede-Kamerverkiezingen (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 28-29). Op 22 februari keurde de partijraad in Rotterdam het concept goed, waarna het congres het een dag later definitief vaststelde. Het program, getiteld *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid*, werd op enkele punten gewijzigd: de partijraad stemde vóór afschaffing van les- en boekengeld op middelbare scholen, tegen het dringende advies van de partijtop in die vreesde dat deze maatregel teveel zou kosten en vooral de hogere inkomens ten goede zou komen. Voorts werd besloten dat er een einde moest komen aan het gedoogbeleid met betrekking tot drugs, zowel in publieke ruimtes als bij mensen thuis. Verder zou er een ministerie voor gezins- en jeugdzaken moeten komen. Een amendement van het Christen-Democratisch Jongeren Appèl (CDJA) om de uitgaven voor ontwikkelingssamenwerking te verhogen tot 1,2% van het Bruto Binnenlands Product, kreeg onvoldoende steun.

kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Al aan het einde van 2000 was het CDA begonnen met het opstellen van de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen. Na grote problemen tussen de toenmalige partijleider J.G. de Hoop Scheffer en en partijvoorzitter M.L.A. van Rij, stelde het 'versterkte' partijbestuur uiteindelijk in september 2001 de advieslijst vast (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 27-28 en 29-31). Het partijcongres bekrachtigde op 23 februari 2002 de kandidatenlijst zonder wijzigingen. Balkenende kreeg plaats één, mevr. M.J.A. van der Hoeven de tweede plaats en als hoogste nieuwkomer kwam op de derde plaats de Brabantse gedeputeerde P.L.B.A. van Geel. Laatstgenoemde was overigens in 2001 gepolst voor het lijsttrekkerschap, naar hij in een interview met *NRC Handelsblad* (16 februari 2002) onthulde, maar zag daar toen van af wegens gebrek aan Haagse ervaring.

In zijn toespraak tot het partijcongres wijdde lijsttrekker Balkenende uit over de tekortkomingen van de paarse coalitie en pleitte hij voor een bescheiden regeerakkoord waaraan de fracties niet gebonden zouden zijn. Voorts opperde hij dat CDA en PvdA veel voor elkaar zouden kunnen betekenen, al wilde hij geen keuze voor een bepaalde coalitie maken. De leiders van VVD en PvdA reageerden meteen kritisch op Balkenendes voorstel voor een bescheiden regeerakkoord. Interim-partijvoorzitter De Vries leverde in zijn toespraak vooral kritiek op de VVD en op de paarse bestuurscultuur. Ten slotte werd op het congres ook de campagneslogan bekend gemaakt: 'voor de andere aanpak'.

Op 17 april nam de verkiezingscampagne formeel een aanvang, met een bijeenkomst in Apeldoorn (zie ook in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). Anders dan de paarse partijen zette het CDA zich onder leiding van Balkenende niet scherp af tegen Fortuyn. Later zou Balkenende toegeven dat het tussen hem en Fortuyn wel 'klikte'; ze richtten liever beiden hun pijlen op paars dan op elkaar (*NRC Handelsblad*, 15 november 2002). Binnen de partij was niet iedereen het met deze lijn eens; oud-voorzitter Van Rij riep zijn partij op om een duidelijke keuze te maken voor een coalitie met de PvdA. Dat deed overigens al eerder de nummer drie op de kandidatenlijst, Van Geel, in het al eerder aangehaalde interview met *NRC Handelsblad* (16 februari 2002). Balkenende weigerde echter enige partij van samenwerking uit te sluiten en achtte zowel een coalitie met PvdA en GroenLinks als een coalitie met VVD en LPF mogelijk. Een 'nee' tegen Fortuyn zou het CDA bijna automatisch overleveren aan de PvdA. In de loop van de campagne nam de CDA-lijsttrekker meer afstand van de PvdA, die hem bij monde van haar politiek leider Melkert vaak persoonlijk aanviel. Zowel Melkert als Fortuyn schoten in de ogen van Balkenende tekort als kandidaten voor het leiderschap van een nieuw kabinet. Zelf stelde hij zich in elk geval beschikbaar als minister-president, maar hij zei liever fractievoorzitter te willen blijven dan als minister onder een andere premier te dienen.

Op 1 mei presenteerde Balkenende zijn boek *Anders en beter*, dat een alternatief schetste voor het paarse beleid. De paarse combinatie van marktdenken met het primaat van de politiek zou plaats moeten maken voor een nieuwe oriëntatie op de *civil society*, op gemeenschapsgevoel en immateriële waarden. Balkenende achtte deze nieuwe tegenstelling in de politiek belangrijker dan de traditionele tussen links en rechts. Fortuyn toonde volgens hem ook 'tekenen van oud paars denken' over de verhouding tussen overheid en markt (*NRC Handelsblad*, 1 mei 2002).

De vooral tegen ‘paars’ gerichte verkiezingscampagne van het CDA verliep vrijwel foutloos. Ondanks (of juist dankzij?) zijn professorale imago trok Balkenende regelmatig volle zalen wanneer hij in het land een spreekbeurt hield. Zijn leus ‘fatsoen moet je doen’ sprak wellicht veel mensen aan.

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Bij de Tweede-Kamerverkiezingen op 15 mei kwam het CDA als grote winnaar uit de bus (zie ook in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). De christen-democraten boekten overal winst: het meest in stedelijke gebieden, kleinere steden in de randstad en in Brabant en Limburg. Relatief de meeste stemmen haalde het CDA in Overijssel (37%), een traditioneel bolwerk. Buitenkerkelijken, die de partij in de jaren negentig massaal de rug hadden toegekeerd, maakten nu ruim een kwart van de kiezersaanhang uit (volgens de peilingen van het bureau Interview/NSS). Lijsttrekker Balkenende verklaarde de onverwacht grote winst uit een combinatie van factoren: een goede campagne van zijn partij, onvrede met de parse coalitie en met de sociaal-democratie in het bijzonder – niet alleen in Nederland maar ook elders. Het ging hem echter te ver om van ‘een ruk naar rechts’ te spreken (*CDA magazine*, 4 juni 2002). De politicologen P. van Praag en J. Kleinnijenhuis wezen er op dat de christen-democraten een deel van hun winst ook te danken hadden aan Fortuyn: vooral na diens dood op 6 mei zouden veel Fortuyn-aanhangers voor het CDA gekozen hebben, omdat die partij hun leider niet verketterd had en wel wilde samenwerken met de LPF. Bovendien maakten meer kiezers zich na de moord op Fortuyn zorgen over waarden en normen in Nederland, een issue dat van oudsher in ‘eigendom’ van het CDA is.

kabinetformatie

Ook na de voor het CDA verrassend gunstig verlopen kamerverkiezingen weigerde Balkenende zich voor een bepaalde coalitie uit te spreken, al pleitte hij voor een snelle formatie (zie in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). De christen-democratische informateur P.H. Donner gaf echter al snel aan te willen werken aan de totstandkoming van een regeringscombinatie van het CDA, de LPF en een derde partij, waarvoor eigenlijk alleen de VVD in aanmerking kon komen.

Enkele prominente CDA-leden, zoals de voorzitter van de Sociaal-Economische Raad (SER), H.H.F. Wijffels, en de voorzitter van het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV), D. Terpstra, toonden zich bezorgd over de koers van hun partij in een dergelijke coalitie met

rechtse partijen. Ook op de partijraad van 8 juni klonken dit soort geluiden. Balkenende wist veel critici gerust te stellen door te beloven dat hij op het punt van de ziektekostenverzekering en de WAO het ‘sociale gezicht’ van het CDA zou behoeden in de onderhandelingen met VVD en LPF.

Nadat Donner zijn voorbereidende werk had afgerond, werd Balkenende op 4 juli door de koningin tot formateur benoemd. Een week later sloot de CDA-leider de formatie inhoudelijk af, waarna kandidaat-bewindslieden werden aangezocht. Op 22 juli werd het kabinet door de koningin beëdigd.

Hoewel binnen de partij de tevredenheid over de resultaten van de formatie overheerste, klonk er ook kritiek. Het CDA-Vrouwenberaad betreurde – bij monde van haar vice-voorzitter, mevr. H. Maij – het geringe aantal vrouwen in het kabinet. Ook het feit dat ontwikkelings-samenwerking niet meer aan een minister maar aan een staatssecretaris werd toevertrouwd, kon niet op ieders instemming rekenen.

Tweede-Kamerfractie

Op 11 juli koos de Tweede-Kamerfractie van het CDA in een open stemming M.J.M. Verhagen als opvolger van Balkenende. Hij kreeg 27 stemmen, twaalf meer dan de andere kandidaat, mevr. C.I.J.M. Ross-van Dorp. Deze open verkiezing tekende de vernieuwing in het CDA, waar voorheen fractievoorzitters in informeel overleg geselecteerd en vervolgens bij acclamatie gekozen werden. De historicus Verhagen was Tweede-Kamerlid sinds 1994, woordvoerder voor het buitenlands beleid en katholiek. Zodoende was het confessionele evenwicht in de partijtop weer hersteld, aangezien de politiek leider protestant was. Vice-voorzitters werden mevr. G. Verbrug en C.M.P.S. Eurlings, secretaris werd T.W. Rietkerk.

kabinetscrisis en vervroegde Tweede-Kamerverkiezingen

Het kabinet bleek geen lang leven beschoren. Op 16 oktober kwam het ten val, waarna er vervroegde kamerverkiezingen werden uitgeschreven (zie in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). Direct daarna maakten Balkenende en Verhagen duidelijk dat zij de coalitie met de VVD voort zouden willen zetten – maar dan zonder de LPF. Peilingen suggereerden dat er op dat moment een parlementaire meerderheid (77 à 79 zetels) voor beide partijen te verwachten viel. Aanvankelijk leek het CDA zelfs het regeerakkoord van juli tot inzet van de verkiezingen te willen maken. Toch waren er niet onbelangrijke meningsverschillen met de VVD, onder meer over ontwikkelingssamenwerking, de uitbreiding van

de Europese Unie, de Onroerende Zaak Belasting (OZB), de afschaffing van de zogeheten Melkertbanen en andere sociale kwesties, zoals Verhagen in interviews aangaf (*NRC Handelsblad*, 18 oktober 2002 en *Trouw*, 19 oktober 2002).

Begin november nam Balkenende afstand van het regeerakkoord, maar hij bleef wel een voorkeur uitspreken voor een coalitie met de VVD, mits de kiezer dat mogelijk zou maken en de sfeer niet verder zou verslechteren. De kritiek van de liberalen op christen-democratische standpunten inzake ontwikkelingssamenwerking en de publieke omroep, 'reuze gevoelige punten voor ons CDA'ers', droegen volgens hem niet bepaald bij tot een goede sfeer (*Dagblad van het Noorden*, 2 november 2002). Eind november zou ook verschil van mening met de VVD ontstaan over het 'kwartje van Kok', een verhoging van de benzineprijs die volgens de liberalen en het regeerakkoord teruggedraaid zou moeten worden, maar die Verhagen wilde besteden aan verbetering van wegen en openbaar vervoer.

Van toenadering tot de PvdA was geen sprake, vooral nu de sociaal-democraten de fiscale aftrek van de hypotheekrente weer ter discussie stelden en volgens Balkenende het 'solide financiële beleid van Wim Kok' wilden loslaten (*de Volkskrant*, 4 november 2002). Ook minister A.J. de Geus van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, vanwege zijn werkzaamheden voor het CNV vaak als links beschouwd, wilde liever de samenwerking met de VVD voortzetten.

kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Al op 18 oktober droeg het partijbestuur Balkenende voor als lijstaanvoerder voor de vervroegde Tweede-Kamerverkiezingen. Op 2 november bevestigden partijraad en congres deze keuze bij acclamatie. Het CDA ging de verkiezingen in met de leuze 'Betrokken, betrouwbaar, Balkenende'. Ondanks de steun voor de politiek leider, toonde een tiental sprekers zich ook bezorgd over het groene en sociale gezicht van hun partij.

Op 15 november stelde het partijbestuur de advieskandidatenlijst vast. Verhagen stond nu op plaats drie, na Balkenende en Van der Hoeven. De eerste vijftig kandidaten waren bewindspersonen of kamerleden; pas op plaats 51 kwam een nieuwkomer – de algemeen secretaris van de katholieke vredesbeweging Pax Christi, T. Brinkel. Niet alle bewindslieden stonden op de lijst: De Hoop Scheffer, Donner, De Geus en Veerman ambiëerden geen zetel in de Tweede Kamer. De afdelingen kregen tot 28 november de tijd om over de lijst te stemmen. Op 30 november besliste het congres dat in Zwolle werd gehouden over de definitieve lijst. Enkele kandidaten wisselden van plaats.

programma Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Het congres keurde verder het verkiezingsprogramma bij acclamatie ongewijzigd goed. Met het oog op de snel verslechterende economische omstandigheden schreef een eind oktober ingestelde stuurgroep onder leiding van De Vries een geactualiseerde financiële paragraaf die aan het verkiezingsprogramma toegevoegd werd. Via twee resoluties drong het congres aan op een humaner asielbeleid en een meer ‘samenhangend en herkenbaar duurzaamheidsbeleid’ (*NRC Handelsblad*, 2 december 2002). In zijn toespraak nam Balkenende dit laatste thema over en benadrukte het belang van ‘welzijn boven welvaart’, ‘preventie voor interventie’ en ‘werk boven inkomen’ (*CDAKrant*, 14 december 2002).

campagne Tweede-Kamerverkiezingen 2003

De verkiezingscampagne voor de Tweede Kamer zou tegelijk met die voor de Provinciale Statenverkiezingen gecoördineerd worden door M. van der Poel. De twee campagnes versmolten in feite. Er werden vijf grote manifestaties gepland (in Groningen, Hilversum, Deventer, Uden en Rotterdam) rond de thema’s veiligheid, zorg, onderwijs, integratie, gezinsbeleid en mobiliteit, telkens voorafgegaan door werkbezoeken van de lijsttrekker en andere politici. In zijn campagne waarschuwde Balkenende (in bijbelse bewoordingen) voor economische teruggang: “zeven vette jaren maken plaats voor zeven magere jaren” (*NRC Handelsblad*, 9 november 2002).

partijvoorzitterschap

In september 2001 was partijvoorzitter Van Rij plotseling afgetreden, na een conflict met de fractievoorzitter in de Tweede Kamer, De Hoop Scheffer, over de kandidatenlijst en de strategie bij de kamerverkiezingen (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 29-31). In mei 2002 publiceerde Van Rij zijn herinneringen als partijvoorzitter in het boek *Duizend dagen in de landspolitiek. Leiderschaps crises in het CDA*. Hierin ont-hulde hij dat een compromis tussen hem en De Hoop Scheffer vooral was gestrand op verzet van Balkenende, die niet bereid bleek zijn derde plaats op de kandidatenlijst af te staan aan Van Rij. Ook anderen zoals de toenmalige fractiesecretaris J.S.J. Hillen hadden die oplossing echter afgewezen, omdat die teveel onduidelijkheid zou scheppen over het politiek leiderschap van de partij. De medewerker van het partijbureau, die in september 2001 de positie van De Hoop Scheffer had ondermijnd door een intern rapport over zijn imago te vervalsen en aan een journalist van het televisieprogramma ‘Twee Vandaag’ toe te spelen, werd op

8 november 2002 veroordeeld tot een werkstraf van 200 dagen. De ex-medewerker verklaarde zelf dat hij op dat moment niet toerekeningsvatbaar was en sprak van een ‘politiek proces’ (*NRC Handelsblad*, 9 november 2002).

In oktober 2001 had oud-minister De Vries tijdelijk het voorzitterschap op zich genomen. De partijraad verlengde zijn mandaat in maart 2002 met een half jaar en besloot tegelijkertijd tot een nieuwe procedure voor zijn opvolging. Voor de eerste keer in de geschiedenis van het CDA vond er een open verkiezingsstrijd om het voorzitterschap plaats. Een vertrouwenscommissie, op de partijraad van 22 februari 2002 ingesteld onder leiding van de burgemeester van Hengelo, F. Kerckhaert, maakte uit 120 kandidaten – die waren voorgedragen door afdelingen, nevenorganisaties of individuele partijleden – een keuze van vijftien kandidaten waarmee gesprekken werden gevoerd. Eind mei droeg het partijbestuur twee kandidaten voor, J. Krapels en mevr. M. van Bijsterveldt-Vliegenthart. Ze verschilden niet veel in hun opvattingen, wel in achtergrond – Krapels was een katholieke ondernemer van middelbare leeftijd zonder veel politieke ervaring en Van Bijsterveldt een tien jaar jongere protestantse vrouw, voorzitter van de CDA-vrouwen en burgemeester van Schipluiden. Zij reisden in september het land door om met elkaar in debat te gaan en aanhangers te mobiliseren. In de tweede helft van september kregen de partijleden een stembiljet thuis gestuurd. De vrouwenorganisatie van het CDA riep haar leden op, Van Bijsterveldt tot partijvoorzitter te kiezen, omdat ze een vrouw en ‘een prima kandidaat’ was (persbericht 25 september 2002). Van Bijsterveldt kreeg ruim 26.000 stemmen, Krapels slechts 9.000. Het congres bekrachtigde de uitslag van de verkiezingen op 2 november.

gekozen burgemeester

In het regeerakkoord van het kabinet-Balkenende was opgenomen dat burgers hun burgemeester zouden mogen kiezen. Een CDA-commissie onder leiding van de Haagse burgemeester W.J. Deetman zou de mogelijkheden hiervoor onderzoeken. Vanwege de vervroegde verkiezingen werd dit onderzoek uitgesteld tot 2003.

Van Agt

Oud-premier A.A.M van Agt kwam in 2002 enkele malen in het nieuws met van het CDA afwijkende opvattingen. Op de jaarvergadering van de behoudende Edmund Burke Stichting op 16 februari te Utrecht riep hij zijn partij op om zich openlijk ‘conservatief’ te noemen. In september sloot Van Agt zich openlijk aan bij de actiegroep ‘Stop de bezetting’,

die onder leiding van mevr. G. Duisenberg de regering van Israël hoopte te bewegen haar troepen uit de in 1967 bezette gebieden terug te trekken. Nederland zou volgens de oud-premier sancties van de Europese Unie tegen Israël niet langer moeten afwijzen.

partijvernieuwing

Op 8 juni vond een partijraad plaats in Utrecht, die in het teken stond van de in mei behaalde verkiezingsoverwinning en die een aantal huis-houdelijke zaken moest afhandelen. De partijraad nam echter ook tegen de zin van de (waarnemend) partijvoorzitter een motie aan om alsnog een commissie voor partijvernieuwing in te stellen. De Vries pleitte in zijn toespraak overigens ook voor 'een nieuwe politieke cultuur' en met name meer dualisme in de Nederlandse politiek (*NRC Handelsblad*, 10 juni). In 2003 zou de partijvernieuwing vorm krijgen in de zogeheten 'Fonteinavonden'.

verwante instellingen en publicaties

De Commissie Buitenland van het CDA publiceerde enkele brochures in de reeks 'een christen-democratisch standpunt': *Europa, hoe nu verder?* en *Agenda voor een veiligheidsbeleid tegen terrorisme*, opgesteld door werkgroepen onder leiding van oud-europarlementariër J.J.M. Penders respectievelijk het oud-Tweede-Kamerlid A.B.M. Frinking.

Op 17 oktober organiseerde het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA ter gelegenheid van het afscheid van zijn adjunct-directeur C. Klop in Den Haag een symposium over christen-democratie en conservatisme. Oud-premier Van Agt en oud-minister van Justitie E.M.H. Hirsch Ballin hielden onder anderen inleidingen. Op 20 december verscheen *Investeren in solidariteit. De gevolgen van de vergrijzing en de kenniseconomie voor de arbeidsmarkt, een agenderende verkenning*, een rapport van een commissie onder voorzitterschap van de Tilburgse hoogleraar economie L. Bovenberg, geschreven door E.J. van Asselt. Na een analyse van verschillende ontwikkelingen op de arbeidsmarkt werden hierin suggesties gedaan voor een levensloopbeleid in zorg en onderwijs.

Het Christen-Democratisch Jongeren Appèl (CDJA), de jongerenorganisatie van het CDA, sloot op 21 januari een akkoord getiteld *Tijd voor nieuw beleid* met de jongerenorganisaties van PvdA en GroenLinks om samen een alternatief te bieden voor de parse coalitie. Het zogenoemde 'paprika-akkoord' (rood voor de Jonge Socialisten, geel voor Dwars – de GroenLinkse jongeren –, groen voor het CDJA) bevatte 194 voorstellen die de nieuwe coalitie zou moeten uitvoeren. Op 31 mei en 1 juni

hield het CDJA een ledenweekend in Soestduinen. De jongeren kozen P. Walenkamp tot voorzitter, als opvolger van mevr. L. Schüter. Hij wilde de moederpartij positief benaderen en minder dan in het verleden als horzel optreden. Daarnaast werd er gediscussieerd over mondialisering. Op 29 november hield de jongerenorganisatie een algemene ledenvergadering in Nijverdal. Naast huishoudelijke zaken kwam het thema media en ethiek aan de orde.

Het Steenkampinstituut, dat opleidingen voor het CDA verzorgt, organiseerde op 23 november een 'loopbaandag' voor CDA-vrouwen. Minister De Geus van Sociale Zaken zette het levensloopbeleid van het CDA uiteen.

Het CDA-Vrouwenberaad (CDAV), de christen-democratische vrouwenorganisatie, hield op 6 april in Ede een ledendag, waarop onder meer over de toekomst van de vrouwenorganisatie werd gesproken. De vrouwen besloten een onafhankelijke organisatie te handhaven, maar wel in een moderne vorm: meer netwerken en projectgroepen. Het CDAV richtte zich vooral op cultuurverandering binnen het CDA en beïnvloeding van het personeelsbeleid. Op 25 april organiseerde het CDAV samen met het Wetenschappelijk Instituut en het Steenkampinstituut een conferentie over 'het moderne gezin' in Utrecht. SER-voorzitter Wijffels hield hier een inleiding, Balkenende sloot de bijeenkomst af. Met de verkiezing van Van Bijsterveldt tot partijvoorzitter verloor het CDAV zijn voorzitter. Sollicitanten voor deze functie konden tot 10 januari 2003 van hun belangstelling blijk geven.

Op 6 april vond de ledenraad van de Bestuurdersvereniging plaats in Utrecht. Naast huishoudelijke zaken werd het thema 'het CDA en de jeugd' besproken. Op 5 oktober kwam de Bestuurdersvereniging in Nijmegen bijeen om haar 25-jarig jubileum te vieren. Balkenende riep in zijn toespraak de aanwezigen op om bescheiden te blijven en herinnerde aan de heftige stormen die de partij een jaar eerder had moeten doorstaan. Ter gelegenheid van het jubileum verscheen een bundel beschouwingen over verschillende onderwerpen, getiteld *Betrokken besturen. Vijfentwintig jaar pendel tussen bestuur en samenleving*, geredigeerd door H.G. Cloudt en anderen. Op 23 november vond een tweede ledenraad plaats in Utrecht met als thema 'ruimte voor wonen'.

Op 20 maart hield Balkenende in Den Haag de zogeheten Norbert Schmelzerlezing over Europese eenheid. Hij pleitte voor een sterk en slagvaardig Europa, een federatie van onafhankelijke staten, met meer publieke betrokkenheid.

Op 27 mei 2002 werd het CDA-Theologenberaad opgericht. Dit overleg van theologen en theologiestudenten had als doel "actuele politieke thema's theologisch te doordenken ten dienste van de partij" (website CDA).

personalia

Op 11 januari overleed G.Ph. Brokx, onder andere staatssecretaris van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening in het eerste kabinet-Van Agt (1977-1981) en het eerste kabinet-Lubbers (1982-1986) en burgemeester van Tilburg (1988-1997).

Op 16 januari overleed A.J.H. Bartels, staatssecretaris van Sociale Zaken en Volksgezondheid in de kabinetten Marijnen, Cals en Zijlstra (1963-1967) en lid van de Katholieke Volkspartij (KVP) voordat die opging in het CDA.

Op 31 januari overleed A.J. Hermes, staatssecretaris van Onderwijs in het eerste, tweede en derde kabinet-Van Agt (1978-1982) en lid van de Tweede Kamer voor de KVP en vervolgens voor het CDA (1971-1978 en 1982-1994).

Op 1 juni legde J.A.M. Hendriks zijn functie neer als Commissaris van de Koningin in Overijssel. Provinciale Staten droegen in april als opvolger G.J. Jansen (eveneens CDA-lid) voor, op dat moment voorzitter van het regionaal samenwerkingsverband Knooppunt Arnhem-Nijmegen. Op 26 april werd hij door het kabinet benoemd.

In de nacht van 16 op 17 juli overleed J.M.A.H. Luns, minister van Buitenlandse Zaken van 1952 tot 1971 (namens de KVP) en vervolgens secretaris-generaal van de NAVO tot 1984.

ChristenUnie

Het jaar 2002 verliep voor de ChristenUnie dramatisch. De nieuwe formatie waarin het GPV en de RPF samenwerkten, kende bij de Tweede-Kamerverkiezingen een rampzalig electoraal debuut. In plaats van de in de opiniepeilingen voorspelde winst, ging de ChristenUnie achteruit vergeleken bij het resultaat van GPV en RPF in 1998. Het verlies kostte uiteindelijk de kop van lijsttrekker K. Veling. Mede door deze tegenslag besloten beide partijen in november om aan het einde van 2003 tot een volledige fusie van hun beide organisaties over te gaan.

formele fusie GPV en RPF in ChristenUnie

Tijdens het congres van de ChristenUnie op 24 maart 2001 was op voorstel van Perspectief, de jongerenorganisatie van de Unie, een motie aangenomen waarin werd uitgesproken dat een volledige fusie tussen GPV en RPF 'niet langer dan volstrekt noodzakelijk' uitgesteld moest worden (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 36). Ruim een jaar later, op het congres van 22 juni 2002, riepen de afgevaardigden – ook nu weer op initiatief van Perspectief – het partijbestuur op om op het congres in het

najaar met een voorstel tot een volledige fusie van beide partijen (GPV en RPF) te komen.

Het najaarscongres had op 9 november plaats. Vanwege tijdgebrek werd het fusievoorstel op 23 november behandeld. De afgevaardigden van GPV en RPF bogen zich in afzonderlijke vergaderingen over een stappenplan dat ertoe zou moeten leiden dat beide organisaties op 31 december 2003 geheel zouden opgaan in de ChristenUnie. Bij het GPV diende de kiesvereniging Hardenberg een motie in waarin gevraagd werd de besluitvorming over de fusievoorstellen een half jaar uit te stellen. De komende periode tot aan de vervroegde Tweede-Kamerverkiezingen in januari 2003 (vanwege de val van het eerste kabinet-Balkenende; zie in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’) moest niet belast worden met een moeizaam gesprek over fusie. Gelet op de interne strubbelingen binnen de ChristenUnie na de verkiezingsnederlaag van mei (zie hieronder) werd rust in de achterban noodzakelijk geacht. Het GPV-bestuur beloofde dat het tijdsplan zo zou worden aangepast dat de aanloop naar de verkiezingen niet met de fusiekwestie belast zou worden, maar aan de datum van 31 december 2003 mocht niet meer getornd worden. De motie Hardenberg werd met 46 stemmen vóór en 75 tegen verworpen. Daarna werd het stappenplan aanvaard met 90 stemmen vóór, negentien tegen en elf onthoudingen. Bij de RPF was van enige weerstand tegen het fusievoorstel geen sprake: het werd aangenomen met 111 stemmen tegen één.

Op 12 januari waren de Vereniging van GPV-bestuurders en de Vereniging van RPF-bestuurders al gefuseerd tot de Vereniging van ChristenUnie-bestuurders. De voorzitter van de opgeheven Vereniging van GPV-bestuurders, burgemeester J. Alssema van Staphorst, werd voorzitter van de nieuwe organisatie. In 2000 waren reeds de jongerenorganisaties en de wetenschappelijke bureaus van GPV en RPF samengegaan (zie *Jaarboek 2000 DNPP*, blz. 163-164).

problemen rond lokale samenwerking ChristenUnie – SGP

Op 16 februari deed partijleider Veling van de ChristenUnie aan zijn SGP-collega B.J. van der Vlies het voorstel dat beide partijen één formatie zouden vormen. Van der Vlies nam het aanbod niet aan; hij vond bij alle overeenkomsten de verschillen tussen de twee partijen toch te groot. Bovendien was volgens hem de samenwerking tussen ChristenUnie en SGP steeds meer onder druk komen te staan, ook op lokaal niveau (zie ook *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 39, 40-41, 82).

Aanleiding voor de strubbelingen was het feit dat Veling aan het einde van 2001 zijn teleurstelling had uitgesproken over de daling van het aantal lijstcombinaties van ChristenUnie en SGP bij de aanstaande

gemeenteraadsverkiezingen op 6 maart 2002. ChristenUnievoorzitter Th. van Daalen voegde daaraan toe dat die daling wel op 40% zou neerkomen. Die achteruitgang zou volgens hem te wijten zijn aan een geringere bereidheid tot samenwerking van de SGP, omdat deze partij kritischer zou zijn geworden ten aanzien van het kandideren van vrouwen. Volgens SGP-voorzitter W. Kolijn klopte het genoemde percentage niet; de afname zou slechts 3% bedragen. Bovendien zouden die verbroken samenwerkingsverbanden volstrekt niet alleen door de SGP zijn veroorzaakt. Kolijn zei nadrukkelijk dat zijn partij niet strikter omging met de voorwaarden voor samenwerking dan vier jaar geleden. Van Daalen vond dat de partijen elkaar bij gecombineerde lijsten geheel vrij moesten laten in hun kandidaatstelling, ook wat betreft vrouwen. Op 20 februari opperde hij de gedachte dat in het vervolg beide partijen meer met eigen lijsten zouden moeten uitkomen – die wel met elkaar verbonden konden worden – om dan na de verkiezingen nauw met elkaar samen te werken. Tijdens de jaarvergadering van de SGP in februari reageerde partijleider Van der Vlies op deze suggestie. Gelet op het feit dat Veling kort daarvoor had voorgesteld om ChristenUnie en SGP één partijformatie te laten vormen, vond hij dat de Unie met dit idee van Van Daalen in een vreemde spagaat terecht was gekomen. Van der Vlies verzocht de ChristenUnie helderheid te verschaffen of zij wilde samenwerken of niet.

Op 2 maart vond er vervolgens een overleg plaats tussen delegaties van ChristenUnie en SGP, waarin de partijleiders en -voorzitters waren opgenomen. Afgesproken werd dat beide partijen elk een intern onderzoek zouden instellen naar de gang van zaken bij de onderhandelingen in verband met de raadsverkiezingen. Na de zomer zouden de partijen dan dienen te bekijken of er structurele problemen in de samenwerking waren en welke maatregelen ter verbetering nodig waren. De kwestie van de kandidatuur van vrouwen werd bij het overleg niet expliciet besproken.

gemeenteraadsverkiezingen

In de gemeenten waar zowel in 1998 als in 2002 gemeenteraadsverkiezingen werden gehouden werd uiteindelijk in elf van de 64 gevallen de samenwerking verbroken. Dat komt neer op een daling van ruim 17%. Daar stond tegenover dat in drie gemeenten in 2002 voor het eerst een gemeenschappelijke lijst tot stand kwam (*de Banier*, 8 februari 2002). De gemeenteraadsverkiezingen van 6 maart leverden de ChristenUnie een positief resultaat op. De partij nam in bijna tweehonderd gemeenten deel, waarvan in ruim een kwart van de gevallen met een gezamenlijke lijst met de SGP. Vergelijken met het totaal van GPV en RPF in 1998

behaalde de Unie 26 zetels winst. Dit getal is het saldo van de nettowinst die behaald werd in gemeenten waar de partij zelfstandig deelnam en het nettoverlies voor de Unie in gemeenten waar zij met de SGP met een gezamenlijke lijst uitkwam (zie in deze Kroniek ook onder SGP). In totaal behaalde de ChristenUnie circa 330 zetels. Hoewel de uitslag over het geheel gezien voor de Unie dus goed was, bleek bij nadere analyse toch ook dat de partij moeite had om in haar kerngebieden de eigen achterban vast te houden.

De collegevorming na de gemeenteraadsverkiezingen overtrof de verwachtingen van de ChristenUnie. De partij kreeg 64 wethouders in 62 gemeenten, 26 meer dan tijdens de vorige periode. Opvallend daarbij was dat de Unie nu ook doordrong tot de colleges van middelgrote steden als Amersfoort, Dordrecht en Ede.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen

In 2001 had de ChristenUnie de kandidatenlijst en het verkiezingsprogramma voor de Tweede-Kamerverkiezingen al opgesteld (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 37-39). Op 23 maart hield de ChristenUnie haar verkiezingscongres voor de Tweede-Kamerverkiezingen. Op deze bijeenkomst ging de verkiezingscampagne officieel van start. Lijsttrekker Veling pleitte onder meer voor een verhoging van het budget voor ontwikkelingssamenwerking van 0,8% naar 1,0% van het Bruto Nationaal Product (BNP). Ook wilde hij de invoering van een kindgebonden budget, waarmee ouders de keuze krijgen kinderopvang in te kopen of niet meer te gaan werken. Verder keerde hij zich tegen de abortuspraktijk en de nieuwe euthanasiewet.

mogelijke regeringsdeelname ChristenUnie

In de campagne van de ChristenUnie kwam de kabinetsformatie en de eventuele rol van de Unie daarin geregeld ter sprake. Begin maart riep Veling het CDA op D66 bij voorbaat als coalitiepartner af te wijzen, omdat deze partij (met de SP) artikel 23 van de grondwet (vrijheid van onderwijs) ter discussie wilde stellen. Het CDA wilde niet aan dit verzoek voldoen. Tijdens het verkiezingscongres op 23 maart zei Veling dat zijn partij nooit met de LPF zou samenwerken, omdat Fortuyn naar een samenleving streefde waarin voor christelijke idealen als barmhartigheid en bescherming van de zwakken geen plaats meer zou zijn. Hij drong er bij de andere christelijke partijen op aan het voorbeeld van de Unie te volgen, maar CDA en SGP waren hier niet toe bereid.

In de media werd zo nu en dan gespeculeerd over mogelijke regeringsdeelname van de ChristenUnie. Zo had PvdA-leider Melkert voorzichtig

aangegeven dat er voor de ChristenUnie in een centrum-linkse coalitie plaats zou kunnen zijn. In januari noemde voormalig GPV-leider G.J. Schutte een coalitie van PvdA, CDA en ChristenUnie een goed alternatief voor paars. Begin april beraadde de partijtop zich op de houding die de Unie ten aanzien van eventuele formatiebesprekingen moest aannemen. Naar aanleiding daarvan zei de toenmalige fractievoorzitter in de Tweede Kamer L.C. van Dijke dat de ChristenUnie tot een coalitie zou willen toetreden, wanneer zij op een aantal ‘aansprekende’ (sociale, ecologische en medisch-ethische) punten aantoonbare winst kon boeken (*Reformatorsch Dagblad*, 3 april 2002). Veling zei in enkele interviews dat hij de kans dat de ChristenUnie zou gaan meeregeren erg klein achtte. Met name dacht hij daarbij aan ethische kwesties als euthanasie, opheffing van het bordeelverbod en homohuwelijk, waarover de andere partijen niet meer zouden willen praten. Tijdens het lijsttrekkersdebat van de drie christelijke partijen op 18 april – dat was georganiseerd door het *Nederlands Dagblad* – zei Veling dat de ChristenUnie compromissen wilde sluiten als daarmee een stap in de richting van het ideaal van de Unie werd gezet, maar niet als het compromis alleen maar tot resultaat had dat een te nemen besluit minder slecht zou worden. CDA-lijsttrekker Balkenende en SGP-lijsttrekker Van der Vlies vonden dat Veling minimumvoorwaarden voor deelname aan een coalitie moest geven. Veling gaf die echter niet. Later zei hij zich te realiseren dat hij in het lijsttrekkersdebat met SGP en CDA “op dit punt niet goed uit de verf kwam” (*Handschrift*, mei 2002).

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen 2002

De uitslag van de Tweede-Kamerverkiezingen op 15 mei was voor de ChristenUnie een bittere teleurstelling. In de peilingen had de partij lange tijd op zes à zeven zetels gestaan. Tegen het einde van de campagne was dat gedaald naar vijf à zes, maar dat betekende in ieder geval nog een gelijk aantal zetels als GPV en RPF in 1998 gezamenlijk hadden gehaald, of een lichte winst. Uiteindelijk behaalde de ChristenUnie vier zetels, een verlies van één (zie tabel 2). De vierde zetel was bovendien een restzetel die verkregen werd dankzij de lijstverbinding met de SGP. Opmerkelijk was verder dat de eerste vrouw op de kandidatenlijst van de Unie, mevr. J.C. Huizinga-Heringa op plaats zeven, voldoende voorkeurstemmen had gekregen om verkozen te worden. Dit alles had tot gevolg dat D.J. Stellingwerf, A. Slob en het ervaren kamerlid E. van Middelkoop niet in het parlement zouden terugkeren. Huizinga-Heringa gaf te kennen het vertrek van Van Middelkoop heel jammer te vinden, maar zij wilde toch gehoor geven aan de wens van de kiezers. Van Middelkoop, die het besluit van Huizinga-Heringa respecteerde, zei

persoonlijk zeer teleurgesteld te zijn. Ook betreurde hij het dat de verhouding tussen de RPF en het GPV in de fractie nu was scheefgetrokken. Alleen lijsttrekker Veling, die ook nog zijn debuut maakte in de Tweede Kamer, kwam immers nog uit het GPV.

In de zomer liet de de ChristenUnie een representatief onderzoek uitvoeren onder de achterban van de partij. Hieruit bleek als voornaamste oorzaak voor het teleurstellende verkiezingsresultaat dat het CDA met name in de periode na de moord op Fortuyn een grote aantrekkingskracht had uitgeoefend op de (potentiële) ChristenUnie-kiezer. De overstap naar het CDA werd vaak om strategische redenen gemaakt: men wilde voorkomen dat de LPF de grootste partij zou worden. Deze overgang zou zijn vergemakkelijkt door de ‘gereformeerde’ uitstraling van CDA-lijsttrekker Balkenende. Kerkelijk gezien waren het vooral hervormde kiezers – veelal behorende tot de Gereformeerde Bond – die de ChristenUnie in de steek lieten. Verder kon uit de verkiezingsuitslagen in met name de provincies Groningen en Drente en in noordoost Overijssel afgeleid worden dat sommige vroegere GPV-kiezers, die kennelijk de vorming van de ChristenUnie niet konden aanvaarden, hun stem op de SGP uitbrachten of thuisbleven. Ten slotte kwam uit het genoemde onderzoek nog naar voren dat “onduidelijkheid in de koers van de partij en het gebrek aan overtuiging van de lijsttrekker een rol heeft gespeeld om niet, of niet weer, op de ChristenUnie te stemmen” (*Nederlands Dagblad*, 29 augustus 2002).

nasleep Tweede-Kamerverkiezingen 2002

De teleurstellende uitslag van de verkiezingen leidde tot grote onrust binnen de ChristenUnie. Er kwamen vele vaak kritische reacties in het *Nederlands Dagblad* en op E-bate, een website van Perspectief. De teneur was dat de partijtop er niet mee kon volstaan de nederlaag alleen aan externe omstandigheden te wijten, maar ook fouten van de partij zelf onder ogen diende te zien. In de verkiezingscampagne zou het christelijk profiel niet duidelijk naar voren zijn gebracht en zou er teveel aandacht zijn geschonken aan de mogelijke regeringsdeelname van de Unie, waardoor er vaak over compromisbereidheid was gesproken. Critici meenden verder dat de Unie zich bij die discussie over de aanstaande kabinetsformatie ‘groter’ had gemaakt dan zij was, met name door een aantal partijen van samenwerking uit te sluiten. Verder waren er verwijten dat de koers van de ChristenUnie te veel in linkse richting was opgeschoven. Van Middelkoop sprak over “een links imago... door een te onkritische houding jegens de PvdA en GroenLinks” (*NRC Handelsblad*, 25 mei 2002). Als boegbeeld van de partij werd vooral lijsttrekker Veling met deze negatieve aspecten van de campagne geassocieerd.

Daarbij kwam ook nog dat hij in het algemeen als persoon wel sympathiek en erudiet werd gevonden, maar niet flitsend en charisma-tisch zoals dat in het mediatijdperk vereist was. Kritiek kreeg Veling ook op een uitspraak van hem dat christenen elkaar niet de maat moesten nemen wat betreft het kopen van een ijsje op zondag.

Door W.J. Ouweneel, een vooraanstaand persoon in evangelische kringen, en nummer 28 op de kandidatenlijst van de Unie en C. Smits, oud-campagneleider van de RPF en raadslid in Maassluis, werd gesteld dat Veling zou moeten aftreden, wat als bijkomend voordeel de terugkeer van Van Middelkoop in de kamerfractie zou betekenen. Het Utrechts gemeenteraadslid R. Freeke was van mening dat het partijbestuur zou moeten aftreden, vooral omdat het eerdere kritiek op de kandidatenlijst (geen vrouwen en jongeren op verkiesbare plaatsen; zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 38) naast zich had neergelegd. Freeke en ook Perspectief spraken zich kritisch uit over de gesloten partijcultuur, waarin weinig plaats zou zijn voor debat. Zij pleitten voor een vernieuwing van de partij, waardoor de leden meer invloed zouden krijgen.

Het partijbestuur besloot al snel na de verkiezingen met de achterban in gesprek te willen gaan. Aan aftreden dacht het echter niet. Voorzitter Van Daalen meende dat er zeer goede redenen waren geweest voor de samenstelling van de kandidatenlijst waarmee de Unie de strijd was ingegaan: “bij de start van de nieuwe partij wilden we opgebouwde ervaring benutten” (*Reformatorisch Dagblad*, 18 mei 2002). Vervolgens spraken partijbestuur en kamerfractie ‘hun volste vertrouwen’ in Veling uit, die niet van plan was als fractievoorzitter te vertrekken en zich ook weer als lijsttrekker beschikbaar stelde “als er weer snel verkiezingen zouden zijn” (*Nederlands Dagblad*, 22 mei 2002). Veling zelf was van mening dat de verkiezingsnederlaag vooral aan externe omstandigheden moest worden toegeschreven. Wel zei hij dat hij ‘scherper, directer en duidelijker’ moest worden (*Reformatorisch Dagblad*, 23 mei 2002). In een interview zei Veling verder dat de ChristenUnie links was als het ging om barmhartigheid en internationale gerechtigheid en dat de partij regeringsdeelname nooit heeft willen ontlopen. De Unie had zich naar zijn mening niet het hoofd op hol laten brengen, toen er belangstelling van anderen voor haar eventuele deelname aan een kabinet was. (*Nederlands Dagblad*, 25 mei 2002).

eerste evaluatierapport

Eind mei besloot het partijbestuur op 22 juni een extra congres te houden over de uitslag van de Tweede-Kamerverkiezingen. De directeurs van het wetenschappelijk- en het partijbureau, R. Kuiper en P. van der Bijl, kregen opdracht voor dit congres een evaluatierapport te schrijven.

In het rapport, dat op 12 juni verscheen onder de titel *Bouwen aan de basis*, werd geconcludeerd dat de ChristenUnie in de verkiezingscampagne te veel gericht was geweest op getalsmatige groei en het aanboren van nieuwe kiezersgroepen, waardoor de traditionele achterban zou zijn verwaarloosd. Er was geen heldere christelijke politieke boodschap uitgedragen en de campagne had te veel het stempel gehad van het verkopen van de lijsttrekker. Ook het gretig speculeren over regeringsdeelname door de partij had volgens de auteurs contraproductief gewerkt. Ten aanzien van Veling werd geconstateerd dat de lijsttrekker door zijn publieke optreden mede heeft bijgedragen aan het onduidelijke profiel van de Unie. Een tussentijds aan de kant schuiven van de partijleider – die trouwens in zwaar weer had moeten opereren – paste echter niet bij de in de ChristenUnie levende wens om een christelijke stijl te hanteren. Van der Bijl en Kuiper meenden verder dat de campagnestrategie door een veel te kleine groep was bedacht en uitgevoerd en dat de interne democratie van de ChristenUnie niet voldoende tot haar recht was gekomen. De schrijvers deden ten slotte acht aanbevelingen, die onder andere waren gericht op het opnieuw werven, binden en activeren van de eigen achterban, een grotere interne betrokkenheid en participatie van de leden van de partij, en het verbeteren van de kandidaatstelling voor de kamerverkiezingen.

extra Uniecongres

Tijdens het congres van 22 juni werden de hierboven genoemde kritiekpunten op de verkiezingscampagne en Veling weer uitgebreid naar voren gebracht. Een motie van de afdeling Reeuwijk die was gericht op het aftreden van de lijsttrekker, kreeg evenwel slechts drie stemmen. De afwijzing leidde tot een staande ovatie voor de partijleider. Ook moties waarin het aftreden van het bestuur werd verlangd, haalden het niet. Wel stelde het congres vast dat in de campagne het politiek-inhoudelijke profiel van de Unie onduidelijk was gebleven. Het wetenschappelijk instituut kreeg de opdracht een studietoelichting in te stellen die de belangrijkste politieke kernbegrippen zou gaan bepalen en van een gezaghebbende toelichting voorzien. Verder nam het congres alle aanbevelingen uit het rapport *Bouwen aan de basis* over. In workshops werd de geringe mogelijkheid tot inspraak op vaststelling van de kandidatenlijst betreurd, maar een voorstel op het congres om de leden op dit punt meer directe invloed te geven kreeg geen meerderheid. Ook een suggestie van Perspectief om ook individuele leden aan de Uniecongressen te laten deelnemen werd nipt verworpen. Wel succes hadden de jongeren met hun motie waarin het partijbestuur werd opgeroepen op het najaarscongres met een voorstel tot volledige fusie van GPV en RPF te komen.

tweede en derde evaluatierapport

In de eerste week van oktober kwam een tweede evaluatierapport over de Tweede-Kamerverkiezingen uit. Dit geschrift, *Strategische kiezers, nieuwe keuzes* geheten, was in opdracht van het partijbestuur geschreven door het campagne-team. In het rapport werd nagegaan wat de resultaten waren van de in het campagneplan gestelde doelen en strategieën voor de gemeenteraads- en Tweede-Kamerverkiezingen. Met het oog op de toekomst werd onder meer gesteld dat de ChristenUnie zich vooral als een uitgesproken christelijke partij moest presenteren, met een scherper en duidelijker inhoudelijk politiek profiel. Zo kon voorkomen worden dat de partij in een tussenpositie gedwongen zou worden tussen 'de principiële man Van der Vlies en de realist Balkenende'. Verder moest de partij niet meer speculeren over regeringsdeelname (zodat discussies over compromissen vermeden werden) en ook niet over het aantal te behalen zetels.

Ook verscheen er een rapport van de 'Commissie Evaluatie Kandidaatstelling Tweede-Kamerverkiezingen 15 mei 2002'. Deze commissie was door het Unie-bestuur al in het voorjaar van 2001 ingesteld na de vaststelling van de kandidatenlijst voor de kamerverkiezingen van 2002. In het rapport werd de conclusie getrokken dat er in de aanloop naar een gemeenschappelijke lijst van GPV en RPF onder de vlag van de ChristenUnie nogal wat was misgegaan. Bovendien werd geconstateerd dat de eerste twaalf kandidaat-kamerleden van bovenaf gepresenteerd werden zonder dat het congres in feite iets in de volgorde kon wijzigen. Volgens het rapport had het partijbestuur wel goede argumenten om het congres zo weinig speelruimte te bieden, maar het had zich daarover beter moeten verantwoorden. Tot de aanbevelingen van de commissie hoorde het voorstel de aanwijzing van de lijsttrekker los te koppelen van de verkiezing van de overige kandidaten. Voor het eerste moest het bestuur verantwoordelijk blijven.

Beide rapporten zouden op het najaarscongres van 9 november besproken worden.

Veling weg als lijsttrekker

In het begin van september had fractievoorzitter Veling zich ziek gemeld. Hij was oververmoeid geraakt, mede door de heftige, kritische reacties op de partij en zijn persoon na de verkiezingsuitslag. Van Dijke verving hem als fractievoorzitter.

Na de val van het eerste kabinet-Balkenende op 16 oktober (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten') liet Veling weten beschikbaar te zijn voor het lijsttrekkerschap van de Unie bij de vervroegde verkiezingen

van januari 2003. Met zijn gezondheid ging het goed en hij verwachtte op korte termijn weer als fractievoorzitter aan de slag te gaan. De voormalige GPV-leider Schutte verklaarde voor de radio dat Veling opnieuw lijsttrekker zou moeten worden. Op 18 oktober vroeg het Uniebestuur aan de lokale partijorganisaties de eerste vijf kandidaten voor de lijst en de vijf belangrijkste politieke profileringspunten door te geven. In de pers werd hieruit de conclusie getrokken dat de partijtop voorsloeg Veling niet als lijsttrekker aanwees.

Twee dagen later maakte het partijbestuur bekend dat het Veling niet als lijsttrekker zou voordragen. Voorzitter Van Daalen zei ter toelichting dat een grote meerderheid van de achterban van mening zou zijn dat Veling niet in staat was de standpunten van de Unie ‘op een aansprekende manier’ te verwoorden. Verder moest, aldus Van Daalen, de inzinking van Veling niet onderschat worden. Gelet op de verwachting dat de kritiek op Veling nog wel zou aanhouden – “waardoor hij opnieuw tegen een muur kan oplopen” –, kon het bestuur niet de verantwoordelijkheid nemen “om hem en de partij dat aan te doen” (*Nederlands Dagblad*, 21 oktober 2002). Van Daalen vond het bestuursbesluit niet in strijd met de unanieme steun van het Uniecongres in juni voor Veling. Volgens de partijvoorzitter ging het toen om het kamerwerk. “Toen hebben de leden gezegd: geef Veling de kans zich te revanche- ren” – maar door zijn ziekte en de kabinetscrisis zou daar geen gelegenheid voor zijn geweest (*Reformatorisch Dagblad*, 21 oktober 2002).

Veling reageerde terughoudend op het bestuursbesluit hem niet meer als lijsttrekker voor te dragen. Hij kon er wel enig begrip voor opbrengen, maar keek toch anders tegen sommige zaken aan. Zo was ook volgens zijn medische adviseurs geen enkele zorg over zijn gezondheid noodzakelijk. Verder vond Veling het een ongelukkige zaak dat hij als lijsttrekker aan de kant was gezet, terwijl de lokale partijorganisaties was gevraagd met voordrachten te komen. Nu was in principe iedereen kandidaat voor het lijsttrekkerschap behalve hijzelf.

Enigszins onduidelijk bleef de rol van de Tweede-Kamerfractie bij het vertrek van Veling. Van Daalen zei dat er binnen de fractie over het leiderschap van Veling “zeer bezorgde geluiden zijn geuit” (*Nederlands Dagblad*, 22 oktober 2002). Zeker is dat Veling eind augustus opnieuw om het vertrouwen van de fractie had gevraagd. Volgens het *Reformatorisch Dagblad* (26 oktober 2002) waren ‘problemen in de fractie’ in ieder geval één van de factoren die tot het niet-kandideren van Veling zouden hebben geleid. Later berichtte *NRC Handelsblad* (26 november 2002) onder meer op basis van ‘prominente bronnen’ in de Unie dat Van Dijke aan het begin van het parlementaire jaar had geweigerd het vertrouwen in Veling als fractievoorzitter uit te spreken. Van Dijke was daarmee in conflict gekomen met fractiegenoot A. Rouvoet, die zijn

optreden deloyaal vond. Van Dijke en Van Daalen ontkenden de juistheid van dit verhaal. Rouvoet zei later dat hij geen conflict met Van Dijke had (*Perspex*, januari 2003).

Op 29 oktober maakte Veling bekend dat hij afzag van een plaats op de kandidatenlijst voor de komende Tweede-Kamerverkiezingen. Verder had hij besloten het parlement direct na het Uniecongres van 9 november te zullen verlaten. Op 13 november werd in de Tweede Kamer afscheid genomen van Veling. Zijn opvolger, Slob, werd op 19 november beëdigd. Van Middelkoop en Stellingwerf, die nog boven Slob stonden, zagen af van het innemen van de vacante zetel.

opnieuw interne onrust

Het bestuursbesluit ten aanzien van Veling leidde opnieuw tot een hevige discussie binnen de partij. Daarbij ontving het bestuur zowel steunbetuigingen als forse kritiek. Een representatief onderzoek onder de achterban van de ChristenUnie in opdracht van het *Nederlands Dagblad* (gepubliceerd op 26 oktober 2002) wees uit dat 46% het eens was met de handelwijze van het partijbestuur. Ruim 25% was het tegenovergestelde van mening, maar dan vooral vanwege de door het bestuur gevolgde procedure. Van de bestuurstegenstanders zag maar ruim een kwart in Veling de ideale lijsttrekker. Een Nipo-onderzoek dat later werd gehouden gaf aan dat 45% van de ChristenUnie-aanhangers het terecht vond dat Veling niet opnieuw als lijsttrekker was gevraagd, terwijl 31% het daar niet mee eens was. Tot deze laatste groep behoorden naar verhouding meer GPV-ers.

De kritiek op het partijbestuur mondde uit in een ‘oproep aan de ChristenUnie; pleidooi voor christelijk handelen’. Dit appèl, dat op 1 november verscheen, was gericht aan de bij de Unie betrokken lokale organisaties. De veertig ondertekenaars waren voornamelijk van GPV-huize, maar ook bijvoorbeeld oud-voorzitter van de RPF A. van den Berg had zijn instemming betuigd. In het stuk werd gesteld dat met het bestuursbesluit de christelijke omgangsvormen waren geschonden. De vraag of Veling opnieuw lijsttrekker zou moeten worden was op zichzelf legitiem, maar dit lijsttrekkerschap had zeker voor het bestuur het uitgangspunt moeten zijn omdat het in januari 2001 een uitdrukkelijk beroep op Veling had gedaan zich voor deze positie beschikbaar te stellen. Een keuze voor een ander zou alleen als gevolg van dringende redenen en na een zorgvuldige afweging tot stand hebben kunnen komen. De ondertekenaars concludeerden dan ook dat het terzijde schuiven van Veling, waarbij ook het Uniecongres van 22 juni genegeerd werd, ontijdig, niet juist en niet correct was.

In het manifest werd de Unie opgeroepen zich tijdens het congres van 9 november in deze geest uit te spreken. Verder werd er voor gepleit de eerste vijf plaatsen van de kandidatenlijst evenwichtig te verdelen onder personen afkomstig uit het GPV en de RPF om een ‘bloedgroepsfeer’ te vermijden.

De dag voor het verschijnen van de oproep had het bestuur van de ChristenUnie zijn excuses aangeboden voor de slechte communicatie rond zijn besluit over Veling. De ondertekenaars van de oproep vonden deze verontschuldiging onvoldoende, omdat zij alleen betrekking hadden op de communicatie en niet op de gevolgde procedure. Bovendien waren er geen excuses aan Veling zelf aangeboden.

kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Op 2 november presenteerde het Uniebestuur de conceptkandidatenlijst, samengesteld door een selectiecommissie onder voorzitterschap van burgemeester A. Heidema van Neder-Betuwe. Het ontwerp was gebaseerd op de namen die door de lokale partijorganisaties waren aangedragen. Van deze organisaties had 85% een top vijf van kandidaten ingestuurd. Rouvoet kreeg daarbij de meeste steun met Van Middelkoop als tweede. Daarna kwamen achtereenvolgens Van Dijke, Huizinga-Heringa en Slob. In overeenstemming met de wens van de lokale partijorganisaties droeg de commissie het Tweede-Kamerlid Rouvoet als kandidaat voor het lijsttrekkerschap voor. Na hem kwamen respectievelijk Slob en de zittende kamerleden Van Dijke en Huizinga-Heringa. De plaatsen vijf en zes waren voor de directeur van het wetenschappelijk instituut Kuiper en oud-Tweede-Kamerlid Stellingwerf. Behalve Slob waren deze kandidaten allen van RPF-huize. De selectiecommissie gaf de voorkeur aan een “evenwichtig samengesteld team, waarin de breedte van de ChristenUnie-achterban zich kan herkennen” boven een getalsmatig evenwicht tussen GPV en RPF (*Nederlands Dagblad*, 4 november 2002).

Opvallend was dat Van Middelkoop in het geheel niet op de conceptkandidatenlijst voorkwam, terwijl hem door de lokale partijorganisaties een tweede plaats was toebedacht. Partijvoorzitter Van Daalen verklaarde dat dit onder meer te maken had met de wens van Van Middelkoop om lid te worden van de Eerste Kamer. Van Middelkoop zelf zei voor de EO-radio dat hij voor de Tweede Kamer beschikbaar was geweest als hij de eerste of tweede plaats aangeboden had gekregen, maar dat hij nu ‘een lichte voorkeur’ voor de senaat had (*Reformatisch Dagblad*, 4 november 2002).

Als gevolg van het verbreken van het evenwicht tussen GPV en RPF op de kandidatenlijst legde Y. Drost begin november zijn lidmaatschap van

het partijbestuur van de ChristenUnie neer. Ook het gedwongen vertrek van Veling speelde een rol. Hij had daar aanvankelijk wel mee ingestemd, maar hij was naar hem later was gebleken toen onvoldoende geïnformeerd over de feiten die voor hem voor een goede besluitvorming van belang waren.

Vlak voor het congres van 9 november wees een Nipo-enquête in opdracht van het televisieprogramma 'Twee Vandaag' uit dat 61% van de ChristenUnie-kiezers tevreden was met de verdeling tussen RPF-ers en GPV-ers op de ontwerp-kandidatenlijst. Bij voormalige GPV-kiezers was 55% tevreden en 40% ontevreden.

Uniecongres 9 november

Voor het tot verkiezingscongres omgedoopte najaarscongres waren van GPV-zijde moties voorbereid om Van Middelkoop op de tweede plaats van de kandidatenlijst te zetten. Aan het begin van het congres nam Van Middelkoop de spanning meteen weg door te verklaren begrip te hebben voor de wens van de selectiecommissie om de doorstroming in de kamerfractie te bevorderen. Hij wilde niet dat acties ten gunste van hem als resultaat zouden hebben dat Slob geen kamerzetel zou verwerven en zei ook van bestuur en fractie geen signaal gekregen te hebben dat men hem graag tot de fractie zou zien toetreden. Van Middelkoop verzocht de congresgangers dan ook geen motie in stemming te brengen om hem alsnog op de kandidatenlijst te plaatsen. Hij riep ten slotte op de gelederen te sluiten. Na deze verklaring uitten nog wel een behoorlijk aantal GPV-kiesverenigingen hun bedenkingen, maar moties met kritiek op het partijbestuur en op de samenstelling van de lijst kregen maar weinig steun. Wel bood het partijbestuur nogmaals zijn excuses aan; dit keer voor de gevolgde procedure met betrekking tot het vertrek van Veling. Dit viel in goede aarde bij de 'groep van veertig', de verontrusten die de oproep aan de ChristenUnie hadden onderschreven. De groep besloot zich overigens op te heffen. Haar actie was als een eenmalig gebeuren bedoeld. Vlak voor het congres hadden drie woordvoerders van de groep met het partijbestuur overlegd; er zou nog één gesprek volgen. Het congres wees Rouvoet bij acclamatie als lijsttrekker aan. Hij volgde Veling ook als fractievoorzitter op. Bij de schriftelijke stemming over de overige kandidaten bracht het congres enkele wijzigingen aan. Wat betreft de top van de lijst ging het daarbij alleen om een wisseling van plaats tussen Kuiper (van vijf naar zes) en Stellingwerf. In zijn rede als nieuwe partijleider zei Rouvoet onder meer dat de ChristenUnie tijdens de campagne een 'princiepueel-bijbelse koers' zou volgen en niet het behalen van een bepaald aantal zetels als doel zou stellen. In de verkiezingsleus kwam deze nieuwe koers tot uitdrukking: de vorige slogan

‘Duidelijk, eerlijk, echt’ werd vervangen door ‘Samen leven naar bijbelse waarden’. De Unie zou volgens Rouvoet geen genoegen nemen met alleen maar een evaluatie van de euthanasie- en abortuswet. De schade “behoort ook te worden hersteld” (*Nederlands Dagblad*, 11 november 2002).

vervolg Uniecongres 23 november

Omdat op het congres van 9 november niet de gehele agenda was afgewerkt, laste het partijbestuur op 23 november een extra bijeenkomst in. De afgevaardigden besloten dat de lijsttrekker niet langer zitting mocht hebben in de selectiecommissie die de conceptkandidatenlijst opstelt.

Verder kwam opnieuw de onvrede over het vertrek van Veling en de samenstelling van de kandidatenlijst aan de orde. Dat onbehagen was zich ook na het congres van 9 november binnen de partij blijven manifesteren. Het partijbestuur had J. Westert – algemeen secretaris van de vakbond Gereformeerd Maatschappelijk Verbond – gevraagd met deze verontruste leden contact te zoeken en zo mogelijk een vergadering te beleggen, waarin het partijbestuur zijn handelwijze zou kunnen verduidelijken.

programma Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Halverwege december werd het geactualiseerde verkiezingsprogramma van de Unie bekend. Zo werd in verband met de verslechterende economische situatie niet langer gestreefd naar een overschot van 1% van het BBP op de begroting, maar van 0,5%. Verder wilde de partij 400 miljoen euro extra uittrekken voor het onderwijs. Naast het programma kwam de ChristenUnie ook uit met een verkiezingsmanifest ‘Samenleven naar bijbelse waarden’. Hierin werden de vijf belangrijkste thema’s van de partij voor de komende periode behandeld, gebaseerd op de door de lokale partijorganisaties aangeleverde onderwerpen.

problemen in parlementaire samenwerking tussen ChristenUnie en SGP

Na de Tweede-Kamerverkiezingen van mei ontstonden er problemen tussen de ChristenUnie en de SGP aangaande de samenwerking in de Tweede Kamer. Voor de SGP was het – vanuit haar opvattingen over de vrouw in de politiek – principieel onaanvaardbaar dat Huizinga-Heringa ook namens de SGP in de Tweede Kamer het woord zou voeren. Omgekeerd wilde de ChristenUnie niet accepteren dat de SGP onderscheid zou maken tussen de kamerleden van de Unie. De SGP meende echter dat het een meer theoretisch dan praktisch probleem was, omdat na het

samengaan van GPV en RPF in de ChristenUnie er nauwelijks meer namens elkaar het woord werd gevoerd. Dat kwam, aldus de staatkundig-gereformeerden, niet alleen omdat de ChristenUnie getalsmatig deze vorm van samenwerking niet meer nodig had, maar ook omdat de nieuwe partij wilde werken aan een herkenbaar, eigen profiel. In dit licht leek het de SGP dan ook het beste dat in het vervolg de samenwerking beperkt zou blijven tot onderlinge afstemming van standpunten. De kamerfractie van de ChristenUnie reageerde dat niet de indruk mocht ontstaan dat zij verantwoordelijk was voor het verminderde gezamenlijke parlementaire optreden; eerder zou het tegendeel waar zijn.

Aan het einde van 2002 werd de kwestie door Rouvoet opgerakeld. In een interview zei hij “het oprecht te betreuren dat de samenwerking met de SGP het laatste halfjaar minder is geworden” (*Reformatorisch Dagblad*, 13 december 2002). Er zouden daardoor kansen worden gemist om de ‘stem van de bijbelgetrouwe politiek’ te laten horen. SGP-leider Van der Vlies vond dat het argument van de gemiste kansen eerst maar eens bewezen moest worden. Hij betreurde de uitspraak van Rouvoet, omdat de twee fracties afgesproken hadden niet meer in het openbaar over dit punt te spreken. Verder had Rouvoet niet vermeld dat de samenwerking al vóór de komst van Huizinga-Heringa op een lager pitje was komen te staan, ook omdat de ChristenUnie op onderwerpen als landbouw en asielbeleid een lijn was gaan volgen die duidelijk afweek van die van de SGP.

Europese Unie

Op 18 december presenteerde de mr. G. Groen van Prinsterer stichting, het wetenschappelijk instituut van de ChristenUnie, de studie *Richting Europa. Christelijk-staatkundige visie op de Europese Unie*. De auteurs B. Anker en S. Luitwieler hadden nauw samengewerkt met een ‘denktank’ bestaande uit de europarlementariërs R. van Dam en J. Blokland, alsmede Van Middelkoop, Veling en Kuiper. In deze studie werd de ‘afhoudende’ benadering van de Europese Unie (EU) door het GPV en de RPF ingeruild voor een ‘positief kritische’ (*Reformatorisch Dagblad*, 19 december 2002). In de studie werden hiervoor twee redenen aangevoerd. Ten eerste werd vastgesteld dat de EU zich tot een ‘bestuurlijke realiteit’ had ontwikkeld. Door de overdracht van bevoegdheden van Den Haag naar Brussel waren GPV en RPF Europa toch steeds meer gaan zien als een echte overheid, die Gods dienaressen is en die er op moet worden aangesproken de publieke gerechtigheid te bevorderen. In de tweede plaats zou de Nederlandse cultuur meer dan andere van de bijbelse waarden los zijn geraakt. Naar de mening van de auteurs kon de EU hier corrigerend optreden. Het ‘kritische’ element in de nieuwe

benadering stond voor de opvatting van de ChristenUnie dat het niet nodig is alles op Europees niveau te regelen. De principiële nadruk die nog door GPV en RPF was gelegd op de nationale soevereiniteit, werd in deze studie echter afgewezen.

ChristenUnie Nederland Multicultureel

In de herfst werd binnen de partij de kerngroep ‘ChristenUnie Nederland Multicultureel’ gevormd, die als primair doel had de allochtone aanhangers van de Unie een duidelijke stem te geven en voor hun belangen op te komen. Daarbij werd ook gedacht aan meer allochtonen als vertegenwoordigers van de partij in gemeenteraden, Provinciale Staten en de Tweede Kamer. Tot de kerngroep behoorden onder anderen het Unie-deelraadslid in Amsterdam Zuid-Oost mevr. Y. Lont-Van Eersel en J. Voordewind, campagneleider bij de Tweede-Kamerverkiezingen.

internationale contacten

Op een internationaal congres van leiders van evangelische organisaties eind april in Boedapest stelde buitenlandsecretaris G. Geijtenbeek van de ChristenUnie voor om een Europees netwerk van christelijke politici op te zetten. De bedoeling hiervan was onder meer om de verspreiding van de liberale euthanasie- en abortuspraktijk en het homohuwelijk vanuit Nederland naar andere landen tegen te gaan.

Op 29 en 30 november werd in het Hongaarse Lakitelek een conferentie gehouden die vooral was georganiseerd door het Hongaars Democratisch Forum (MDF) en het wetenschappelijk instituut van de ChristenUnie. Bij die conferentie waren vertegenwoordigers van christelijke politieke partijen en maatschappelijke organisaties uit twaalf landen aanwezig. Op initiatief van de ChristenUnie werd een door vijf partijen – MDF (Hongarije), Estonian Christian People’s Party (Estland), Partei Bibeltreuer Christen (Duitsland), Christian People’s Alliance (Verenigd Koninkrijk) en de ChristenUnie zelf – en een aantal maatschappelijke organisaties ondertekende intentieverklaring uitgegeven, waarin zij zich uitspraken voor onderlinge samenwerking. In de verklaring werd gesteld dat er gestreefd zou worden naar “overeenstemming binnen de familie van Europese christelijke partijen aangaande een christelijk program voor Europa” (*Nederlands Dagblad*, 3 december 2002). De structuur van de mogelijke beweging of partij – die als voorlopige naam ‘Christelijke Politieke Beweging voor Europa’ kreeg – zou nader worden uitgewerkt door het MDF en de ChristenUnie. De SGP was ook uitgenodigd, maar wegens een ‘intern misverstand’ niet aanwezig in

Lakitelek (*Reformatorsch Dagblad*, 2 december 2002). De Christen-Unie hoopte dat de SGP zich snel bij het initiatief zou aansluiten.

verwante instellingen en publicaties

Op 31 december legde Kuiper zijn functie neer als directeur van de Groen van Prinsterer stichting. Hij was benoemd tot lector Social Work aan enkele christelijke hogescholen.

Op 16 november hield de Groen van Prinsterer stichting een congres over de conceptversie van het boek *Dienstbare overheid. Christelijk-staatkundige visie op overheid en politiek*, geschreven door Kuiper. Het was een vervolg op *Dienstbare samenleving. Basiswaarde van de christelijke politiek* uit 2001 van dezelfde auteur. In dit nieuwe boek van Kuiper werd de visie van de ChristenUnie op overheid en politiek verwoord, waarbij ook de positie van de partij ten opzichte van CDA en SGP werd afgebakend. Op het congres werd, nadat Kuiper een toelichting op zijn boek had gegeven, gesproken door onder anderen Rouvoet, directeur B.J. Spruyt van de conservatieve Edmund Burkestichting, en GroenLinks-senator J.J.M. van der Lans.

Verder gaf de Groen van Prinsterer stichting het boek *Gedeelde wereld. Armoedebestrijding en christelijke politiek* uit, dat geschreven was door M. Hamelink en C. Visser. Daarnaast verschenen twee publicaties in de serie Kort Commentaar: *De nieuwe overheid* van R. Rouw en anderen, dat onder meer de teksten bevatte van vijf bijdragen op het congres over 'De nieuwe overheid', gehouden in december 2001; en *Een blad voor de mond. Vrijheid van meningsuiting en discriminatieverbod*, geschreven door G.J. Spijker. Ten slotte was er een speciale uitgave voor donateurs van het wetenschappelijk instituut, getiteld: *Mijn Europa. Visies van jongeren op de toekomst van Europa*, geredigeerd door B. Anker.

De Tweede-Kamerfractie van de ChristenUnie presenteerde tijdens het debat over het nieuwe zorgstelsel de notitie *Zorg-vuldig verzekerd*. Hierin werd gepleit voor een verplichte volksverzekering voor alle kosten van zorg, met een premie die voor een kwart nominaal en voor driekwart inkomensafhankelijk diende te zijn.

Ten slotte begaven ook twee oud-partijleiders van het GPV zich op publicitair terrein. A.J. Verbrugh schreef zijn autobiografie onder de titel *Jong zijn en oud worden (scheppende leiding in een periode vanaf ca. 1920)*. G.J. Schutte publiceerde *Er zit meer achter dan je denkt. Enkele achtergronden van hedendaags politiek denken*. In dit boek stelde hij onder meer dat vastgehouden moest worden aan het streven naar een 'christelijke staat', terwijl Kuiper in zijn boek *Dienstbare samenleving* hiervan juist afstand had genomen en niet verder wilde

gaan dan het begrip ‘christelijke politiek’, omdat het idee van een christelijke staat niet meer aansloot bij de realiteit.

Perspectief, de jongerenorganisatie van de ChristenUnie, belegde op 28 februari in samenwerking met de SGP-jongeren in Utrecht een ‘interactieve avond’ met SGP-leider Van der Vlies als hoofdspreker. Op 16 maart hield de jongerenorganisatie haar algemene ledenvergadering, in combinatie met een congres dat als thema had: ‘Wijs in het hoger onderwijs’. Van 24 tot 26 april organiseerden de Uniejongeren een eigen ‘verkiezingstour’ in drie regio’s van het land. Met overdag ludieke acties en ’s avonds een bijeenkomst met één van de Uniekandidaten als spreker. Van 27 tot 30 augustus vond de Perspectief ‘Summerschool’ plaats, over de toekomst van de politiek. Op 4 oktober belegde Perspectief samen met de ChristenUnie een debat over een mogelijke aanval van de Verenigde Staten op Irak. Hier werd onder anderen gesproken door Van Middelkoop en M.J. Faber, secretaris van het Interkerkelijk Vredesberaad. Op 19 oktober vond het tweede congres van de jongerenorganisatie plaats, dat als thema de multiculturele samenleving had. Tijdens dit congres volgde M. Benard B. Heuvelman als voorzitter op. Bovendien werd een gedeelte van het congresprogramma ingewisseld voor een publieke discussie over de positie van de ChristenUnie in het licht van de komende verkiezingen. Op 2 november organiseerde Perspectief in samenwerking met de SGP-jongeren en de jongeren van de stichting Schuilplaats een ‘*pro life*’-symposium. In april verscheen het eerste nummer van *Spektakel*, een tweede Perspectiefblad naast *Perspex*. Het nieuwe orgaan was bestemd voor de leden van Perspectief van twaalf tot zestien jaar.

Op 22 maart organiseerde de Tweede-Kamerfractie van de ChristenUnie voor het eerst bijeenkomsten in het Kamergebouw voor predikanten en voorgangers van kerkelijke gemeenten waarin de Unie haar meeste aanhang vindt. Doel van de excursies was de betrokkenheid tussen kerk en politiek te vergroten. Op 12 oktober was er een Statendag – georganiseerd door de Vereniging van ChristenUnie-bestuurders – voor onder meer de Unieleden van Provinciale Staten, met het oog op de verkiezingen voor deze organen in 2003.

Democraten 66 (D66)

Het jaar 2002 verliep voor D66 in electoraal opzicht rampzalig. In de opiniepeilingen stond de partij lange tijd op flink verlies. Van de veertien kamerzetels die zij had, zou slechts de helft overblijven. Ook bij de raadsverkiezingen verloor de partij flink. Niettemin waren er ook nog enkele lichtpuntjes. Zo nam het ledental in 2002 enigszins toe: van bijna 12.200 aan het begin van het jaar tot ruim 12.700 in december (zie tabel

3). Daarnaast werd het D66-lid mevr. A.M. Demmers-Van der Geest in Best in een referendum aangewezen tot burgemeester – ‘de eerste gekozen burgemeester van Nederland’, aldus het partijblad *Democraat* (april 2002).

commissie Debatforum D66

Op 29 januari stelde het landelijk bestuur de commissie Debatforum D66 in. De commissie, die onder voorzitterschap stond van senator J. Kohnstamm, diende voorstellen te doen “voor de inrichting van een modern forum voor actueel politiek debat”. Ook moest zij ideeën ontwikkelen voor het bijeenbrengen van kennis en politiek talent binnen D66.

gemeenteraadsverkiezingen 2002

Bij de gemeenteraadsverkiezingen van maart deed D66 in circa 250 gemeenten mee, vijftig minder dan in 1998. Deze teruggang had deels te maken met de afgenomen belangstelling voor het raadslidmaatschap binnen D66. “Het is steeds moeilijker om mensen te verlokken tot het raadslidmaatschap”, aldus partijvoorzitter G. Schouw (*de Volkskrant*, 27 februari 2002).

De uitslag van de raadsverkiezingen vertoonde voor D66 een negatief beeld: de partij raakte ruim 170 zetels kwijt (zie tabel 1). Partijleider De Graaf meende dat D66 het electorale dieptepunt achter zich had. “Dit is niet goed, maar we gaan hard werken in de landelijke campagne om in de dubbele cijfers te komen” (*Trouw*, 7 maart 2002).

kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Al in de herfst van 2000 was D66 begonnen met de voorbereidingen van de Tweede-Kamerverkiezingen van mei 2002. In 2001 konden leden zichzelf of anderen voordragen voor de kandidatenlijst (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 45-46). Nadat de stemadviescommissie onder leiding van oud-minister van Economische Zaken G.J. Wijers een niet-bindend advies had uitgebracht over de geschiktheid van de kandidaten, konden de leden in januari 2002 de lijstvolgorde in een poststemming vaststellen. Daarbij weken zij in een aantal gevallen af van de aanbevelingen van de stemadviescommissie, zo bleek op 4 februari toen de uitslag bekend werd. Enkele zittende kamerleden stegen op de lijst, zoals B.O. Dittrich, die van plaats vier naar drie steeg, A.D. Bakker (van zes naar vijf) en mevr. E.D.C.M. Lambrechts (van acht naar zes). De acteur B. van der Ham, oud-voorzitter van de Jonge Democraten, klom

van de negende naar de achtste positie. Minister R.H.L.M. van Boxtel van Grote Steden- en Integratiebeleid stond op de tweede plaats. Lijsttrekker was de voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van D66, Th.C. de Graaf. Hij was op het partijcongres in november 2001 met grote meerderheid in deze functie gekozen (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 46).

programma Tweede-Kamerverkiezingen 2002

In oktober 2001 had D66 het ontwerpverkiezingsprogramma gepresenteerd, *Toekomst in eigen hand* geheten. Het concept was opgesteld door de programmacommissie die werd voorgezeten door M. Scheffer (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 46). Het partijcongres stelde op 8 en 9 februari 2002 in Amsterdam de definitieve tekst vast. De aanwezige leden stemden in met extra uitgaven aan zorg, onderwijs, veiligheid, openbaar vervoer en milieu en bezuinigingen op de WAO, overheidssubsidies en de zogeheten Melkert-banen. Tegen het advies van de partijleiding in nam het congres in het programma de wenselijkheid op van een onderzoek naar de verantwoorde legalisatie van de ‘pil van Drion’, een middel waarmee mensen een einde kunnen maken aan hun leven. Pleitbezorger van dit punt was het Eerste-Kamerlid Kohnstamm, voorzitter van de Nederlandse Vereniging voor Vrijwillige Euthanasie.

Uit een analyse van het D66-programma door het Centraal Planbureau en het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu bleek dat D66 duurzaamheid en economische ontwikkeling het beste combineerde, zo stelde de partij in een persbericht op 27 maart. Partijleider De Graaf reageerde tevreden; volgens hem zou D66 het beste evenwicht bieden ‘tussen economie, milieu en sociaal beleid’.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Bij de presentatie van de kandidatenlijst begin februari maakte lijsttrekker De Graaf bekend dat D66 met de leus ‘Maak het verschil’ de kamerverkiezingen in wilde gaan. “Een appèl op de kiezer om het verschil te maken en op D66 te stemmen. Maar we zeggen hiermee ook van onszelf dat wij het verschil maken”, aldus De Graaf (*Trouw*, 5 februari 2002). De campagne ging officieel op 19 april in Utrecht van start.

Op 6 april deed minister Van Boxtel van Grote Steden- en Integratiebeleid in een interview in een aantal regionale kranten een oproep om het religieus gebonden ‘bijzonder’ onderwijs af te schaffen. Volgens hem zouden islamitische scholen de integratie remmen. Hij pleitte ervoor om artikel 23 van de grondwet, dat de vrijheid van onderwijs regelt, te veranderen en tegelijkertijd overal goed openbaar onderwijs

aan te bieden, waar desgewenst ‘onderwijs in de religie’ kon worden gegeven (*Trouw*, 8 april 2002). Vrijwel alle partijen, maar vooral het CDA, de ChristenUnie en de SGP, wezen deze suggestie af. Ook binnen D66 kreeg Van Boxtel kritiek; lijsttrekker De Graaf zei dat hij niet zover als de tweede man op de D66-kandidatenlijst wilde gaan. Toen Van Boxtel enkele dagen later in de Tweede Kamer ter verantwoording werd geroepen, onderstreepte hij dat hij deze uitspraken niet als minister had gedaan, maar als ‘een van de kartrekkers’ van D66 (*NRC Handelsblad*, 10 april 2002). Op een verkiezingsbijeenkomst noemde hij de opmerking van SGP-leider Van der Vlies dat D66 ‘de meest antichristelijke partij’ van Nederland was, ‘ondermaats’ (*Nederlands Dagblad*, 10 april 2002).

Eind april presenteerde D66 op een verkiezingsbijeenkomst in Amsterdam het pamflet *Wil de nieuwe overheid nu opstaan!* De auteurs – partijleider De Graaf, Van Boxtel, partijvoorzitter Schouw en oud-minister W. Sorgdrager – trokken ten strijde tegen de ‘Heilige Haagse Huisjes’. Zij wilden een radicale vernieuwing van de democratie, onder meer door de invoering van de gekozen burgemeester en minister-president en de afschaffing van de Eerste Kamer.

moord op Fortuyn

Op 6 mei werd Fortuyn vermoord. D66-lijsttrekker De Graaf was vervuld van “woede, verbijstering, verslagenheid, allemaal tegelijk”. In zijn reactie memoreerde hij dat hij het op vele punten met Fortuyn oneens was, maar roemde de grote verdienste van de LPF-leider “dat hij het politieke debat terug heeft gebracht in het hart van de samenleving” (persbericht D66, 8 mei 2002).

Als enige lijsttrekker was De Graaf op 13 mei in verband met de moord op Fortuyn door de advocaten Hammerstein en Spong aangeklaagd wegens het zaaien van haat (zie in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). De D66-leider ontkende dat hij de woorden die hem in de aanklacht ten laste waren gelegd, had gezegd of geschreven. “Ik beschouw deze zonder enige bronvermelding opgetekende woorden als partijpolitieke smaad van de eerste orde”, aldus De Graaf (persbericht D66, 14 mei 2002).

Ondanks de campagnestop voerde het kandidaat-lid voor de Tweede Kamer I. Yildirim op zondag campagne tijdens een Turks festival. Hij meende dat de kiezers er recht op hadden te weten “wat ik denk en wie ik ben” (*Nederlands Dagblad*, 14 mei 2002).

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen 2002

De nederlaag van zeven zetels (zie tabel 2) kwam hard aan bij D66, ook al was de teruggang in de peilingen voorspeld. “D66 leek op weg naar 10 of meer zetels”, aldus partijleider De Graaf (Democraat, juni 2002). De achtste zetel ging aan de neus van zijn partij voorbij als gevolg van de lijstverbinding van de ChristenUnie en de SGP. Ook partijvoorzitter Schouw noemde de uitslag voor D66 zuur.

D66 was niet gediend van de binnen GroenLinks en de PvdA levende gedachte om samen met de SP een gemeenschappelijk blok te vormen tegen de in de kabinetsformatie gestalte krijsende coalitie van CDA, LPF en VVD (zie in deze Kroniek onder GroenLinks). Partijleider De Graaf wilde op sommige punten de handen wel ineen slaan, maar op andere zijn eigen positie bepalen.

Op 25 juli, een dag voordat de nieuwe premier Balkenende de regeringsverklaring in de Tweede Kamer zou afleggen, timmerde partijleider De Graaf in navolging van kerkhervormer M. Luther de ‘oppositieverklaring’ van D66 op de deur van de Ridderzaal. Onder het motto ‘vooruitstrevend en liberaal’ wilde zijn partij een alternatief bieden voor de ‘conservatieve’ coalitie van CDA, VVD en LPF.

politiek leiderschap

Lijsttrekker De Graaf achtte zich medeverantwoordelijk voor de verkiezingsnederlaag. Op 16 mei, tijdens de eerste vergadering van de Tweede-Kamerfractie na de verkiezingen, stelde hij zijn functie als voorzitter ter beschikking. Unaniem kozen de zes overige fractieleden De Graaf echter weer als voorzitter. Ook het landelijk bestuur van D66 en de Jonge Democraten spraken hun vertrouwen in hem uit.

vertrek Van Boxtel

Vlak voor de installatie van de nieuwe Tweede Kamer maakte Van Boxtel bekend zijn zetel niet te aanvaarden. Op 21 mei schreef hij in een brief aan fractievoorzitter De Graaf en partijvoorzitter Schouw de verkiezingsnederlaag op te vatten als een afwijzing van het integratiebeleid dat hij als minister van Grote Steden- en Integratiebeleid voerde, en dat hij daardoor niet op geloofwaardige wijze oppositie zou kunnen voeren. Van Boxtel kwam in 1994 in de Tweede Kamer en werd in 1998 minister. Hij werd opgevolgd door Van der Ham.

reacties binnen de partij/partijvernieuwing

De zware nederlaag bij de kamerverkiezingen leidde tot onrust binnen de partij. De voorzitter van de Jonge Democraten, J. Hörmann, overhandigde op 6 juni namens zijn organisatie een pamflet aan partijvoorzitter Schouw met de titel *D66 moet haar lesje leren! Weg met de elitaire partij...* Hierin werd onder meer gesteld: “de partij moet niet langer blijven steken in het eindeloos geleuter over vernieuwing van het staatsrechtelijk bestel”. D66 zou duidelijker stelling moeten nemen ten aanzien van ‘bread and butter’-thema’s. Bovendien konden de Democraten wat ‘actiebereidheid’ betreft leren van de SP. Partijvoorzitter Schouw en politiek leider De Graaf reageerden welwillend op de oproep van de Jonge Democraten.

Op 14 juni presenteerde partijvoorzitter Schouw het pamflet *Het hoofd koel, maar met de vuist op tafel!*, waarin voorstellen werden gedaan om de cultuur, identiteit en de structuur van D66 te veranderen. Doel was de partij meer open te stellen voor niet-leden en kiezers. Aan deze ‘vernieuwingsagenda’ was ook bijgedragen door de commissie Debatforum D66. Onder meer werd de suggestie gedaan de autonomie van de partijafdelingen te versterken. Verder diende de Stichting Wetenschappelijk Bureau (SWB) te worden omgevormd tot een Kenniscentrum. De werkgroepen van de SWB dienden plaats te maken voor ‘virtuele ateliers’, waarin leden en niet-leden via internet elkaar “thematisch kunnen ontmoeten”. Het Landelijk Secretariaat zou als Servicecentrum verder moeten gaan. In totaal werden er 21 ideeën gepresenteerd om de partijorganisatie te verbeteren. Het stuk was bedoeld als basis voor de discussie binnen D66. Op een aantal door de partij en de Tweede-Kamerfractie te organiseren regiobijeenkomsten, via de website en een ledenraadpleging konden de leden hun oordeel over de plannen geven en aangeven hoe D66 electoraal weer terug moest komen.

‘Ongehoord.net’

Deze plannen van het landelijk bestuur werden echter doorkruist door de regio’s Groningen en Gelderland, die op korte termijn een extra ledencongres wensten om de zware nederlaag bij de kamerverkiezingen te bespreken. Men vond dat de partijleiding het interne debat te zeer van bovenaf regelde.

Daarnaast had zich op 2 juni een groep ontevreden leden gevormd in het ‘Platform Ongehoord.net’, die meende dat de partijvernieuwing veel te traag verliep. De groep – die ‘gehoord’ wilde worden – had een eigen website geopend, ‘www.ongehoord.net’, waar de leden onder meer konden debatteren over de vraag welke richting de partij in diende te slaan.

Ongehoord.net belegde ook discussiebijeenkomsten in het land. Op 23 juni werd Ongehoord.net formeel geconstitueerd als platform binnen de partij. “Het platform is een netwerk in D66 met als doel activerend, vernieuwend en mobiliserend te werken”, aldus het ‘credo’ op de website. Webmaster was H. van Meeteren, die zich eerder kandidaat had gesteld voor het lijsttrekkerschap en uiteindelijk op de negende plaats van de kandidatenlijst was komen te staan. Binnen het platform bestond ook kritiek op partijvoorzitter Schouw: “Schouw is nu drie jaar voorzitter. Dan komt toch de vraag boven wat je al die tijd hebt gedaan”, aldus mede-initiatiefnemer E. van Buiten (*Trouw*, 15 juni 2002).

extra congres

De partijleiding reageerde positief op het verzoek een extra ledencongres te houden, alhoewel het meende dat de geplande regionale discussiebijeenkomsten voor leden en niet-leden ook in deze behoefte konden voorzien. Van 19 juni tot 1 juli werden deze zogeheten ‘democraten.nu’-conferenties (waarop ook Tweede-Kamerleden aanwezig waren) in achtereenvolgens Assen, Amsterdam, Apeldoorn en Eindhoven gehouden. Teneur van de opmerkingen van de aanwezigen was dat D66 te weinig haar eigen gezicht liet zien en te weinig luisterde naar de samenleving. Ook zou de communicatie binnen de partij gebrekkig verlopen. Op 7 september vond het ingelaste congres, ‘impulsconferentie’ geheten, in Arnhem plaats. Voor ongeveer vierhonderd leden (en enkele niet-leden) gaf partijleider De Graaf toe dat D66 zich de afgelopen jaren teveel had gericht op ‘verstandig besturen’ en te weinig ‘het gevoel van mensen’ had gezocht (*NRC Handelsblad*, 9 september 2002). Bovendien zou het voor veel kiezers geleden hebben dat D66 zich overbodig had gemaakt. De Graaf gaf te kennen dat de leden hem op elk gewenst moment als politiek leider konden afzetten, maar tijdens de bijeenkomst nam niemand daartoe het initiatief.

ledenraadpleging

In september verscheen een tweede editie van *Het hoofd koel, maar met de vuist op tafel!* Hierin waren op verzoek van het landelijk bestuur door een commissie onder leiding van W. Derksen (met daarin ook vertegenwoordigers van het platform Ongehoord.net) de voorstellen gebundeld die de partijleiding had geformuleerd en die de leden eerder die zomer in het partijdebat over de verkiezingsnederlaag hadden gedaan. Vanwege het grote belang dat het landelijk bestuur aan deze zogeheten ‘vernieuwingsagenda’ hechtte, besloot het deze eerst aan alle partijleden en daarna aan het congres voor te leggen.

Tot 9 oktober konden de partijleden hun stemformulier inzenden. Uiteindelijk bleken 1.372 leden (10,8%) hun mening kenbaar te hebben gemaakt. Vier op de vijf respondenten was voorstander van het vergroten van de autonomie van de afdelingen. Ruim 56% stemde in met de invoering van het lokaal partijlidmaatschap. Een nog kleinere meerderheid (53%) gaf haar goedkeuring aan een ingrijpende wijziging van de kandidaatstellingsprocedure voor de Tweede-Kamerverkiezingen. Hierbij zou de stemadviescommissie worden afgeschaft en een systeem worden ingevoerd waarbij de kamerkandidaten participeren in vijf regionale voorverkiezingen waarin ook niet-leden een stem kunnen uitbrengen. De totale uitslag van de voorverkiezingen (waarin het inwonertal van de verschillende regio's verdisconteerd is) vormde dan het stemadvies voor de leden, die vervolgens in een poststemming de volgorde van de kandidaten moesten bepalen. De aanwijzing van de lijsttrekker door het partijcongres diende overigens ongewijzigd te blijven.

partijcongres

De voorgestelde wijzigingen van de statuten en het huishoudelijk reglement werden voorgelegd aan het partijcongres van 16 november in Zwolle. In meerderheid werden deze aangenomen. Tot veler verrassing wees het congres echter een aantal voorstellen af die eerder in de ledenraadpleging een meerderheid hadden behaald, zoals de invoering van het lokaal lidmaatschap en het interne kiesstelsel gebaseerd op voorverkiezingen. Vrijwel meteen na aanvang had het congres zich over de vernieuwingsvoorstellen gebogen, op een moment dat nog niet alle deelnemers binnen waren. De regio Limburg tekende bezwaar aan tegen deze gang van zaken; volgens haar hadden partijleden uit Limburg ondanks het tijdig arriveren bij het congrescentrum vanwege de lange rijen bij de entree niet kunnen deelnemen aan de stemmingen. Op verzoek van deze regio zouden een viertal verworpen vernieuwingsvoorstellen – waaronder de twee genoemde – op het partijcongres in Zutphen in februari 2003 opnieuw in stemming worden gebracht.

verkiezing lijsttrekker Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Na de val van het kabinet-Balkenende op 16 oktober laaide de onrust binnen D66 weer op, mede onder invloed van het feit dat de partij in de opiniepeilingen ondanks de teloorgang van de LPF geen tekenen van herstel vertoonde. Eind oktober schreef F. Kist, lid van de programma-commissie, een e-mail aan de fractie waarin hij alle zittende kamerleden – en fractievoorzitter De Graaf in het bijzonder – opriep plaats te maken

voor nieuwe gezichten. “Zelfs onze trouwste kiezers laten ons in de steek. Jullie zijn kennelijk niet in staat de kiezers aan te spreken” (*de Volkskrant*, 26 oktober 2002). Kist gaf te kennen zelf lijsttrekker te willen worden. In de e-mail – die hij verder aan zo’n duizend partijleden stuurde – stelde hij verder dat de fractie teveel de ‘oude’ staatkundige D66-issues benadrukte en te weinig aansluiting zocht bij de thema’s waarover de kiezers anno 2002 bezorgd zouden zijn, zoals veiligheid en de problemen in de gezondheidszorg en het onderwijs. Kist kreeg bijval van Th. Veldman, actief in de afdeling Amsterdam. In een open brief deed Veldman een appèl op de leden van D66 om partijleider De Graaf aan de kant te zetten. Ook de ondernemer R. Hendriks meldde zich als kandidaat voor het lijsttrekkerschap. Zijn ideeën ontvouwde hij in het pamflet *Deltaplan voor de samenleving*.

Uiteindelijk stelden zich elf leden kandidaat voor het lijsttrekkerschap, waaronder De Graaf. Na lang beraad en met de steun van voormalig partijleider H.A.F.M.O. van Mierlo had hij eind oktober besloten dat hij toch weer voor deze functie in aanmerking wilde komen. Tijdens het partijcongres op 16 november werd De Graaf met 791 van de 976 stemmen voor de tweede keer tot lijsttrekker verkozen. Van de tien uitdagers verwierf Kist met 54 stemmen nog de meeste steun van de aanwezige partijleden.

kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Op 5 december werd de uitslag bekend van de schriftelijke stemming onder de partijleden over de ruim honderd leden die in aanmerking wensten te komen voor een plaats op de kandidatenlijst voor de kamerverkiezingen. Onder hen bevond zich europarlementariër mevr. L.W.S.A.L.B. van der Laan, die door partijvoorzitter Schouw zou zijn gevraagd zich beschikbaar te stellen.

Aan deze poststemming had 40% van de partijleden deelgenomen. De zittende kamerleden Dittrich, Bakker, Van der Ham, mevr. F.Ch. Giskes en Lambrechts kregen de derde tot en met de zevende positie toebedeeld. Kritikaster Kist stond op de dertiende plaats. Op de tweede positie, achter lijsttrekker De Graaf, was Van der Laan verkozen. Na de bekendmaking van de uitslag zei Van der Laan dat zij in de campagne als ‘*running mate*’ van De Graaf zou fungeren. Zij gaf aan hem in de toekomst als partijleider te willen opvolgen. “Als Thom (De Graaf) vertrekt, zal ik niet voor zijn positie in de fractie terugschrikken” (*NRC Handelsblad*, 5 december 2002). Van der Laan zou zich na de kamerverkiezingen in januari 2003 terugtrekken als lid van het Europees Parlement.

programma Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Op 4 november presenteerde D66 het conceptverkiezingsmanifest, een aanvulling op het verkiezingsprogramma van mei 2002. In het ontwerp stelde de partij onder meer voor om immigranten een waarborgsom te laten betalen bij gezinshereniging. Als de inburgering met succes was afgerond, diende het bedrag te worden teruggegeven. Verder pleitte D66 voor een aparte minister voor natuur en milieu.

In een toelichting bij de presentatie van het manifest zei De Graaf dat zijn partij sinds de zware verkiezingsnederlaag van mei goed had geluisterd naar de burgers in het land, hetgeen had geleid tot scherpere formuleringen op het terrein van de veiligheid. Hij liet ook weten dat zijn partij niet vastgebakken zat aan een coalitie met de PvdA. De Graaf wilde geen enkele partij uitsluiten en verklaarde dat hij in principe bereid was met het CDA en de VVD te gaan regeren, wanneer tenminste in het regeerprogramma aan de wensen van D66 zou worden tegemoet gekomen en zijn partij meer dan de huidige zeven kamerzetels zou halen.

Zonder grote wijzigingen stelde het partijcongres op 16 november het manifest vast. Ruim een week later presenteerden De Graaf en Dittrich een notitie waarin zij het verkiezingsmanifest uitwerkten wat betreft de gezinshereniging van migranten. Voorgesteld werd de minimumleeftijd waarop in Nederland wonende Marokkanen en Turken huwelijkspartners uit het land van herkomst naar Nederland mogen laten overkomen, te verhogen van achttien naar 21 jaar.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen

D66 ging de verkiezingen in onder de leus 'Juist nu'. De partij kreeg in november te horen dat zij niet mocht deelnemen aan het lijsttrekkersdebat dat Radio 1 op 12 januari 2003 wilde houden, omdat zij te weinig zetels had, zowel in de Tweede Kamer als op dat moment in de peilingen.

relatie D66 - PvdA

In de verkiezingscampagne kwam het tot een botsing tussen D66 en de PvdA. In een interview liet PvdA-lijsttrekker Bos zich weinig vleidend uit over het sociaal-economische beleid van D66, dat hij 'warrig en zwalkend' vond (*de Volkskrant*, 14 december 2002). Samenwerking in een coalitie met D66 sloot Bos echter niet helemaal uit. Deze uitlatingen vielen verkeerd bij De Graaf. De PvdA zou onder leiding van Bos terugkeren naar het achterhaalde polarisatiemodel van het verleden; de

vernieuwing van de sociaal-democratie zou leiden tot ‘oud-links’. De Graaf deelde Bos mee dat hij graag met VVD en CDA wilde samenwerken. “D66 zal proberen sociaal-liberale invloed uit te oefenen. Nu jij namens de PvdA te kennen hebt gegeven niet met D66 te willen samenwerken, zullen we voor die invloed vanzelfsprekend andere wegen zoeken”, zo schreef De Graaf aan Bos (*de Volkskrant*, 17 december 2002). Bos ontkende daarop dat hij D66 van regeringssamenwerking had willen uitsluiten en nodigde De Graaf uit voor een gesprek (zie ook in deze Kroniek onder PvdA).

partijvoorzitter

Het congres koos op 16 november A. Pechtold, wethouder in Leiden, tot nieuwe partijvoorzitter. Aanvankelijk had Schouw zich herkiesbaar willen stellen, maar uiteindelijk zag hij van een tweede termijn af. Pechtold versloeg de communicatie-adviseur R. van der Hilst, voorzitter van de afdeling Utrecht.

Eerste-Kamerverkiezingen 2003

Op 1 juni opende D66 de interne kandidaatstelling voor de Eerste-Kamerverkiezingen van mei 2003. De kandidaatstelling voor het lijst-trekkerschap eindigde op 16 september 2002. Uit de vier kandidaten verkoos het partijcongres op 16 november de zittende fractievoorzitter E.H. Schuyer. Kandidaten voor de plaatsen vanaf nummer twee dienden zich uiterlijk op 22 november te melden. Hun volgorde op de lijst werd vastgesteld door de leden. De poststemming zou in het begin van 2003 worden gehouden.

publicaties

De SWB publiceerde in het voorjaar in de serie ‘Sociaal-Liberale Perspectieven’ het vierde deel: *Tussen internationale rechtsorde en nationaal belang. Het Nederlandse en buitenlands en veiligheidsbeleid herzien*, geschreven door J. Hoekema, R. Terpstra en R. de Wijk. De auteurs meenden dat Nederland zijn buitenlands beleid diende te herzien en dat de Europese samenwerking op het terrein van defensie en veiligheid moest worden versterkt, als gevolg van de toenemende unilateralistische opstelling van de Verenigde Staten. Als vijfde deel in deze reeks verscheen in de zomer *Toegang in drievoud. Pleidooi voor actualisering van de democratische rechtsstaat*. Auteurs waren A. Docters van Leeuwen, Th. Hooghiemstra, E. Muller, C. Tielenburg en Chr. de Vries. Centraal stond de vraag of door de transformatie van de verzuilde

maatschappij van weleer in een netwerkssamenleving de burger nog wel in gelijke mate toegang had tot de voorzieningen van de democratische rechtsstaat en betrokken kon zijn bij de politieke besluitvorming. In het najaar kwam het zesde deel in de serie uit: *Om Holland staat geen hek. Prioriteiten bij immigratie en inburgering*, van de hand van H. Entzinger, hoogleraar Migratie- en Integratiestudies aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Het werd op 7 oktober in Den Haag gepresenteerd tijdens een bijeenkomst over het Nederlandse immigratiebeleid in Europees perspectief, onder de titel 'De deur dicht?'

Mede op basis van Entzingers studie had de Tweede-Kamerfractie het rapport *Wie meedoet telt mee* opgesteld. In deze notitie, die op 24 november werd gepubliceerd, deed zij voorstellen om de integratie van nieuwkomers in de Nederlandse samenleving te verbeteren. Een suggestie was om de verblijfsvergunning in te trekken van migranten die zich herhaaldelijk schuldig hadden gemaakt aan misdrijven.

In het kader van een stage bij het Wetenschappelijk Bureau hield de studente theologie mevr. A. Bredenoord een enquête onder zo'n vijfhonderd leden van D66 over het thema 'D66 en levensbeschouwing'. Haar bevindingen publiceerde zij in een rapport onder de titel *D66 en levensbeschouwing. Een onderzoek onder leden en politici van D66*.

Het Internationaal Democratisch Initiatief (IDI) onderhoudt en ontwikkelt namens D66 relaties met verwante partijen in Midden- en Oost-Europa. Eind september organiseerde het IDI een 'summerschool' voor vertegenwoordigers van partijen uit Bosnië, Bulgarije, Hongarije, Litouwen, Macedonië, Roemenië en Servië. Thema was 'nationalisme en nationale identiteit'.

personalia

Op 14 april overleed J.Th.M. Veldhuizen. In de jaren 1976-1981 was hij lid van het dagelijks bestuur van D66. In deze periode was hij ook campagneleider van D66. Ook was hij kortstondig Tweede-Kamerlid: van 1981-1982.

Oud-partijleider H.A.F.M.O. van Mierlo nam namens de Nederlandse regering deel aan de Europese conventie, die op 28 februari van start ging. Doel van de conventie was het voorbereiden van een grondwet voor de Europese Unie. Eind september legde Van Mierlo zijn functie neer. Hij meende dat de ambities van het nieuwe kabinet-Balkenende ten aanzien van de verdere integratie binnen de Europese Unie veel te bescheiden waren.

Op 4 juni werd het Tweede-Kamerlid A.D. Bakker aangewezen als voorzitter van de enquêtecommissie die onderzoek moest doen naar de val van de door de Verenigde Naties 'beschermd' moslimenclave

Srebrenica. Eerder had Bakker al de commissie geleid die het uitzenden van Nederlandse vredestroepen had bestudeerd.

De Groenen

Het jaar 2002 verliep voor De Groenen moeizaam. De gemeenteraadsverkiezingen brachten verlies; aan de Tweede-Kamerverkiezingen in mei werd niet deelgenomen. Daarnaast werd de partij geplaagd door interne strubbelingen.

samenwerking met Duurzaam Nederland

Duurzaam Nederland werd in januari 2002 opgericht, voornamelijk naar aanleiding van ontwikkelingen binnen Leefbaar Nederland – al behoorden niet alle oprichters tot die partij (zie in deze Kroniek onder Leefbaar Nederland). Een lid van het dagelijks bestuur van De Groenen, H.H. Poortman, trad toe tot het voorlopige bestuur van Duurzaam Nederland en kreeg de tweede plaats op de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen. Vanuit De Groenen bestond daar geen bezwaar tegen, aangezien zij in 2001 besloten hadden niet aan deze verkiezingen deel te nemen (zie ook *Jaarboek DNPP 2001*, blz. 52). Aanvankelijk wilde men ook formeel samenwerken en een kandidaat voor De Groenen op de lijst van Duurzaam Nederland laten kiezen die niet zoals Poortman twee petten op had. Mevr. H. Stafleu, eveneens lid van het dagelijks bestuur van De Groenen, stelde zich kandidaat maar kreeg onvoldoende steun op het congres van Duurzaam Nederland. De nieuwe partij behaalde overigens geen zetels op 15 mei.

Op het congres van De Groenen op 15 juni in Utrecht kreeg Poortman kritiek op zijn dubbele bestuursfunctie. Hij kondigde aan zich daarover te zullen beraden.

gemeenteraadsverkiezingen

De Groenen namen deel aan de gemeenteraadsverkiezingen in Amsterdam (samen met Amsterdam Anders), Haarlem, Leiden (samen met de stadspartij Leiden Weer Gezellig) en Zwolle (samen met GroenLinks) (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 51).

Over het algemeen liepen de verkiezingen slecht af voor De Groenen. De Amsterdamse combinatie verloor twee van de drie zetels, terwijl de enige zetel in Haarlem verloren ging. In Leiden werd verlies geleden maar bleef de zetel behouden. Alleen in Zwolle boekten De Groenen samen met GroenLinks forse winst: van vier naar zes zetels. Zo traden twee Groenen tot de raad toe, terwijl lijstaanvoerder P.A.G.M. Pot

wethouder werd (met in zijn portefeuille onder meer onderwijs en stadsgroen).

congressen en bestuursperikelen

Op het 28-ste partijcongres, gehouden op 15 juni in Utrecht, bleken de verhoudingen binnen het dagelijks bestuur niet meer werkbaar te zijn. Voorzitter O. ter Haar vroeg een mandaat om voor twee jaar herkozen te worden, al was zijn zittingsperiode formeel nog niet ten einde. Medebestuurder Stafleu tekende daar bezwaar tegen aan. Op het congres staakten de stemmen (zes voor, zes tegen, één onthouding). Ter Haar trad daarop af, al bleef hij aan als waarnemend voorzitter.

Het voormalige Haarlemse raadslid B. Kal pleitte op het congres voor opheffing van de partij, vanwege het gebrek aan actieve leden. Zijn voorstel vond onvoldoende weerklank. Het congres stelde verder een permanente programcommissie in, die het partijprogramma elk jaar zou moeten actualiseren.

Op 14 december stonden in Utrecht huishoudelijke zaken op de agenda van het congres: wijziging van statuten en reglementen en verkiezing van het partijbestuur. Ter Haar had voorgesteld het dagelijks bestuur te laten opgaan in het partijbestuur, maar kreeg onvoldoende steun. Hij trad daarop ook als waarnemend voorzitter af. Stafleu had aan het begin van het congres al haar vertrek aangekondigd. Poortman bleef wel lid van het dagelijks bestuur. Het congres koos twee nieuwe leden in het dagelijks bestuur, A. Ligvoet en J. de Coö. Laatstgenoemde, tevens raadslid in Leiden, zou het voorzitterschap tijdelijk waarnemen.

Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Op 16 november was het congres in Leiden bijeengekomen om het ontwerppartijprogramma te behandelen en deelname aan de komende Tweede-Kamerverkiezingen te bespreken. Een meerderheid in het partijbestuur wilde aan de verkiezingen meedoen, niet eens zozeer om een zetel te winnen maar vooral om nieuwe leden te werven en het programma bekendheid te geven. Anderen vonden deelname te kostbaar en frustrerend. Met acht stemmen voor en twaalf stemmen tegen (drie onthoudingen) werd het voorstel door het congres verworpen.

Een extra congres om een kandidatenlijst vast te stellen, reeds voorzien voor 23 november, kwam zodoende te vervallen. Wel werd het programma met enkele wijzigingen vastgesteld. Milieubeleid, dierenwelzijn en ecologische landbouw kregen veel aandacht, maar daarnaast bevatte het programma voorstellen voor staatkundige hervormingen (referendum, benoeming van de burgemeester door de gemeenteraad), een

basisinkomen losgekoppeld van arbeid, kleinschaliger ziekenhuizen en scholen, soepeler vreemdelingenbeleid, bevolkingspolitiek (beperking van kinderbijslag) en een inkomensafhankelijk boetesysteem.

GroenLinks

Oppositiepartij GroenLinks kon niet profiteren van de afkeer van ‘paars’ in 2002. Aan het begin van het jaar waren de peilingen al minder gunstig dan in 2001; de Tweede-Kamerverkiezingen leverden een zetel verlies op en aan het eind van het jaar dreigde dat verlies nog groter te worden. Het aftreden van politiek leider P. Rosenmöller droeg daar mischien ook toe bij.

crisis in Den Haag

In de afdeling Den Haag van GroenLinks was in mei 2001 een conflict uitgebroken over de samenstelling van de kandidatenlijst voor de gemeenteraadsverkiezingen in 2002. Aan het einde van 2001 scheurde de Haagse afdeling in twee delen, een groep rond de Turks-Nederlandse ondernemer A. Daskapan en een groep ‘Verontrusten’, ook wel ‘Noord-eindeberaad’ genoemd (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 55-56). De eerste groep leek iets groter dan de tweede. Het partijbestuur weigerde echter de lijst met Daskapan te erkennen. Hij zou als raadslid in de afgelopen vier jaar slecht hebben gefunctioneerd en was bovendien zelf in 2001 uit de fractie getreden. Beide groepen registreerden zich voor de gemeenteraadsverkiezingen, respectievelijk als Links Appèl en Links Den Haag. Aanvoerder van de eerste lijst werd de organisatieadviseur (en voormalig vice-voorzitter van de Politieke Partij Radikalen – PPR –, een der voorgangers van GroenLinks) J. de Jong, de tweede werd geleid door onderwijzer en actievoerder B. van Alphen. Daskapan stond op de tweede plaats bij Links Appèl. Tevergeefs trachtten afdelingsbestuur en partijbestuur in januari 2002 nog te bemiddelen tussen de twee groeperingen. Vervolgens besloot het partijbestuur toch de lijst van Links Den Haag te accepteren, zodat die zich alsnog ‘GroenLinks’ mocht noemen. GroenLinks verloor twee zetels, terwijl Links Appèl met 1,8% net geen zetel haalde. De GroenLinks-fractie telde deze keer geen allochtonen, ook al stonden die op de verkiesbare plaatsen twee en drie, omdat de kiezers de voorkeur gaven aan de nummers vier en vijf die (toevallig of niet) autochtoon waren. Om het evenwicht enigszins te herstellen, stond enkele dagen na de verkiezingen het ‘witte’ raadslid mevr. M. Vermin echter – onder druk gezet door het afdelingsbestuur – haar zetel af aan de van oorsprong Koerdische mevr. B. Bozbey.

gemeenteraadsverkiezingen

GroenLinks nam dit jaar in 256 gemeenten met een eigen lijst deel, meer dan de laatste keer. De uitkomsten varieerden sterk per gemeente. In Noord-Holland en in mindere mate in Zuid-Holland werd vaak verlies geleden, in het Noorden en Oosten des lands, maar ook in enkele kleinere Zuid-Hollandse gemeenten werd iets vaker winst geboekt (zie ook tabel 1). Het aandeel van allochtonen steeg van 7% naar 8%, het aandeel van vrouwen viel met 40% iets lager uit dan in 1998 (42%). Op de partijraad van 16 maart vond een evaluatie van de gemeenteraadsverkiezingen plaats.

In Amsterdam raakte de lijsttrekker voor de verkiezingen van de deelraad Westerpark, F. Kramer, in opspraak omdat hij een nog op te leveren appartement in de wijk had gekocht en vervolgens met flinke winst had verkocht. GroenLinks leed een zetel verlies in de deelraad. Kramer trok zich uit de deelraad terug.

In 59 gemeenten leverde GroenLinks wethouders, twaalf meer dan in 1998. In Amsterdam en Rotterdam bleef de partij buiten het college, maar in veel middelgrote steden was dat anders. Zo kwam in Nijmegen een links college tot stand met PvdA en SP, terwijl in Wageningen GroenLinks een coalitie sloot met CDA en VVD en in Eindhoven met CDA, D66, het Ouderen Appèl Eindhoven en Leefbaar Eindhoven. In Zwolle leidde de samenwerking met De Groenen tot zetelwinst en deelname aan het college met CDA, PvdA en ChristenUnie.

programma Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Op 5 oktober 2001 had GroenLinks zijn ontwerpverkiezingsprogramma gepresenteerd (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 57). Het partijcongres stelde het op 11 en 12 januari 2002 zonder wezenlijke wijzigingen vast, al werd het op enkele punten aangescherpt. Zo werd nu gestreefd naar een verbod van de pelsdierfokkerij en de handel in bont en werd de privatisering van Schiphol onvoorwaardelijk afgewezen. De partij wilde tien miljard euro extra besteden aan natuur en duurzaamheid, onderwijs, zorg en welzijn. De hypotheekrenteaftrek zou vervangen moeten worden door een koopsubsidie, afhankelijk van het inkomen.

In zijn congresrede nam politiek leider Rosenmöller fel stelling tegen het paarse beleid – “dat kun je sterk noemen, maar niet sociaal”, een toespeling op de verkiezingsleus van de PvdA in 1998 ‘sterk en sociaal’ (*NRC Handelsblad*, 14 januari 2002). Veel applaus oogste hij met een uitval naar Fortuyn, ‘de Berlusconi van de lage landen’ (*de Volkskrant*, 14 januari 2002).

kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Op 17 januari maakte GroenLinks de kandidatenlijst bekend, die een commissie onder leiding van de Rotterdamse wethouder H. Meijer had opgesteld (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 56). Zoals algemeen verwacht bedeede zij Rosenmöller de eerste plaats toe. Verrassend was de tweede plaats: niet voor vice-fractievoorzitter mevr. M.B. Vos, maar voor de jongere mevr. F. Halsema. M. Rabbae, in 1994 nog met mevr. I. Brouwer duo-lijsttrekker, was van de lijst geschrapt, evenals T. Pitstra, die door de commissie 'uitermate solistisch' optreden werd verweten, vooral in de kwestie-Afghanistan (*Trouw*, 18 januari 2002). Het tweetal toonde zich teleurgesteld. Rabbae was zelfs 'verbijsterd, boos, woedend en ziedend' en dreigde meteen op te stappen als kamerlid (*Trouw*, 23 januari 2002). Beiden steunden voorkeursacties van partijgenoten om hen toch een verkiesbare plaats te gunnen. Dat deed ook R.H.G. van Duijn, in 1989 lijsttrekker van De Groenen en sinds een jaar lid van GroenLinks (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 52), maar door de commissie eveneens te licht bevonden voor een kamerzetel. Het kamerlid H.J. van der Steenhoven kreeg een (waarschijnlijk) onverkiesbare dertiende plaats, mevr. C. Hermann had zich zelf niet herkiesbaar gesteld. De overige kamerleden kregen wel een verkiesbare plaats, al was die bij A.B. Harrewijn een zeer onzekere elfde positie. Vier nieuwelingen mochten eveneens op een kamerzetel rekenen, onder wie de milieu-activist (directeur van de Vereniging Milieudefensie) A.J.W. Duyvendak.

Op 9 februari stelde het congres van GroenLinks de kandidatenlijst vast, zonder veel aan het ontwerp te veranderen. Rabbae, die anders dan de kandidatencommissie begrepen had wel degelijk met een lagere verkiesbare plaats op de lijst genoeg had willen nemen, kreeg veel applaus maar geen plek op de lijst. Hij zou in april wethouder in Leiden worden. Pitstra slaagde evenmin in zijn opzet. Hij sprak verbitterd van 'politieke karaktermoord' (*Trouw*, 11 februari 2002). Van der Steenhoven lukte het wel om een plaats hoger op de lijst te komen. Dwars, de jongerenorganisatie van GroenLinks, wist zijn kandidaat A. Bonte van plaats twintig naar plaats vijftien op te doen schuiven. Van Duijn kreeg met moeite plaats zeventien en hoopte met voorkeursstemmen alsnog in de Kamer te komen. Een comité van vrienden riep onder de naam 'Een stoel voor Roel' via advertenties op hem daarin te steunen. Uiteindelijk zou hij op 15 mei krap 3.000 voorkeursstemmen krijgen, veel te weinig voor een zetel.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Op 10 januari startte GroenLinks haar campagne voor de gemeenteraadsverkiezingen en tevens voor de Tweede-Kamerverkiezingen in Den Haag onder het motto 'Kies voor een nieuw evenwicht'. Voor de campagne had GroenLinks ruim 850.000 euro uitgetrokken. Voor het eerst zou de partij ook zendtijd op televisie kopen (voor circa 144.000 euro). Anders dan in 1998 kwam nu bij de kamerverkiezingen wel een lijstverbinding met de SP tot stand (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 58). Rosenmöller riep vanaf het begin van de campagne de PvdA op te kiezen voor een progressief kabinet en ried Balkenende af als 'derde schoothondje' van Fortuyn op te treden (*de Volkskrant*, 22 april 2002). Ook zette de aanvoerder van GroenLinks zich fel af tegen Fortuyn zelf (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). Hoewel de leuze van GroenLinks – 'Kies voor een nieuw evenwicht' – ook duidde op het streven naar een coalitie met CDA en PvdA, leek Rosenmöller de kans daarop niet erg hoog aan te slaan. De GroenLinks-leider verdedigde in zijn campagne de multiculturele samenleving, al gaf hij toe dat zijn partij te weinig begrip had getoond voor de onzekerheid en onveiligheid die veel mensen daarbij voelden. Nederland was in zijn ogen echter een migratieland en daarom moest het poldermodel dan ook worden uitgebreid met overleg tussen allochtonen en autochtonen. Kort voor de verkiezingen tekende een aantal vooraanstaande GroenLinks-leden waaronder het Tweede-Kamerlid Halsema een manifest 'Stop de angst, herstel het vertrouwen: manifest voor de multiculturele samenleving', dat op 1 mei in Amsterdam werd gepresenteerd.

moord op Fortuyn

De moord op Fortuyn door de dierenrechtenactivist Volkert van der G. leidde tot negatieve aandacht voor de 'milieu'-partij GroenLinks. In publicaties werd een verband gelegd tussen de partij en radicale elementen in de milieubeweging. Ook zouden enkele prominente GroenLinks-leden een radicaal actieverleden hebben. Partijleden werden anoniem bedreigd, mede vanwege de gepeperde oppositie die GroenLinks en zijn leider Rosenmöller tegen Fortuyn had gevoerd. Rosenmöller kreeg zelfs voortdurend persoonlijke beveiliging (zie verder in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten').

overlijden Harrewijn

Vlak vóór de Tweede-Kamerverkiezingen, op 13 mei, overleed A.B. Harrewijn, Tweede-Kamerlid sinds 1998 en partijvoorzitter van 1995

tot 1998. Hij was bedrijfspastor en lid van de CPN geweest. Kort voor zijn dood had hij het boek *Bijbel, Koran, Grondwet* geschreven, een verslag van tien gesprekken over politiek en religie.

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen

Het verlies van één kamerzetel viel tegen (zie tabel 2), daar peilingen GroenLinks in januari weliswaar slechts tien zetels maar in april nog vijftien zetels hadden beloofd. GroenLinks trok wel iets meer kiezers dan in 1998, maar vanwege de hogere opkomst betekende dit relatief een verlies. Vooral in de drie grote steden gingen stemmen verloren; in enkele middelgrote steden zoals Groningen, Nijmegen en Zwolle werd juist winst geboekt. Volgens onderzoek van het bureau Interview/NSS verloor GroenLinks niet alleen kiezers aan de SP (14% van de kiezers uit 1998) maar ook aan de PvdA (8%), D66 (5%) en de partijen rechts van het midden (ruim 20%).

Op de partijraad van 25 mei werden de Tweede-Kamerverkiezingen besproken. Rosenmöller weet de bescheiden resultaten van GroenLinks vooral aan het 'bizarre klimaat' in de Nederlandse politiek, niet aan de eigen campagne. Een aantal leden vreesde evenwel dat GroenLinks te weinig oppositie had gevoerd en te dichtbij de PvdA was gekomen. De partijleiding kondigde nader onderzoek naar eigen fouten aan.

In vijf regionale bijeenkomsten zou eind mei en begin juni de uitslag met partijleden worden besproken. Op de bijeenkomsten klonk vaak kritiek op Rosenmöller (die Fortuyn soms te hard aangevallen zou hebben) en op de te zeer op regeringssamenwerking gerichte koers van de partij. Vaak werd gevraagd om meer actie op straat en meer werkbezoeken van de fractie in het land. In de twee weken rond de verkiezingsdag van 15 mei meldden zich 1.000 nieuwe leden aan, waarschijnlijk ook om solidariteit te betuigen met een partij in verdrinking.

progressieve samenwerking

Na de verkiezingen stelde Rosenmöller aan PvdA, SP en D66 voor om een 'oppositieakkoord' te sluiten, maar dat wekte weinig geestdrift bij de drie anderen. Alleen het Tweede-Kamerlid Duivesteijn, doorgaans tot de linkervleugel van de PvdA gerekend, reageerde meteen positief. K.G. de Vries, een fractiegenoot van Duivesteijn die eerder tot de rechtervleugel behoorde, opperde in oktober een fusie van zijn partij met GroenLinks en D66 in een progressieve volkspartij. Dit idee, dat in de jaren zeventig veel aanhang genoot, werd door Rosenmöller en D66-leider De Graaf echter onmiddellijk verworpen. Ook GroenLinks-voorzitter mevr. M. de Rijk wees 'linkse eenheidsworst' af en verkoos

samenwerking boven samensmelting. Van samenwerking kwam in de praktijk overigens weinig terecht; ook daarover hadden de verschillende partijen uiteenlopende opvattingen.

programma en kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Op 2 november kwam het GroenLinks Forum in Utrecht bijeen. Vanwege de onverwachte val van het kabinet-Balkenende in oktober richtte de discussie zich vooral op de vervroegde Tweede-Kamerverkiezingen in januari 2003. Rosenmöller presenteerde een links tienpuntenplan als alternatief voor het rechtse regeerakkoord en stelde SP en PvdA een lijstverbinding voor (zie ook in deze Kroniek onder SP). De GroenLinks-leider verklaarde verder nog één keer de kandidatenlijst aan te willen voeren om dan na de verkiezingen het fractievoorzitterschap over te dragen aan nummer twee op de lijst, Halsema.

Op 11 november presenteerde GroenLinks haar verkiezingsprogramma. Aan het bestaande program van 2002 werd een beknopt manifest toegevoegd, getiteld *Protest en Perspectief*. Veiligheid en integratie van migranten speelden daarin een prominentere rol dan voorheen, wat op het congres tot enig gemor leidde. De ontwerp-kandidatenlijst was evenmin sterk vernieuwd. De door Meijer geleide kandidatencommissie voor de Tweede-Kamerverkiezingen van mei 2002 was opnieuw in functie getreden en had op 7 november advies uitgebracht, na gesprekken met een vijftal kandidaten. Slechts op plaats elf zou een nieuweling moeten komen, de onderwijssocioloog P.L.M. Jungbluth, in plaats van de overleden Harrewijn.

Op 23 november stelde het congres in Zwolle de kandidatenlijst vast. Pas op plaats twaalf week het congres af van het advies van de kandidatencommissie door niet de Wageningse wethouder mevr. M.H.A. Strik maar de uit Turkije afkomstige vakbondsactiviste mevr. N. Özütok te kiezen. Ook stemde het congres in met het ontwerpverkiezingsprogramma.

relatie met SP

Bij de presentatie van het program viel Rosenmöller de SP fel aan, die het volgens hem had laten afweten op milieugebied en in debatten over bezuinigingen op Melkertbanen. Bovendien verweet hij de SP opportunistische in haar aanpak – met fluwelen handschoenen – van de LPF (zie ook in deze Kroniek onder SP). Marijnissen wierp de verwijten ver van zich en wees op de inhoudelijke kritiek van zijn partij op de ‘pimpelpaarse’ koers van Fortuyn. Hij weet de kritiek van GroenLinks aan haar slechte resultaten in de peilingen: terwijl de SP steeg naar 22 zetels,

stagneerde GroenLinks op tien. In een open brief aan Marijnissen zwakte Rosenmöller vervolgens zijn kritiek af en ‘betreurde het beeld van verwijdering’ dat door zijn toedoen was ontstaan (*NRC Handelsblad*, 14 november 2002).

vertrek Rosenmöller als partijleider

Op 15 november kondigde Rosenmöller onverwacht op een persconferentie zijn vertrek aan als leider van GroenLinks. Dat had niet veel te maken met zijn polemieken tegen de SP, maar meer met de dreigementen die hij en zijn gezin sinds 6 mei – na de moord op Fortuyn – ontvangen hadden en die grote druk op zijn gezinsleven uitoefenden. Maandenlang kon hij niet zonder politiebewaking de straat op. Voorts zei zijn ‘politiek gevoel’ hem dat het tijd was voor vernieuwing, ook binnen de top van GroenLinks. Weliswaar had hij na de val van het kabinet-Balkenende aangekondigd nog één keer “de kar te willen trekken”, maar al gauw was hij gaan twifelen. Als opvolger beval hij Halsema aan, die ook de steun kreeg van partijbestuur en kandidatencommissie. Rosenmöller sloot daarmee ook zijn kamerlidmaatschap af, dat bijna veertien jaar had geduurd. Halsema verklaarde kort daarop, vooral stemmen bij het CDA en niet zozeer bij de SP te willen weg halen. Volgens een opiniepeiling van NIPO en ‘Twee Vandaag’ was Halsema bij ruim de helft van de bevolking nog onbekend.

Op 23 november verkoos het partijcongres Halsema met 97,6% van de stemmen tot lijsttrekker. Wel betreurden enkele leden dat er geen tegenkandidaten gesteld waren; dan had haar verkiezing een meer democratisch karakter gekregen. In een emotionele maar soms ook humoristische rede dankte Rosenmöller de partij, zijn politieke makkers en zijn echtgenote voor hun steun.

tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen

Bij tussentijdse raadsverkiezingen vanwege gemeentelijke herindelingsen won GroenLinks in november een zetel in Oss, waar zij voor het eerst meedeed. In Zwijndrecht werden twee zetels behaald, in Terneuzen één, in de twee overige Zeeuws-Vlaamse gemeenten geen, in Echt-Susteren evenmin. Alles bij elkaar waren het tamelijk teleurstellende tussentijdse verkiezingen voor GroenLinks.

partijbijeekomsten

Het GroenLinks Forum kwam op 2 november in Utrecht bijeen. Er werden workshops gehouden over integratie op school, de ‘anders-

globaliseringsbeweging', Europese kwesties en de algemene situatie in Nederland. In het licht van de vervroegde verkiezingen kreeg bij het laatstgenoemde thema het verkiezingsmanifest veel aandacht. Ook de bijeenkomst over 'anders-globaliseren' werd vooral door jongeren goed bezocht. De discussie ging hier onder meer over de vraag hoe vrijheid van keuze voor het individu te verzoenen met respect voor andere culturen. Een andere actuele workshop richtte zich op de dreigende oorlog in Irak. Slechts een enkeling toonde daar enig begrip voor. Het Tweede-Kamerlid mevr. F. Karimi noemde oorlog als middel erger dan de kwaal. Kort voor deze bijeenkomst, op 26 oktober, had GroenLinks deelgenomen aan een demonstratie tegen de plannen van de Verenigde Staten om een oorlog tegen Irak te beginnen.

verwante instellingen en publicaties

Partij en Tweede-Kamerfractie hielden op 15 maart in Den Haag een discussiemiddag over de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening, vooral bedoeld voor raads- en statenleden. De stuurgroep raads- en statenleden organiseerde op 8 juni in Ede een conferentie over 'duale GroenLinks politiek', waarbij in workshops en rollenspelen het dualisme besproken en beoefend zou worden.

Het Wetenschappelijk Bureau GroenLinks publiceerde in de herfst de notitie *Wat beweegt de beweging? In gesprek met de Nederlandse andersglobalisten*, geschreven door W. Verhaak, D. de Hoogh en M. Nijland. Vertegenwoordigers van verschillende organisaties die verzet aantekenden tegen liberalisering van de wereldhandel leverden kritiek op de huns inziens te passieve houding van GroenLinks. In oktober verscheen van de hand van H. van den Berg en G. Pas *In de greep van de angst. Het immigratiedebat na 11 september*, een poging om het debat over immigratie weer zonder angst, zakelijk en open te voeren. Het Wetenschappelijk Bureau publiceerde in november de studie *Pim, de schok, de val en de toekomst. Verkiezingen op de schaal van Richter*, van de hand van de directeur van het bureau, C. van Dullemen, de bestuurskundige H. Gossink en de bedrijfskundige M. Straetmans. De opkomst van Fortuyn en het (tijdelijke) succes van zijn LPF werden geanalyseerd in vier verschillende perspectieven, waarna op speelse toon vijf scenario's voor de toekomst werden geschetst. In dezelfde maand verscheen *Agenda voor een democratische cultuur*, opgesteld door onder meer het Eerste-Kamerlid J.J.M. van der Lans en Van Dullemen, waarin verschillende denkrichtingen en problemen voor de democratie in Nederland werden besproken.

Dwars, de jongerenorganisatie van GroenLinks, sloot in januari een 'paprika-akkoord' met de jongerenorganisaties van CDA en PvdA (zie

in deze Kroniek onder CDA). Dwars hield van 8 tot 10 maart een congres in Nijmegen over de onderwerpen dierenrechten en emancipatie; van 14 tot 16 juni in Utrecht over conflictpreventie en defensie met betrekking tot het geval Srebrenica, en over pedofilie; en op 29 en 30 november en 1 december in Den Haag over globalisering.

Het Kleurrijk Platform GroenLinks – opgericht in 1998 om vraagstukken van de multiculturele samenleving en emancipatie van minderheden te bespreken – belegde op 19 oktober in Utrecht een bijeenkomst over het nieuwe integratiebeleid van de regering.

De Stichting Duurzame Solidariteit organiseerde samen met de Noord-Zuid-werkgroep op 19 april in Amsterdam een debat ‘Vier jaar Herfkens is genoeg!?', met het GroenLinks Tweede-Kamerlid Karimi en mevr. Th. Fierens, kandidaat-kamerlid voor de PvdA. Voorts hield de Stichting enkele bijeenkomsten ter voorbereiding van de internationale conferentie over duurzame ontwikkeling die in september in Johannesburg plaatsvond. Op 18 november organiseerde de Stichting in Amsterdam een discussie over de verkiezingen in Marokko.

GroenLinks in Europa hield op 16 april in Amsterdam een debat over globalisering tussen de groene Europarlementariër D. Cohn-Bendit en staatssecretaris van Buitenlandse Zaken D.A. Benschop (PvdA). Op 12 december trad Europarlementariër J. Lagendijk in Utrecht in discussie met Turkse Nederlanders over toetreding van Turkije tot de Europese Unie. De Stichting GroenLinks in de Europese Unie publiceerde de brochure *Duurzame ontwikkeling. Van Rio naar Johannesburg en verder*, geschreven door M. Buitenkamp en Europarlementariër A. de Roo en geredigeerd door M. Schmitz. De brochure, die ook in het Engels werd vertaald, bevatte een overzicht van wat er bereikt was sinds de VN-conferentie over milieu en ontwikkeling in Rio de Janeiro in 1992 en een tiental voorstellen om duurzame ontwikkeling dichterbij te brengen. De Linker Wang, het platform voor geloof en politiek in GroenLinks, organiseerde op 13 april een bijeenkomst in Utrecht over spiritualiteit en politiek, met als inleiders mevr. K.G. Ferrier (CDA), oud-minister J.P. Pronk (PvdA) en Harrewijn. Op 5 oktober hield het platform een congres in Utrecht over ‘de toekomst van links’, met als sprekers Halsema, het D66-kamerlid B. van der Ham en H. van Heijningen (Solidariteitsfonds XminY).

Varma

In mei 2001 was mevr. T.O. Singh Varma uit de Tweede Kamer vertrokken, naar zij verklaarde wegens kanker (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 53-55). Zij was toen al in opspraak gekomen, omdat zij in 2000 financiële toezeggingen had gedaan aan projecten in India die ze

onmogelijk na kon komen. Ze werd aangeklaagd wegens oplichting, smaad en laster. In februari 2002 oordeelde het Openbaar Ministerie dat Varma weliswaar niet netjes had gehandeld, maar geen strafbare feiten had gepleegd. Op 25 april gaf Varma voor het eerst in het openbaar toe over haar ziekte te hebben gelogen en bood zij in het televisieprogramma 'Barend & Witteman' haar verontschuldiging aan 'alle kankerpatiënten in Nederland' aan. Ze beschouwde zichzelf overigens wel als geestelijk ziek.

personalia

Vice-voorzitter van de Tweede-Kamerfractie Vos werd op 6 februari gekozen tot voorzitter van de parlementaire enquêtecommissie naar fraude in de bouw. Het was de eerste keer dat een lid van een kleinere partij voorzitter werd van een parlementaire enquêtecommissie, en de eerste keer dat een vrouw dit deed.

Op 17 juni werd H.C.J.L. Borghouts, secretaris-generaal op het departement van Justitie, geïnstalleerd als Commissaris van de Koningin in Noord-Holland. Borghouts was in de jaren zeventig voor de PPR raads-lid in Heemstede geweest en was bij de kamerverkiezingen in mei lijstduwer van GroenLinks. Hij was het eerste lid van GroenLinks dat in deze functie werd benoemd.

In juli werd wegens schending van het ambtsgeheim aangifte gedaan tegen de Wageningse oud-wethouder J. Bogers van GroenLinks, omdat deze op 6 mei aan de voorzitter van de Vereniging Milieu-Offensief had doorgegeven dat een medewerker van deze vereniging zojuist was gearresteerd op verdenking Fortuyn te hebben doodgeschoten. Bogers erkende achteraf dat zijn handelwijze 'niet zo verstandig' was en keerde niet terug in het college van burgemeester en wethouders (*NRC Handelsblad*, 23 juli 2002).

Leefbaar Nederland

Het jaar 2002 begon voor Leefbaar Nederland uiterst veelbelovend, maar eindigde ronduit dramatisch. In de opiniepeilingen bleef de nieuwe partij aanvankelijk maar groeien. Was Leefbaar Nederland in december 2001 goed voor dertien zetels, eind januari 2002 stond zij al op zo'n twintig. De toename kwam vooral op het conto van lijsttrekker Fortuyn. Na een geruchtmakend interview met de partijaanvoerder in *de Volkskrant* van 9 februari, zag het bestuur van Leefbaar Nederland zich gedwongen Fortuyn de laan uit te sturen. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen in mei behaalde de partij slechts twee zetels; en tegen het einde van het jaar leek zij na veel intern getwist op sterven na dood.

Leefbaar Rotterdam

Op 20 januari werd in Rotterdam de lokale politieke groepering Leefbaar Rotterdam opgericht. De partij had zich afgeplitst van de Stadspartij Leefbaar Rotterdam, nadat partijleider M. Kneepkens had gebroken met Leefbaar Nederland toen die in de herfst van 2001 Fortuyn als lijsttrekker had aangewezen (zie ook *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 22-23). Na de breuk met Leefbaar Nederland had de Stadspartij de term 'Leefbaar' uit haar naam geschrapt.

Tijdens de oprichtingsbijeenkomst maakte het bestuur van Leefbaar Rotterdam bekend dat Fortuyn bij de gemeenteraadsverkiezingen van 6 maart lijsttrekker zou zijn. Fortuyn meende dat hij de lokale Rotterdamse politiek en de Tweede Kamer zou kunnen combineren. Het Kamerlidmaatschap zou hem drie à vier dagen per week kosten, het raadslidmaatschap één. Het wethouderschap zei hij niet te ambiëren. De tweede plaats werd bezet door de medeoprichter van Leefbaar Rotterdam, R. Sörensen, die ook lid was van Leefbaar Nederland. Twaalfde op de lijst was de Surinaamse R.M. de Faria, in 2001 uitgeroepen tot 'zwarte zakenvrouw van het jaar'. Zij stond eveneens op de kandidatenlijst van Leefbaar Nederland. Na de breuk van deze partij met Fortuyn leidde deze dubbele kandidaatstelling tot politieke onduidelijkheid, zo meende De Faria. Zij koos vervolgens voor Leefbaar Nederland en meldde zich af bij Leefbaar Rotterdam. Zij bleef niettemin op de kandidatenlijst staan, omdat deze inmiddels was ingeleverd bij het plaatselijke stembureau.

De nieuwe politieke groepering bleek bij de Rotterdamse kiezer aan te slaan: een week na de oprichting was zij in de opiniepeilingen al goed voor tien van de 45 raadszetels in de havenstad (zie hierna in deze Kroniek onder LPF).

Leefbaar Nederland en de Vereniging voor Plaatselijke Politieke Groeperingen

De betrekkingen tussen Leefbaar Nederland en lokale politieke groeperingen die al dan niet in hun naam het begrip 'Leefbaar' voerden, waren enigszins gespannen, zo bleek op het congres dat de landelijke Vereniging voor Plaatselijke Politieke Groeperingen (VPPG) op 26 januari in Velsen hield. Centraal op de bijeenkomst stond de relatie tussen de bij de VPPG aangesloten groeperingen en Leefbaar Nederland. Nogal wat lokale partijen hadden zich geërgerd aan de veronderstelling van Leefbaar Nederland-voorzitter J.G. Nagel (en tegelijk leider van Leefbaar Hilversum) dat zijn partij op hun electorale steun zou kunnen rekenen. Zij beschouwden zich bepaald niet als de lokale afdeling van Leefbaar

Nederland, ook al omdat zij veelal niet met de politieke opvattingen van lijsttrekker Fortuyn geassocieerd wilden worden. "Leefbaar Nederland heeft niet het recht om de lokale partijen te annexeren", zo verklaarde C. Verhoef, lid van de Utrechtse gemeenteraad namens Burger en Gemeenschap (*de Volkskrant*, 28 januari 2002). VPPG-voorzitter H. Jansen stelde dat lokale partijen die zich aan Leefbaar Nederland zouden binden, niet langer lid van de Vereniging konden blijven.

Leefbaar Nederland-lijsttrekker Fortuyn zei in zijn toespraak tot het congres dat zijn partij geen enkele bedoeling had de lokale groeperingen voor haar eigen karretje te spannen. Aan de ene kant nam hij zijn gehoor voor zich in door ter plekke Leefbaar Rotterdam op te geven als lid van de VPPG. Aan de andere kant streek hij tegen de haren van vele aanwezigen in door zijn (hierboven reeds vermelde) opvatting te herhalen dat een combinatie van het lidmaatschap van de Tweede Kamer en de gemeenteraad van Rotterdam geen enkel probleem was, zeker nu de raadsleden na de dualiseringsoperatie geacht werden zich alleen met de hoofdlijnen bezig te houden.

kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Leefbaar Nederland had zich ten doel gesteld de politiek "dichter bij de kiezer te brengen". Dit voornemen vormde het uitgangspunt bij de kandidaatstelling voor de Tweede-Kamerverkiezingen. De lijsttrekker diende door het landelijk partijcongres te worden gekozen, maar voor de volgende posities op de lijst zouden de kandidaten in voorverkiezingen door de kiezers per kieskring via internet moeten worden aangewezen – enigszins naar het voorbeeld van de *primaries* in de Verenigde Staten. Op deze wijze zou Leefbaar Nederland in elk kiesdistrict met een andere lijst uitkomen. Vanwege de grote fraudegevoeligheid en de hoge financiële kosten werd dit plan niet uitgevoerd. Op 25 november 2001 besloot het partijcongres vervolgens tot een procedure waarin de volgorde van de kandidaten op de lijst van een kiesdistrict (met uitzondering van nummer een) door de verschillende districtsledenvergaderingen werd bepaald (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 21 en 23). Tegelijk kreeg het hoofdbestuur expliciet de mogelijkheid om een eigen voorstel met betrekking tot de volgorde aan het partijcongres voor te leggen. Dit congres diende de definitieve volgorde vast te stellen.

Op 16 januari presenteerde partijvoorzitter Nagel de groslijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen. Er hadden zich 353 kandidaten aangemeld. Van hen waren er 62 afkomstig uit de VVD, 21 uit de PvdA, 21 uit het CDA, achttien uit D66, zes uit de SP en vijf uit GroenLinks (*Nederlands Dagblad*, 22 januari 2002). De antifascistische onderzoeksgroep Kafka beschuldigde elf kandidaten ervan extreem-rechtse

sympathieën te koesteren, wat zou blijken uit het lidmaatschap van de Centrumdemocraten of CP'86. Nagel was van de aantijgingen niet onder de indruk: volgens hem was dit het gevolg van de open kandidaatstellersprocedure waarvoor Leefbaar Nederland had gekozen. In een later stadium zou het partijbestuur de politieke antecedenten van de kandidaten onderzoeken. Wanneer zou blijken dat een kandidaat een extreem-rechts verleden had, dan zou deze meteen van de lijst worden afgevoerd.

Onder de kandidaten waren een aantal min of meer bekende Nederlanders, zoals de oud-minister van Verkeer en Waterstaat in het kabinet-Den Uyl Th.E. Westerterp, de Amsterdamse officier van justitie F. Teeven en de voorzitter van de Nederlandse Vakbond van Varkenshouders W. van den Brink. Ook het Eerste-Kamerlid van De Groenen, M. Bierman, stond op de lijst. In de pers werden de kandidaten getypeerd als 'tweede garnituur Bekende Nederlanders' (*NRC Handelsblad*, 17 januari 2002). Lijsttrekker Fortuyn was niet echt ingenomen met de lijst; hij vond deze 'een beetje dun'. Tevergeefs hadden hij en het bestuur van Leefbaar Nederland geprobeerd in hun ogen meer prominente kandidaten te vinden. De advocaten A. Moszkowicz en G. Spong, emeritus-hoogleraar anesthesie en columnist van *de Telegraaf* B. Smalhout, IOC-bestuurslid en ex-judoka A. Geesink en televisiepresentatrice C. Keijl hadden een plaats op de kandidatenlijst echter van de hand gewezen.

De oprichters van Leefbaar Nederland – Nagel, W. van Kooten, T. Luiting, B. Schnetz en H. Westbroek – hadden besloten zich niet te kandideren voor een kamerzetel. Zij wilden zo de schijn vermijden dat ze de partij als instrument zagen voor een politieke functie. Afgezien van Westbroek fungeerden zij als lijstduwer. Vanwege het feit dat er op de lijst weinig personen stonden met landelijke politieke en parlementaire ervaring, deed het partijbestuur eind januari een beroep op partijvoorzitter Nagel om zich kandidaat te stellen. Nagel zei eerst te willen wachten op de gemeenteraadsverkiezingen in Hilversum, waar hij voor Leefbaar Hilversum wethouder was. Na de tegenvallende uitslag voor zijn partij – vijf van de veertien zetels gingen verloren – besloot hij zich alsnog voor de Tweede Kamer te kandideren. Nagel kreeg de tweede plaats in het district Haarlem, die correspondeerde met de tiende plek op de landelijke kandidatenlijst.

conflict districtsbesturen met het partijbestuur

In februari werden de kandidatenlijsten in de negentien districten van Leefbaar Nederland opgesteld. Vrijwel overal plaatsten de ledenvergaderingen regionale grootheden bovenaan de lijst (onder de lijsttrekker),

waardoor kandidaten met enige landelijke bekendheid op niet-verkiesbare plaatsen terecht dreigden te komen. Het bestuur van Leefbaar Nederland was niet gediend van deze ontwikkeling en deed een aantal tegenvoorstellen (waartoe het gerechtigd was op grond van het door het congres van november 2001 aangenomen kandidaatstellingsreglement). Zo plaatste het Bierman in Groningen op de tweede positie om “van zijn ervaring als senator gebruik te kunnen maken”. Na protesten van het district Groningen zou Bierman zich echter terugtrekken. Ook in het district Amsterdam greep het bestuur in, waardoor de bijzonder hoogleeraar Interculturele Communicatie aan de Universiteit van Amsterdam D. Pinto naar een onverkiesbare plaats zakte – Fortuyn zou niet van hem gecharmeerd zijn. In het district Den Bosch kwam Westerterp vanwege zijn landelijke politieke ervaring op de tweede plek. Varkensboerenleider Van den Brink haakte af, omdat de partijleiding hem geen verkiesbare plaats had toegewezen. Op 24 februari presenteerde het bestuur in Hilversum de aangepaste advieskandidatenlijsten van de districten. Het ingrijpen van het bestuur leidde tot onrust binnen de partij. Op 2 maart belegden dertien van de negentien districtsvoorzitters een spoedvergadering in Heeswijk-Dinther. Zij meenden dat de door de districten opgestelde kieslijsten leidend voor het congres dienden te wezen, en niet de door het bestuur aangepaste lijsten. Volgens J. Jetten, de voorzitter van het district Den Bosch, had het bestuur de regionale lijstvolgorder verstoord door landelijk populaire kandidaten op de lijst te plaatsen. Het bestuur ging aanvankelijk niet op de klachten in, maar aan de vooravond van het partijcongres van 10 maart kwamen de districten en de partijleiding toch tot een zekere overeenstemming. Het congres stelde met enkele kleine wijzigingen de lijsten vast.

breuk lijsttrekker Fortuyn met Leefbaar Nederland

Nog voordat het congres de kandidaatstellingsprocedure had afgerond, was Leefbaar Nederland zijn populaire lijsttrekker Fortuyn kwijtgeraakt. Op 9 februari publiceerde *de Volkskrant* een interview met Fortuyn, waarin deze zich voorstander toonde van een ‘uitermate restrictief vreemdelingenbeleid’. Hij verklaarde dat wat hem betreft geen asielzoeker meer in Nederland werd toegelaten. “Ik vind 16 miljoen Nederlanders wel genoeg. Het is een vol land.” Zo nodig moest het Vluchtelingenverdrag en het Verdrag van Schengen worden opgezegd. Dat Fortuyn zich met deze opvattingen van het officiële standpunt van Leefbaar Nederland ten aanzien van het asielbeleid verwijderde, deerde hem niet; “daar moest ik me maar eens niet zoveel meer van aantrekken”. Hij meende verder dat de voormalige leider van de Centrumdemocraten, J.G.H. Janmaat, voor een deel gelijk had gehad. Anders

dan de extreem-rechtse politicus wilde Fortuyn evenwel geen enkele allochtoon zijn burgerrechten ontnemen. In het vraaggelicht liet de Leefbaar Nederland-lijsttrekker zich verder negatief uit over de islam: “ik haat de islam niet. Ik vind het een achterlijke cultuur... Overal waar de islam de baas is, is het gewoon verschrikkelijk”. Fortuyn ontkende dat hij tot haat aanzette tegen buitenlanders. Hij gaf ook te kennen dat hij het ‘rare’ eerste artikel van de grondwet dat discriminatie verbiedt, wilde afschaffen omdat het een inbreuk zou vormen op de vrijheid van meningsuiting.

Het interview sloeg in als een bom. Politici van alle partijen vielen over Fortuyn heen. VVD-leider Dijkstal noemde het eerste grondwetsartikel “het hart van onze beschaving. Ik betreur zeer diep dat hij dat in discussie brengt”. D66-lijsttrekker De Graaf citeerde het dagboek van Anne Frank. Volgens PvdA-aanvoerder Melkert had Fortuyn een grens overschreden “die je niet mag passeren... Nederland, wordt wakker”. GroenLinks-leider Rosenmöller verklaarde: “Dit is niet gewoon rechts, maar extreem-rechts” (*NRC Handelsblad*, 11 februari 2002). CDA-leider Balkenende meende dat Fortuyn de rechtsstaat afbrak.

Het bestuur van Leefbaar Nederland kwam 9 februari 's avonds in spoedzitting bijeen in de bovenwoning van campagneleider K. van der Linden in Hilversum. Na lange gesprekken met Fortuyn – die erkende dat de gepubliceerde tekst juist was – besloot het bestuur met zes tegen twee stemmen de samenwerking met de lijsttrekker op te zeggen. De meerderheid vond dat hij met name met zijn uitspraken over het asielbeleid te ver was gegaan. 's Avonds laat meldde partijvoorzitter Nagel de inmiddels verzamelde pers: “Nederland is niet vol... Artikel 1 moet niet worden afgeschaft” (*NRC Handelsblad*, 11 februari 2002). Verder was het bestuur unaniem van mening dat lijsttrekker Fortuyn verplicht was congressuitspraken te respecteren en te verdedigen, zo lichtte Nagel een dag later in het televisieprogramma ‘Buitenhof’ het bestuursbesluit toe. Later die dag zei Fortuyn in het programma ‘Netwerk’ te hopen dat de breuk nog kon worden gelijmd. Als dat niet mocht lukken, dan zou hij met een eigen lijst deelnemen aan de Tweede-Kamerverkiezingen. Nagel verklaarde echter dat er niets meer te helen viel, gezien de verschillen in opvatting over het asielbeleid. Fortuyn kondigde vervolgens aan op eigen kracht aan de verkiezingen mee te doen (zie verder in deze Kroniek onder LPF).

Het wegsturen van Fortuyn door het bestuur werd gesteund door een meerderheid van de districtscoördinatoren. Een aantal leden betuigde echter telefonisch sympathie aan Fortuyn. In de opiniepeilingen viel Leefbaar Nederland sterk terug: van 22 zetels in de week vóór het gedwongen vertrek van Fortuyn, naar zestien in de week erna. Een maand later stond de partij in de peilingen op zes zetels.

Het interview in *de Volkskrant* had geen gevolgen voor Fortuyns lijsttrekkerschap van Leefbaar Rotterdam, alhoewel het ook daar niet bij iedereen in goede aarde viel. Op 11 februari besprak het bestuur van de lokale partij de kwestie met Fortuyn. Tweede man op de kandidatenlijst Sörensen verklaarde het niet in alle opzichten met hem eens te zijn, maar geen aanleiding te zien de positie van Fortuyn ter discussie te stellen. Twee andere kandidaat-raadsleden stapten echter op. Ook Schnetz, mede-oprichter van Leefbaar Nederland die als campagneleider van Leefbaar Rotterdam zou fungeren, trok zich terug.

Teeven nieuwe lijsttrekker

Het bestuur van Leefbaar Nederland besloot op 12 februari de kandidaatstellingsprocedure voor een nieuwe lijsttrekker te heropenen. Westbroek, Schnetz en Nagel gaven te kennen niet in aanmerking te willen komen. Uiteindelijk stelden zich zeven personen kandidaat. Het bestuur gaf de voorkeur aan de oud-officier van justitie te Amsterdam en het gewezen VVD-lid F. Teeven. Het partijcongres van 10 maart koos Teeven met 164 van de 228 stemmen tot lijsttrekker. Teeven had eerder al gezegd dat hij geen Fortuyn was. “Ik ben geen denker of schrijver, maar een man van de praktijk” (*Leesbaar Nederland*, april 2002). In zijn toespraak tot het congres stelde Teeven dat alleen erkende politieke vluchtelingen in Nederland mochten worden toegelaten. Verder bepleitte hij de invoering van wettelijke minimumstraffen. Achter Teeven stond als tweede op de landelijke kandidatenlijst Westerterp, die als Teevens ‘*running mate*’ werd gepresenteerd.

programma Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Het partijcongres rondde op 10 maart de behandeling van het ontwerpverkiezingsprogramma af. Het behandelde drie amendementen waaraan het congres in november 2001 niet was toegekomen (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 23). Het voorstel van het bestuur om de WAO aan te passen, was omstreden. De partijleiding wilde de WAO beperken tot ziekten of ongevallen die aan het werk waren gerelateerd. Voor de overige gevallen zou er een WAO op ‘vrijwillige basis’ moet komen. Een meerderheid van het congres wenste echter een ruimere regeling. Niettemin werd het bestuursvoorstel in het verkiezingsprogramma opgenomen. Na het congres werden de paragrafen van het program die betrekking hadden op onderwijs, zorg, staatkundige vernieuwing en verkeer en vervoer, nader uitgewerkt door werkgroepen bestaande uit deskundige partijleden, bestuursleden en kamerkandidaten. Verder stemde het congres in met de financiële onderbouwing van het program.

partijfinanciën

Door het vertrek van Fortuyn raakte Leefbaar Nederland ook in financiële problemen. Al snel lieten makelaar H. Mens en twee andere geldschieters beslag leggen op banktegoeden van Leefbaar Nederland en de Stichting Vrienden van Leefbaar Nederland, de *fundraising*-organisatie van de partij. Het drietal zou in totaal ruim 200.000 euro geschonken hebben aan Fortuyn voor diens verkiezing, en wilde na diens breuk met Leefbaar Nederland dat deze gelden aan Fortuyn ten goede zouden komen. Volgens Nagel was bij deze giften niet nadrukkelijk bepaald dat het geld bestemd was voor de campagne van lijsttrekker Fortuyn. Bovendien kon Leefbaar Nederland de donaties niet teruggeven, omdat de partij daarvoor verplichtingen was aangegaan. Nadat de Stichting Vrienden van Leefbaar Nederland een bankgarantie had afgegeven, besloten twee donateurs het beslag op te heffen. Mens bleef echter teruggave eisen van zijn donatie, maar kwam enkele weken later ook tot een overeenkomst met Leefbaar Nederland.

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen 2002

De uitslag van de Tweede-Kamerverkiezingen kwam als een grote teleurstelling voor Leefbaar Nederland. Hoewel de partij na het vertrek van Fortuyn in de opiniepeilingen al dramatisch was gezakt, waren de behaalde twee zetels minder dan waarop was gehoopt. Naast lijsttrekker Teeven was als tweede D. Jense verkozen. Hierdoor viel Westerterp, de beoogde *running mate* van Teeven, uit de boot. Hij vergaarde weliswaar landelijk meer stemmen dan Jense, maar die kreeg van alle kandidaten de meeste voorkeurstemmen in één kiesdistrict (Dordrecht).

Jetten partijvoorzitter

Naar buiten toe was Leefbaar Nederland altijd blijven uitgaan van tien kamerzetels, het minimumaantal dat de partijoprichters Nagel, Van Kooten, Schnetz en Westbroek zich destijds hadden gesteld. Deze laatsten hadden altijd gezegd dat zij zouden terugtreden uit het partijbestuur wanneer dit aantal niet werd gehaald. Westbroek besloot nu de politiek geheel te verlaten. Op 3 juni legde hij het voorzitterschap van de gemeenteraadsfractie van Leefbaar Utrecht neer. Zodra er een opvolger voor hem was gevonden, zou hij uit de raad stappen. Het motief voor zijn vertrek was het veranderde politieke klimaat; na de moord op Fortuyn was Westbroek diverse malen bedreigd.

Nagel, Van Kooten en Schnetz stelden hun functie op het partijcongres van 25 juni ter beschikking. Nagel werd als partijvoorzitter opgevolgd

door Jetten, die 78 van de 158 stemmen verwierf. In 1999 was Jetten nog kandidaat geweest voor het voorzitterschap van de PvdA. Op de bijeenkomst bleek dat er onenigheid bestond over de toekomst van de partij – één van de agendapunten. Zo wilde een deel van de leden – waaronder Westerterp – dat Leefbaar Nederland aansluiting zou zoeken bij de LPF. Partijleider Teeven wilde hiervan echter niets weten. Ook liepen de meningen uiteen over deelname aan de verkiezingen voor de Provinciale Staten in maart 2003. Een aantal leden was hiertegen, teneinde de provinciale partijen niet voor de voeten te lopen. Een evaluatie van de verkiezingsuitslag werd uitgesteld naar een volgend partijcongres. Dit uitstel was voor Westerterp mede aanleiding zijn werkzaamheden als adviseur voor Leefbaar Nederland te staken, zo meldde hij in oktober aan partijvoorzitter Jetten.

Nieuw Nederland

Vlak na de val van het eerste kabinet-Balkenende in oktober kondigde ex-partijvoorzitter Nagel aan met een nieuwe partij – Nieuw Nederland geheten – aan de komende kamerverkiezingen deel te nemen, wanneer pogingen om Leefbaar Nederland nieuw leven in te blazen zouden mislukken. Zijn bedoeling was kiezers die ontevreden waren over de gevestigde partijen, te behouden voor de ‘nieuwe politiek’. Op het congres van Leefbaar Nederland op 27 oktober kreeg Nagel zware kritiek te verduren; zo maakte een congresganger hem uit voor ‘politieke pyromaan’. Nagel verdedigde zich door te zeggen dat deelname van de nieuwe partij nog niet zeker was (*de Volkskrant*, 28 oktober 2002). Op 11 november maakte Nagel bekend dat Nieuw Nederland niet aan de verkiezingen zou meedoen, omdat de kans dat de nieuwkomer voldoende zetels zou halen erg gering was.

kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Vanwege de vervroegde kamerverkiezingen had het partijbestuur een verkorte kandidaatstellingsprocedure gestart. Door het tijdsgebrek werden er geen verkiezingen voor de kamerkandidaten in de districten gehouden. In plaats daarvan diende het partijbestuur een conceptlijst op te stellen met een regionale spreiding, die dan door het congres moest worden goedgekeurd. Op het partijcongres van 27 oktober werd Teeven met zo’n driekwart van de 150 stemmen tot lijstaanvoerder verkozen. Na zijn verkiezing zei hij bereid te zijn plaats te maken wanneer er een betere kandidaat gevonden zou worden. Over de rest van de kandidatenlijst zou het partijcongres van 17 november zich uitspreken.

bestuurscrisis

Op 13 november trokken vier van de negen leden van het bestuur van Leefbaar Nederland, waaronder partijsecretaris H. ten Cate, zich terug uit onvrede over het functioneren van het bestuur. Vooral partijvoorzitter Jetten moest het ontgelden: hem werd eigenmachtig optreden verweten. In de partij zou het een chaos zijn: zo was er nog geen campagneleider en geen verkiezingsfonds. Bovendien zou de opstelling van de kandidatenlijst voor de kamerverkiezingen “eerder zijn ingegeven door cliëntelisme dan door politieke kwaliteit”, aldus het persbericht van het viertal. Jetten en de overige bestuursleden wezen de kritiek van de hand; zij meenden dat de opposanten nog altijd onder de invloed van de teruggetreden voorzitter Nagel zouden staan. Ten Cate werd ervan beschuldigd dat hij te laat de aanvraag voor de overheidssubsidie ten behoeve van het wetenschappelijk bureau had ingediend, waardoor Leefbaar Nederland 80.000 euro zou zijn misgelopen. Partijleider Teeven was erg ongelukkig met wat hij noemde de ‘LPF-achtige toestanden’ (*de Volkskrant*, 14 november 2002). Hij had tevergeefs gepoogd te bemiddelen.

Op het partijcongres van 17 november wees een meerderheid van de 150 aanwezigen een motie van wantrouwen tegen partijvoorzitter Jetten af, waarmee het congres zich achter de overgebleven bestuursleden schaarde. Dit was voor de Leefbaar Nederland-oprichters Nagel, Westbroek, Schnetz en Luiting aanleiding om als partijlid te bedanken (de vijfde oprichter Van Kooten verbleef in het buitenland). Volgens het viertal zou partijvoorzitter Jetten als een ‘dictator’ Leefbaar Nederland leiden. Politiek leider Teeven zou zich ‘apathisch’ hebben opgesteld (*NRC Handelsblad*, 18 november 2002).

programma en kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Ook inhoudelijke redenen speelden een rol bij de breuk van het viertal met Leefbaar Nederland. Op het partijcongres van 17 november was het verkiezingsprogramma van mei 2002 bevestigd, zij het met enige wijzigingen. Zo werd besloten het percentage van het Bruto Nationaal Product dat Nederland aan ontwikkelingssamenwerking zou moeten besteden, te verlagen van 0,8 naar 0,7 procent. De gelden die hierdoor vrij kwamen, dienden aan onderwijs te worden besteed. Volgens de vier oprichters had Leefbaar Nederland hiermee zijn “vernieuwende en sociale gezicht definitief verloren” (*de Volkskrant*, 19 november 2002). Op het partijcongres werd de kandidaatstelling voor de Tweede-Kamerverkiezingen afgerond. Zoals vermeld was Teeven al door het partijcongres van 27 oktober tot lijsttrekker verkozen. Nu werd de door het

bestuur opgestelde ontwerpkijslijst van dertig kandidaten vastgesteld. Slechts één tegenkandidaat lukte het om zich een plaats op de lijst te verwerven. Achter Teeven kwam het andere kamerlid, Jense, op de tweede plek. Verrassende derde was mevr. H. van de Linde, de halfzus van de vroegere campagneleider K. van de Linde. De vierde plaats was ingeruimd voor R. Koop, die in 1998 en 2002 als lijsttrekker van de Vrije Indische Partij aan de kamerverkiezingen had deelgenomen.

Ratelband lijsttrekker?

Nog geen maand nadat het partijcongres in oktober Teeven als lijsttrekker had aangewezen, kwam het bestuur van Leefbaar Nederland met een nieuwe lijstaanvoerder op de proppen. Op 22 november presenteerde partijvoorzitter Jetten de entertainer en communicatietrainer E. Ratelband, bekend van zijn uitroep 'tsjakka'. Teeven reageerde verontwaardigd. Zoals hierboven vermeld had hij op het partijcongres in oktober gezegd desgewenst ruimte te willen maken voor een betere lijsttrekker, maar van Ratelband was hij niet gediend. "Een kermisattractie maakt op de kiezer geen goede indruk", zo meende hij (*NRC Handelsblad*, 22 november 2002). Hij trok zich meteen terug, gevolgd door de nummers twee en drie van de lijst, Jense en Van de Linde.

In de media werd de aanwijzing van Ratelband gezien als een electorale wanhoopsdaad van de partijleiding. In de peiling stond Leefbaar Nederland op nul zetels; met een bekende lijstaanvoerder zou het tij wellicht gekeerd kunnen worden. "Teeven heeft niet het charisma en de babbel", zo lichtte voorzitter Jetten zijn voordracht toe (*NRC Handelsblad*, 23 november 2002). Een tournee van Ratelband om zich voor te stellen aan de leden, trok echter weinig publiek.

In de achterban van Leefbaar Nederland leidde de vervanging van Teeven door Ratelband tot grote onrust. De voorzitters van de partijdistricten wezen de nieuwe kandidaat af. Het ingelaste partijcongres van 8 december moest uitkomst brengen. Een motie van wantrouwen tegen het bestuur die was ingediend door Teeven en Jense behaalde wel een meerderheid, maar niet de statutair benodigde tweederde (160 voor; 86 tegen; enige tijd na het congres bleek dat niet alle volmachten ten gunste van Teeven door het zittende bestuur bij de stemming waren ingebracht). Teeven trok zich daarop als kandidaatlijsttrekker terug. Het congres wees vervolgens Ratelband af als nieuwe lijsttrekker. In twee stemmingen kreeg hij 73 stemmen, twee minder dan Van de Linde, die zich tijdens de vergadering kandidaat had gesteld. Zij was medewerkster van de Tweede-Kamerfractie van Leefbaar Nederland. Met haar 22 jaar was zij naar alle waarschijnlijkheid de jongste lijsttrekker in de Nederlandse parlementaire geschiedenis. Nadat Van de Linde was verkozen,

trad het bestuur van Leefbaar Nederland af, inclusief voorzitter Jetten. H. van Galen, bestuurder van het district Limburg, werd interim-voorzitter.

Lijst Ratelband

Direct nadat hij de strijd om het lijsttrekkerschap van Leefbaar Nederland had verloren, besloot Ratelband een eigen partij op te richten, de LijstRatelband.nl. Hij had slechts een dag de tijd om een kandidatenlijst op te stellen en de benodigde 570 handtekeningen (ondersteuningsverklaringen) verdeeld over de negentien kiesdistricten bijeen te halen, aangezien deze op 10 december bij de Kiesraad dienden te zijn ingeleverd. Op de kandidatenlijst stonden na lijstaanvoerder Ratelband op de tweede, derde en vijfde plek ex-leden van Leefbaar Nederland; achtereenvolgens mevr. I. Hogenbirk en de oud-bestuursleden Jetten en F. Schirris.

Lijst Pim Fortuyn (LPF)

Het jaar 2002 was voor de LPF een bizar jaar. In februari werd de partij opgericht. Op 6 mei werd haar oprichter en politiek leider W.S.P. Fortuyn vermoord. Negen dagen later behaalde de LPF bij de Tweede-Kamerverkiezingen 26 zetels – veel meer dan een nieuwkomer vóór haar ooit had behaald. In juli trad de LPF toe tot de regering. Nog geen drie maanden later leidde grote interne onenigheid al weer tot de val van het kabinet. In deze korte tijd wisselde de fractie twee keer van voorzitter, en werden er drie leden buiten de deur gezet. In de opiniepeilingen van Interview/NSS stond de LPF aan het einde van 2002 op slechts zeven zetels.*)

oprichting Lijst Pim Fortuyn (LPF)

Op 9 februari kwam het tot een breuk tussen Leefbaar Nederland en Fortuyn, die in november 2001 tot lijsttrekker van deze partij was gekozen. Aanleiding was het interview van Fortuyn in *de Volkskrant* van 9 februari 2002 (zie in deze Kroniek onder Leefbaar Nederland). Toen het bestuur van Leefbaar Nederland een toenaderingspoging van Fortuyn had afgewezen, besloot de laatste met een eigen lijst deel te nemen aan de verkiezingen. Fortuyn had aanvankelijk de moed verloren,

*) Voor deze paragraaf over de LPF is ook gebruik gemaakt van J. Chorus en M. de Galan, *In de ban van Fortuyn. Reconstructie van een politieke aardschok*, Amsterdam, 2002.

maar zijn vrienden A.F.Th. de Booij – eigenaar van ‘Speakers Academy’, een organisatiebureau dat voor bekende Nederlanders (waaronder Fortuyn) spreekbeurten arrangeert –, de vastgoedhandelaar J.G.W. Dost en de atoomfysicus en ondernemer P.J.K. Langendam wisten hem over te halen. Op 14 februari richtten zij de Politieke Vereniging ‘Lijst Pim Fortuyn’ (LPF) op. Fortuyn zelf werd voorzitter, Dost vice-voorzitter, Langendam secretaris-penningmeester en De Booij tweede secretaris. Een dag later werd de LPF bij de Kiesraad ingeschreven. De partij stelde in alle negentien kieskringen coördinatoren aan die als taak hadden ervoor te zorgen dat overal tijdig de dertig vereiste handtekeningen werden gezet.

kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Voor de rekrutering van de kandidaten had Fortuyn weinig tijd, omdat uiterlijk 2 april de kandidatenlijst moest zijn ingediend. Op 21 maart presenteerde de partijleider zijn selectie. Na Fortuyn kwam op de tweede plaats J.M. Varela, een allochtoon van Kaapverdiaanse afkomst en bedrijfseconoom bij een cosmeticabedrijf. De derde positie was toegewezen aan oud-CDA-er J.L. Jansen van Raay, lid van het Europees Parlement in de jaren 1979-1996. Als enige vrouw bij de eerste vijftien kandidaten stond op nummer vier de landbouwdeskundige mevr. W.E. de Jong. Zij werd gevolgd door de oud-hoofdredacteur van het weekblad *Elsevier*, F.A. Hoogendijk, die na vijftig jaar zijn lidmaatschap van de VVD had opgezegd. De zesde plaats was ingeruimd voor M. Herben, die voorlichter was op het ministerie van Defensie. Hij werd meteen als woordvoerder van de LPF aangewezen. Boerenleider W. van den Brink (die zich eerder kandidaat had gesteld voor Leefbaar Nederland) trok zich vlak voor de presentatie terug, omdat hij ontevreden was over de onverkiesbare 43-ste plaats die hem was toebedeeld. Toen kandidaat nummer twintig van haar positie op de lijst afzag, kreeg Van den Brink deze toegewezen.

Van de eerste 32 kandidaten waren er acht afkomstig van de lijst van Leefbaar Nederland. Eerder had Fortuyn verklaard geen kandidaten van zijn vorige partij te willen; “dat zijn opportunisten” (*NRC Handelsblad*, 22 maart 2002). Het merendeel van de kandidaten had zich zelf bij Fortuyn gemeld; vrijwel niemand had politieke ervaring.

problemen met enkele kamerkandidaten

Al snel na de presentatie van de lijst raakten enkele kandidaten in opspraak. Tegen de op nummer zeven staande M. Kievits, docent aan het Landelijk Selectie- en Opleidingsinstituut (LSOP) van de politie,

bleek aangifte te zijn gedaan wegens mishandeling en bedreiging. Ook zou hij enkele jaren eerder door zijn werkgever zijn gestraft vanwege seksuele intimidatie. Vlak voordat de kandidatenlijsten bij de Kiesraad moesten worden ingeleverd, schrapte de LPF Kievits van de lijst. Kievits ontkende alle beschuldigingen en spande een rechtzaak aan tegen het LSOP. In mei oordeelde de rechter dat het LSOP openlijk diende te verklaren dat Kievits nooit beschuldigd was van seksuele intimidatie.

Ook rond de op de dertiende plaats gekandideerde exploitant van pornosites C. Eberhard ontstond rumoer. Volgens vice-voorzitter Schnetz van Leefbaar Nederland zou hij het bestuur van die partij geld hebben aangeboden in ruil voor een plaats op de kandidatenlijst van Leefbaar Nederland voor de kamerverkiezingen. Eberhard gaf toe dat hij had aangeboden financieel bij te dragen aan de verkiezingscampagne van Leefbaar Nederland, maar ontkende dat hij zo een zetel zou hebben willen 'kopen'. Later werd bekend dat hij in zijn sollicitatiebrief aan de LPF deze partij eveneens geld in het vooruitzicht had gesteld.

Ook de op nummer 24 geplaatste optometrist Th. de Graaf zou tijdens zijn sollicitatie als kamerkandidaat de LPF hebben voorgesteld geld te doneren. Hij zou 25.000 euro hebben aangeboden. Naar aanleiding van deze geruchten verzocht kamervoorzitter F.W. Weisglas in oktober justitie een onderzoek in te stellen. In november besloot het openbaar ministerie bij gebrek aan bewijs van vervolging af te zien.

In april ontzegde het bestuur van de LPF Eberhard en de nummer zestien op de kandidatenlijst, H. Smolders, de toegang tot het partijbureau. Aanleiding was een klacht die twee vrouwelijke kamerkandidaten van de LPF, mevr. I. Pantelic en mevr. A. Viljac, het partijbestuur deden toekomen. Het tweetal werkte als vrijwilliger op het partijbureau. Volgens hen zouden Smolders, die belast was met de dagelijkse leiding van het kantoor, en partijbestuurder Langendam zich schuldig hebben gemaakt aan 'seksistische avances' (*de Volkskrant*, 24 april 2002). Nadat zij hun duidelijk hadden gemaakt daarvan niet gediend te zijn, zou Smolders Viljac van de kandidatenlijst hebben gehaald en Pantelic op een onverkiesbare plaats hebben gezet. Toen Eberhard het voor de beide kandidates opnam, zou hij slaande ruzie met Smolders hebben gekregen. Zowel Eberhard als Smolders kregen daarop van het partijbestuur te horen dat zij tot 15 mei zich niet meer op het partijbureau mochten vertonen. Fortuyn zelf wilde zich niet met de kwestie bezig houden; hij deed deze af als 'een kantoorruzie van zestien in het dozijn' (*NRC Handelsblad*, 24 april 2002).

gemeenteraadsverkiezingen

Inmiddels was Fortuyn ook lijsttrekker geworden van Leefbaar Rotterdam (zie in deze Kroniek onder Leefbaar Nederland). Eind februari besloot hij voor Leefbaar Rotterdam geen campagne meer te voeren op straat. Tijdens de opnames voor een televisiespotje bij een metrostation werd hij door een groepje allochtone jongeren uitgescholden voor racist en fascist en met stenen bedreigd.

In de weken tussen de oprichting van de LPF en de gemeenteraadsverkiezingen was de partij van Fortuyn in de opiniepeilingen omhoog geschoten. Op 27 februari meldde het onderzoeksbureau Nipo dat de LPF twintig zetels zou halen. De andere partijen begonnen fel stelling te nemen tegen Fortuyn. De PvdA opende tijdens de campagne voor de raadsverkiezingen de aanval op Fortuyn (zie ook in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). Premier Kok meende dat Fortuyn geen oplossingen bood, en hij suggereerde dat zijn opponent haat zaaide en mensen tegen elkaar opzette. Op 6 maart, de dag van de raadsverkiezingen, nam Kok het woord 'haat' weer terug. Ook de VVD kritiseerde Fortuyn heftig. Begin maart noemde oud-partijleider Bolkestein Fortuyn 'de Emile Ratelband van de politiek' (*NRC Handelsblad*, 5 maart 2002), die wat hem betreft niet als coalitiepartner in aanmerking kwam.

Leefbaar Rotterdam

De gemeenteraadsverkiezingen op 6 maart verliepen voor Leefbaar Rotterdam zeer succesvol. De nieuwkomer behaalde onder leiding van Fortuyn in de havenstad maar liefst zeventien van de 45 zetels. Behalve de ChristenUnie moesten alle andere partijen zetels inleveren. De opkomst bedroeg 54,7%; ruim 6% meer dan in 1998. Duitse en Belgische kranten spraken van 'zwarte woensdag' en trokken vergelijkingen met de verkiezingszege van het Vlaams Blok in Antwerpen (*Trouw*, 9 maart 2002). Van F. Dewinter, de leider van het Vlaams Blok, kreeg Fortuyn – door hem niet gewenste – gelukswensen. Op de avond van de verkiezingen deed Fortuyn mee aan het op televisie uitgezonden lijsttrekkersdebat, waar hij de partijleiders van de PvdA en de VVD, Melkert en Dijkstal, te kijk zette (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten').

Meteen na de verkiezingen splitste N. Kok zich van de fractie van Leefbaar Rotterdam af; hij besloot zelfstandig verder te gaan. Al voor de verkiezingen had hij zich van Fortuyn gedistantieerd vanwege diens opvattingen over asielzoekers. Wel zitting in de fractie van Leefbaar Rotterdam nam De Faria, die eerder had aangekondigd af te zien van haar zetel vanwege haar landelijke kandidatuur voor Leefbaar Nederland (zie in deze Kroniek onder Leefbaar Nederland).

De vorming van het college van burgemeester en wethouders verliep aanvankelijk stroef. Onder leiding van een ‘informatuur’ (de hoogleraar politicologie M.P.C.M. van Schendelen) kwam er uiteindelijk een college tot stand tussen Leefbaar Rotterdam, het CDA en de VVD. Voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog maakte de PvdA geen deel uit van het Rotterdamse gemeentebestuur. Leefbaar Rotterdam leverde drie wethouders (waaronder De Faria); de beide andere coalitiepartijen elk twee. Eind april werd het nieuwe college geïnstalleerd.

In juni zocht het Vlaams Blok toenadering tot Leefbaar Rotterdam. Twee fractieleden, M.J. Smit en H.G. Maronier, zouden belangstelling hebben voor een nadere kennismaking; de rest van de fractie wilde hier niets van weten. Een maand later haalde Smit – eerder lid van de VVD – de pers door een verbod te bepleiten op de voertalen Arabisch, Marokkaans en Turks in de moskeeën in Rotterdam. Verder meende hij dat Somaliërs die de wet hadden overtreden, het land uit moesten. Smit kreeg in oktober een waarschuwing van fractieleider Sörensen, toen bekend werd dat hij onder een pseudoniem deelnam aan extreemrechtse discussiefora op internet. Ook kreeg hij een spreekverbod opgelegd.

programma Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Op 14 maart presenteerde Fortuyn in het perscentrum Nieuwspoort in Den Haag zijn boek *De puinhopen van acht jaar paars. Een genadeloze analyse van de collectieve sector en aanbevelingen voor een krachtig herstelprogramma*, dat als verkiezingsprogramma van de LPF zou fungeren. Twee dagen eerder lag het echter al in de winkel. In zijn boek nam Fortuyn de beide paarse kabinetten zwaar onder vuur: zij waren verantwoordelijk voor de wachtlijsten in de gezondheidszorg, de schaalvergroting in het onderwijs en de slechte staat van dienst van het openbaar vervoer. Bovendien zouden de paarse politici zich weinig van de kiezer aantrekken. Op het terrein van de sociale zekerheid deed Fortuyn ingrijpende voorstellen: zo wilde hij de WAO-utkeringen beperken tot mensen met een “objectief meetbare ziekte die gerelateerd is aan het werk” (*Trouw*, 13 maart 2002) en de individuele huursubsidie afschaffen. Verder meende hij dat Nederland alleen vluchtelingen uit omliggende landen moest toelaten. Het verdrag van Schengen moest worden opgezegd en nationale grenscontroles weer worden ingevoerd. Ook wilde Fortuyn een verbod op hoofddoekjes bij de politie, justitie en in de gezondheidszorg. Verder was hij voorstander van een gekozen minister-president.

De leiders van de grote partijen reageerden afwijzend op het program van Fortuyn. PvdA-lijsttrekker Melkert meende dat Nederland door de

plannen van Fortuyn ‘minder sterk en minder sociaal’ zou worden. Evenals D66-lijstaanvoerder De Graaf sloot hij samenwerking met Fortuyn na de verkiezingen uit. GroenLinks-leider Rosenmöller vond het program ‘uitgesproken nationalistisch en isolationistisch’ (*NRC Handelsblad*, 14 maart 2002). De lijsttrekkers van het CDA en de VVD waren eveneens teleurgesteld over de voorstellen van Fortuyn. Balkenende miste aandacht voor de morele kant van de samenleving; Dijkstal constateerde dat de financiële onderbouwing ontbrak. Beiden hielden echter de mogelijkheid van een coalitie open. Voor Fortuyn was dit aanleiding om te concluderen dat zich een coalitie van CDA, VVD en de LPF uitkristalliseerde. Wat hem betreft zou die onder leiding van VVD-coriffee H. Wiegel komen te staan.

Twee dagen vóór de kamerverkiezingen presenteerde de LPF nog de financiële onderbouwing van haar programma. De partij wilde onder meer het ‘kwartje van Kok’ (een extra heffing op brandstof) teruggeven aan de automobilisten. Ook diende de belasting op erfenissen te worden verlaagd. Daarnaast bepleitte de LPF meer steun voor startende ondernemers.

demonisering I

De officiële presentatie van het boek *De puinhopen van acht jaar paars* werd verstoord door enkele actievoerders die tot de zogeheten ‘Biologische Bakkers Brigade’ behoorden. Zij wierpen Fortuyn drie stinkende taarten in het gezicht. “De taarten dienen het charisma van de onaanastbare extreem-rechtse populist te doorbreken en hem van zijn voetstuk te stoten”, zo luidde hun verklaring (*de Volkskrant*, 15 maart 2002). Fortuyn stelde de PvdA verantwoordelijk: zowel in Rotterdam als op landelijk niveau zou deze partij bezig zijn ‘mij te demoniseren’ (*Trouw*, 15 maart 2002). Hij deed een klemmend beroep op premier Kok om hem bescherming te bieden. Een week later deed Fortuyn aangifte tegen de actievoerders. Op 14 mei arresteerde de politie drie verdachten, die in oktober tot een boete van 500 euro werden veroordeeld.

Op 17 maart noemde minister van Financiën G. Zalm Fortuyn in een televisieprogramma ‘een gevaarlijke man’. Fortuyn zou kiezersbedrog plegen door zaken veel te simpel voor te stellen.

generaal pardon

In de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen verraste Fortuyn vriend en vijand door plotseling in een vraaggesprek met een aantal regionale dagbladen een generaal pardon te bepleiten voor alle illegalen die langer dan vijf jaar in Nederland woonden, goed Nederlands konden

spreken en van ‘onbesproken gedrag’ waren – naar schatting zo’n 6.000 personen (*Trouw*, 4 mei 2002). De migranten die op de lijst van de LPF stonden, hadden hem ervan overtuigd dat er iets gedaan moest worden aan deze schrijnende gevallen. Als tegenprestatie wilde hij dat het toelatingsbeleid een stuk strenger zou worden.

De VVD-woordvoerder asielbeleid in de Tweede-Kamer, H. Kamp, reageerde verbijsterd. Hij meende dat dit voorstel het hele vreemdelingenbeleid zou ondergraven. “Dit hebben zelfs GroenLinks en de SP nog nooit voorgesteld. Ik ben me rot geschrokken” (*NRC Handelsblad*, 4 mei 2002). Ook CDA en PvdA reageerden afwijzend.

moord op Fortuyn

Op 6 mei werd Fortuyn in het Mediapark te Hilversum doodgeschoten (zie in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). Binnen de LPF was de verslagenheid en ontreddeing groot. Kandidaat-kamerleden en bestuursleden verzamelen zich in het partijkantoor in Rotterdam. Partijsecretaris Langendam was ‘totaal kapot’. Meteen na de moord beschuldigde LPF-woordvoerder Herben de linkse partijen er op de televisie van dat zij een klimaat hadden geschapen waarin de moord kon gebeuren. Volgens Herben was er sinds de gemeenteraadsverkiezingen sprake van “een haatcampagne van links, de PvdA voorop” (*Trouw*, 7 mei 2002). Na een telefoongesprek met premier Kok bond Herben in en riep hij op tot kalmte.

De volgende dag sprak een delegatie van het kabinet met een vertegenwoordiging van de LPF over de verkiezingen. Naast de partijbestuurders Langendam, De Booij en Dost en de kamerkandidaten Varela, De Jong en Herben maakte ook Fortuyns broer Marten hiervan deel uit. Op aandrang van de LPF besloot de regering de verkiezingen op 15 mei te laten doorgaan. Na afloop maakten premier Kok en LPF-woordvoerder Herben de uitkomsten van het overleg aan de pers bekend.

Makelaar H. Mens, één van de geldschietters van de LPF en een persoonlijke vriend van Fortuyn, verklaarde op 6 mei ‘s avonds dat de LPF beter opgeheven kon worden. Fortuyn zou zich tegenover hem bezorgd hebben getoond over de kwaliteit van een aantal LPF-kandidaten.

partijleiderschap

Met het wegvallen van Fortuyn was de LPF haar leider kwijt – de aanvoerder van de kandidatenlijst en de voorzitter van de partij. Op 7 mei zou Dost Fortuyns broer Marten hebben gepolst voor het leiderschap van de LPF, zo werd later bekend. M. Fortuyn zou het aanbod van de hand hebben gewezen. De Booij trok zich die dag terug uit de leiding

van de LPF. Eveneens op 7 mei wezen de kamerkandidaten van de LPF Langendam als voorlopige partijvoorzitter aan. Uit respect voor Fortuyn besloten zij pas na de verkiezingen een nieuwe partijleider aan te wijzen. Totdat het zover was, zou Herben als voorlopige partijleider fungeren.

Op 10 mei, de dag van de teraardebestelling van Fortuyn, eiste Dost onverwachts op de televisie het partijleiderschap op: “ik ben altijd op de achtergrond gehouden, maar nu ben ik de leider en niemand anders”. Dosts uitspraken ontlokten onmiddellijk een reactie van Herben: “voorlopig zet ik de lijnen uit” (*de Volkskrant*, 13 mei 2002). Een dag later zei Dost dat hij nogal emotioneel had gereageerd omdat De Booij hem niet voor de begrafenis van Fortuyn had uitgenodigd. Dost bood zijn verontschuldiging aan partijvoorzitter Langendam aan.

Zeer kort na zijn aantreden als voorzitter kondigde Langendam zijn terugtreden al weer aan. In een interview had hij de PvdA en GroenLinks medeverantwoordelijk gesteld voor de moord op Fortuyn: “de kogel kwam van links, niet van rechts” (*het Parool*, 13 mei 2002). De leiders van andere partijen reageerden verontwaardigd. Premier Kok vond de uitspraak ‘ontstellend’; Rosenmöller sprak van stemmingmakerij (*Trouw*, 14 mei 2002). Interim-partijleider Herben weigerde zich echter te distantiëren van de uitlatingen van de LPF-voorzitter. Op 14 mei nam het LPF-bestuur echter wel afstand van de uitspraken van Langendam. Deze liet weten zijn excuses aan te bieden. “Ik ontken dat mensen medeverantwoordelijk zijn voor de moord. Ik betreur het als mensen het zo opvatten” (*NRC Handelsblad*, 14 mei 2002). Langendam kondigde aan direct na de kamerverkiezingen te zullen aftreden; hij meende dat zijn positie als partijvoorzitter door het incident onhoudbaar was geworden. Ondanks deze toezegging bleef hij voorlopig aan.

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen

De verkiezingen bleken een eclatant succes voor de LPF. De partij behaalde maar liefst 17% van de stemmen – goed voor 26 zetels (zie tabel 2 alsmede het artikel van V. Mamadouh en H. van der Wusten in dit Jaarboek). Nog niet eerder in de parlementaire geschiedenis was een electorale debutant zo succesvol geweest.

Omringd door de media hield de LPF haar verkiezingsavond in het zwaar beveiligde Hotel Des Indes in Den Haag. Zanger G. Joling zong een overwinningslied, ‘At your service’ geheten. Herben hield een toespraak.

Herben voorzitter Tweede-Kamerfractie

Op 16 mei kwam de Tweede-Kamerfractie van de LPF voor het eerst bijeen. Zij koos Herben als haar voorzitter. Hij versloeg onder anderen Hoogendijk en Varela, die vice-fractievoorzitter werden. Mevr. R.R.P. Bijlhout en J. Eerdmans werden fractiesecretaris. De Jong, die zichzelf als opvolger van Fortuyn zag, was niet aanwezig bij de verkiezing. Door alle emoties na de moord op Fortuyn was zij overspannen geraakt.

De gewezen voorlichter van het ministerie van Defensie Herben zag zichzelf als de persoon binnen de LPF die het best op de hoogte was van het gedachtegoed van Fortuyn, ook al omdat hij geruime tijd met Fortuyn door het land was getrokken: “ik kan alles wat hij dacht dromen” (*NRC Handelsblad*, 17 mei 2002). Aanvankelijk was hij actief voor Leefbaar Nederland, maar nadat Fortuyn met deze partij had gebroken, ging hij over naar de LPF. Eind juni kwam hij in opspraak toen Schnetz, de voormalige vice-voorzitter van Leefbaar Nederland, liet weten dat Herben in januari 2002 tegen hem had gezegd dat Fortuyn drugs zou gebruiken (*de Volkskrant*, 26 juni 2002). Herben zou dat hebben gedaan tijdens een gesprek over een eventuele plaats op de kandidatenlijst van Leefbaar Nederland om zo een hogere plaats af te dwingen. Herben ontkende de beschuldigingen en noemde ze een ‘kwalijke hetze’ (*de Volkskrant*, 27 juni 2002).

Op de eerste fractievergadering bleek dat de zevende kandidaat op de lijst, A. Peperkoorn, zich had teruggetrokken. Zijn plaats werd ingenomen door H.H.R. Wijnschenk. Een dag later bedankte L. Geurts voor het kamerlidmaatschap, nadat bekend was geworden dat hij zich ten onrechte had uitgegeven voor doctorandus in de bedrijfseconomie.

kabinetformatie

Gezien de verkiezingsuitslag lag het voor de hand dat de LPF deel zou gaan uitmaken van de regeringscoalitie. Op 21 mei verklaarde informateur Donner dat hij een coalitie van de LPF met het CDA – de andere grote winnaar van de verkiezingen – op het oog had, met mogelijk een derde partij. In de formatie was fractievoorzitter Herben de onderhandelaar namens de LPF. Hij werd gescundeerd door vice-fractievoorzitter Hoogendijk en fractiesecretaris Eerdmans (zie voor het inhoudelijke verloop van de kabinetformatie in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’).

Tijdens de formatieonderhandelingen werd Herben kritisch gevolgd op de diverse internet-sites die aan Fortuyn waren gewijd. In vele reacties werd zijn optreden als kleurloos bestempeld. Ook zou hij zich teveel laten ‘inpakken’ door de onderhandelaars van het CDA en de VVD,

Balkenende en Zalm (*de Volkskrant*, 12 juni 2002). Ook binnen de fractie leefde kritiek, onder meer omdat Herben akkoord zou zijn gegaan met de teruggave op termijn van het ‘kwartje van Kok’ aan de automobilisten. De op 3 juli gehouden algemene ledenvergadering van de LPF toonde zich echter in overgrote meerderheid tevreden over de door Herben behaalde resultaten.

Nadat op 4 juli Balkenende tot formateur was benoemd, kwamen de onderhandelaars op 11 juli tot een definitief akkoord over de verdeling van de posten in het nieuwe kabinet. De LPF kreeg het ministerie van Economische Zaken, Volksgezondheid, Verkeer en Waterstaat en van Integratie toebedeeld, en een aantal zware staatssecretariaten. Herbens fractie was echter ontevreden, omdat de LPF de voor het gewenste stringente veiligheidsbeleid onmisbare departementen van Justitie of Binnenlandse Zaken niet had gekregen. Herben werd tweemaal teruggestuurd naar de onderhandelingstafel. Toen aan de portefeuille van de door de LPF aan te wijzen minister van Integratie de post Vreemdelingenbeleid werd toegevoegd, stemde de fractie in.

Na het akkoord over de zetelverdeling had de LPF grote moeite met het vinden van geschikte kandidaten. Eigenlijk was het alleen zeker dat oud-PvdA-lid Bomhoff voorgedragen zou worden als minister van Volksgezondheid en als vice-premier voor de LPF. Nadat het CDA en de VVD op 15 juli hun bewindslidenploeg rond hadden, maande formateur Balkenende Herben tot spoed aan. Nogal wat aangezochte kandidaten lieten echter weten geen belangstelling te hebben. Ook medepartij oprichter De Booi – die met de gewezen topman van McKinsey, W. Huibregtsen, betrokken was bij het rekruteren van kandidaten – weigerde een post. Op 16 juli had Herben zijn lijst rond. Tot ergernis van formateur Balkenende waren de namen al bekend voordat hij de kandidaten zelf had kunnen spreken (zie voor de LPF-bewindsliden verder in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’).

kortstondig staatssecretariaat Bijlhout

De enige bewindspersoon die uit de Tweede-Kamerfractie kwam was Bijlhout: zij werd staatssecretaris van Emancipatie en Gezinszaken. Bijlhout was de eerste vrouwelijke allochtone bewindspersoon in de Nederlandse parlementaire geschiedenis. Zij was afkomstig uit Suriname en lid geweest van de Volksmilitie van legerleider Bouterse, die in 1980 aan de macht was gekomen. Bijlhout verklaarde dat zij vóór de Decembermoorden in 1982 daar weer was uitgestapt. Op de dag van de beëdiging van het kabinet-Balkenende op 22 juli werd bekend dat zij pas in de loop van 1983 de Volksmilitie vaarwel had gezegd. Na spoedberaad met premier Balkenende en vice-premier Bomhoff stelde zij haar

portefeuille ter beschikking. Hoewel Bijlhout nog geen acht uur in functie was geweest, had zij twee jaar recht op wachtgeld. De vier regiocoördinatoren van de LPF in Zuid-Holland waren van mening dat zij hiervan maar een deel mocht accepteren en dat zij beter de partij kon verlaten. De Tweede-Kamerfractievoorzitter Herben daarentegen zag Bijlhout later graag via een opengevallen plaats weer in de fractie terugkeren.

Als opvolger van Bijlhout stelde Herben mevr. F. de Vilder voor, een voormalig hotelmanager en een buurvrouw van Hoogendijk, zo lekte op 25 juli uit. Pas na twee weken had zij een – informeel – gesprek met premier Balkenende, nadat deze van vakantie was teruggekeerd. Volgens de media zou de premier zijn bedenkingen hebben gehad bij de voordracht. De Vilder besloot hierop van het staatssecretariaat af te zien: zij achtte zichzelf niet geschikt. Begin september schoof de LPF K.L. Phoa naar voren. Phoa was directeur van de Stichting Verantwoord Alcoholgebruik en de vader van de vriendin van LPF-kamerlid Varela. Op 9 september werd Phoa beëdigd.

publieke omroepen en de LPF

Tijdens de kabinetsformatie raakte de verhouding tussen de LPF en de publieke omroepen ernstig verstoord. Op 2 juli merkte Herben in het *Algemeen Dagblad* op met de omroepen nog “een appeltje te schillen” te hebben. Hij meende dat de LPF sinds de raadsverkiezingen van maart door de publieke omroepen alleen maar zou zijn tegengewerkt. Een paar dagen later zei Bijlhout – toen nog mediaspecialist van de LPF-fractie – dat programma’s als het ‘Journaal’ of ‘Den Haag Vandaag’ niet objectief over de LPF zouden berichten. Zij deelde mee dat de LPF tijdens de formatie had voorgesteld een onafhankelijke commissie in te stellen die toezicht moest houden op de publieke omroepen. “Dan kunnen wij het mediabeleid schrijven en die commissie laten controleren of de omroepen zich daaraan houden” (*de Volkskrant*, 5 juli 2002). Beoogd coalitiepartner CDA was hiervan echter niet gediend en wees de uitlatingen van Herben en Bijlhout van de hand. De NOS en de Nederlandse Vereniging van Journalisten reageerden bezorgd. Na de Algemene Beschouwingen verklaarde Herben op 25 september dat de openstaande rekening van de LPF met de publieke omroepen was vereffend door de tijdens de formatie afgesproken korting van 30 miljoen euro op het omroepbudget.

demonisering II

Na de moord op Fortuyn onderzochten de advocaten G. Spong en O. Hammerstein – gesteund door het LPF-bestuur – de mogelijkheid van

het indienen van een strafklacht tegen een aantal politici en journalisten wegens het aanzetten tot haat tegen Fortuyn. Fortuyn zou dit al eerder met beide advocaten hebben besproken, voor het geval hem iets zou overkomen. Op 13 mei deed het duo samen met LPF-voorzitter Langendam aangifte tegen onder meer medewerkers van *NRC Handelsblad* en *Trouw*, en de politici M. van Dam (PvdA), D66-lijsttrekker De Graaf, VVD-voorzitter B. Eenhoorn en het PvdA-Tweede-Kamerlid R. Oudkerk. De aangeklaagden werden niet verantwoordelijk gehouden voor de moord op Fortuyn, maar zij zouden hem wel “op kwalijke wijze in verband (hebben) gebracht met het nazisme” (*de Volkskrant*, 14 mei 2002).

Op 4 juni besloot het openbaar ministerie van vervolging af te zien. Spong en Hammerstein tekenden tegen deze beslissing hoger beroep aan bij het gerechtshof in Den Haag. Partijleider Herben zei vlak daarna dat de fractie de aanklacht niet steunde. Hij deed een beroep op het net aangetreden interim-bestuur van de LPF om zich eveneens hiervan verre te houden. De broer van Fortuyn, Marten, wilde dat de zaak werd doorgezet. Advocaat Spong verklaarde enkele dagen later dat het beroep bij het gerechtshof mede namens de LPF was ingediend: Dost had zijn handtekening onder het klaagschrift gezet. Eind juli lekte uit dat Herben op 13 juni eveneens achter de beroepsprocedure stond, maar dat om politiek-strategische redenen ‘*low profile*’ wilde houden (*Trouw*, 27 juni 2002).

Eerder al, op 14 mei, hadden minister De Vries van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en minister Korthals van Justitie de onafhankelijke Commissie Feitenonderzoek Veiligheid en Beveiliging Pim Fortuyn geïnstalleerd. Deze commissie had tot taak te onderzoeken of de overheid voldoende maatregelen had genomen ‘met betrekking tot de veiligheidssituatie van Pim Fortuyn’ (zie voor het rapport van deze commissie en de reactie van de LPF daarop in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’).

partijcrisis

Al snel na de Tweede-Kamerverkiezingen belandde de LPF in een diepe crisis. In de partij was onrust ontstaan over het gebrekkige functioneren van de partijorganisatie. Het partijbureau reageerde nauwelijks op brieven, e-mails en telefoontjes, en de ledenadministratie zou niet goed bijgehouden worden. Ook bestond er twijfel over de wijze waarop Dost de partijboekhouding voerde – met name bij de Tweede-Kamerfractie. Met het oog op de toekenning van overheidssubsidies aan de LPF wilden de fractieleden F. Schonewille en Wijnschenk samen met de jurist C.H.J. van Leeuwen de boeken controleren, maar Dost weigerde inzage. Om

de impasse te doorbreken, werd op initiatief van de fractie op 5 juni een ‘bestuursraad’ ingesteld – formeel gemachtigd door het LPF-bestuur, dat bestond uit Dost en Langendam. Dit orgaan moest de interne organisatie van de LPF opzetten, nieuwe statuten en een huishoudelijk reglement opstellen en de algemene ledenvergadering van 3 juli voorbereiden. Het was de bedoeling dat deze achtkoppige raad als een soort interim-bestuur zou fungeren en op het partijcongres als bestuur zou worden verkozen. Voorzitter van dit interim-bestuur – ook wel ‘gedelegeerd bestuur’ genoemd – werd T. Sleeswijk Visser. Als vice-voorzitter werd Van Leeuwen aangewezen; secretaris werd A. Daniels. Ook Dost maakte er deel van uit.

Dat er in de achterban van de LPF veel kritiek leefde op het optreden van het partijbestuur, bleek uit de reacties op een website die in juni was geopend door de Rotterdamse internet-ondernemer R.P. Both. De opzet van de site was “de onvrede, die al zo kort na de verkiezingen hoorbaar is binnen een grote groep LPF-stemmers, een stem te geven” (www.lpfleden.nl, 12 juni 2002). Nogal wat leden zouden menen dat de partijleiding zich te weinig van de achterban aantrok: het ‘parachuteren’ van het interim-bestuur was hiervan een voorbeeld (*Trouw*, 12 juni 2002). Both meende verder dat de leden te weinig inspraak zouden krijgen in de door het interim-bestuur voorgestelde partijstructuur. De regiocoördinatoren waren evenmin gerust over de plannen voor de opbouw van de partijorganisatie. Zij vreesden dat aan hun centrale positie tussen leiding en achterban een einde zou komen. Een gesprek op 13 juni tussen Both en een vertegenwoordiger van de regiocoördinatoren met Sleeswijk Visser, Langendam, Dost en Herben leek de kou uit de lucht te halen. De partijleiding zei toe de interne communicatie te zullen verbeteren.

Nieuwe, ‘voorlopige’ voorstellen voor de statuten die het interim-bestuur vervolgens op 23 juni op de partysite publiceerde, leidden echter tot een escalatie. Volgens critici zouden in deze plannen op het partijcongres alleen regiovertegenwoordigers en niet de partijleden stemrecht krijgen. Dost en Langendam – formeel gezien de enige leden van het partijbestuur – stelden zich achter de ontevreden leden op, nadat zij op 26 juni in botsing waren gekomen met het interim-bestuur en de Tweede-Kamerfractie. Deze organen wilden dat beide bestuursleden zouden terugtreden, wat door hen werd geweigerd. Een dag later trokken Langendam en Dost het aan het interim-bestuur verleende mandaat in, officieel omdat het meningsverschil over “de vorm en de mate van participatie van de leden” in hun ogen onoverbrugbaar was geworden (www.pimfortuyn.nl, 28 juni 2002). Het duo zag het interim-bestuur niet langer als het toekomstige partijbestuur; de partijleden werden uitgenodigd op de komende algemene vergadering tegenkandidaten te

stellen. Tegelijkertijd maakten zij kenbaar als bestuurslid aan te willen blijven.

Dost en Langendam kwamen nu ook openlijk in botsing met de Tweede-Kamerfractie, die zich onmiddellijk achter het interim-bestuur schaarde. Fractievoorzitter Herben, die door het conflict de formatie-onderhandelingen moest onderbreken, vice-voorzitter Hoogendijk en fractiesecretaris Eerdmans zeiden Dost en Langendam de wacht aan. Wanneer het tweetal als bestuurslid zou aanblijven, “dan betekent het een breuk. We treden dan uit de partij”, aldus Hoogendijk (*Trouw*, 28 juni 2002). De fractie beschuldigde Dost van financieel wanbeheer en eiste inzage in de financiële administratie. Een bemiddelingspoging die het Tweede-Kamerlid en financieel specialist G. van As op verzoek van Herben ondernam, mislukte. Op 29 juni stelden de negentien regiocoördinatoren die in Rotterdam bijeengekomen waren voor dat Dost en Langendam – geholpen door een management-team – tot het einde van het jaar aan zouden blijven om dan plaats te maken voor een nieuw bestuur. Voor de Tweede-Kamerfractie was dit compromis onaanvaardbaar.

Op 1 juli had er crisisoverleg plaats in hotel Des Indes in Den Haag. Aanwezig waren Herben, Hoogendijk en Van As, de beide bestuursleden Dost en Langendam, alsmede twee donateurs van de LPF, de onroerendgoed-handelaren E.A.M. Maas en Chr. Thünnessen. Er leek een compromis te zijn bereikt dat erop neerkwam dat de verkiezing van een nieuw partijbestuur door de ledenvergadering zou worden uitgesteld tot de herfst. Langendam en Dost zouden tot die tijd deel blijven uitmaken van het LPF-bestuur, maar zij zouden zich niet herkiesbaar stellen. Een in te stellen management-team diende een professionele partijorganisatie op te zetten. Maas zei toe een deel van de schulden die de LPF had gemaakt (ruim 300.000 euro) te zullen betalen. Ook wilde hij toetreden tot het management-team.

De Tweede-Kamerfractie was niet te spreken over het akkoord en stelde aanvullende eisen. Zij wilde dat Dost en Langendam een notariële verklaring zouden ondertekenen waarin zij vastlegden dat zij in de herfst zouden terugtreden. Ook moest het tweetal schriftelijk toezeggen zich niet meer met de gang van zaken in de LPF te bemoeien. Deze voorwaarden schoten Langendam in het verkeerde keelgat: op 2 juli trad hij af. De fractie eiste nu van Dost dat ook hij zou vertrekken, maar dat weigerde deze. Onder zware druk van Herben trok Dost zich echter toch vlak voor het begin van de ledenvergadering op 3 juli terug; hij droeg zijn bevoegdheden over aan Maas en Van Leeuwen (die vice-voorzitter van het oude interim-bestuur was geweest).

algemene ledenvergadering 3 juli

Op 3 juli 's middags vond de eerste ledenvergadering van de LPF plaats in de het congrescentrum De Doelen in Rotterdam. De 800 leden die waren komen opdagen konden formeel geen besluiten nemen, omdat als gevolg van enkele procedurefouten de vergadering niet rechtsgeldig was. Met applaus begroetten de meeste leden de suggestie van Herben dat Maas en Van Leeuwen als een soort tijdelijk bestuur kandidaten voor een nieuw interim-bestuur zouden selecteren – daartoe zoals reed vermeld gemandateerd door Dost, vlak voordat hij die ochtend als bestuurslid aftrad. Dat orgaan diende de ledenadministratie te reorganiseren, een democratische organisatiestructuur voor de LPF te ontwerpen en binnen twaalf maanden een rechtsgeldige algemene ledenvergadering uit te schrijven. Both, medestander van Dost en Langendam, werd het op de bijeenkomst onmogelijk gemaakt het woord te voeren. Hij kondigde aan zelf een algemene ledenvergadering te gaan organiseren, omdat “de kritische leden de mond is gesnoerd” (*Trouw*, 4 juli 2002). De ledenvergadering sprak verder haar steun uit aan de Tweede-Kamerfractie en haar voorzitter Herben. Tweede man Hoogendijk moest het daarentegen ontgelden vanwege de respectloze en arrogante manier waarop hij zich had opgesteld tegen de partijoprichters Dost en Langendam.

Maas interim-voorzitter

Vanaf de ledenvergadering van 3 juli werd Maas beschouwd als de interim-voorzitter van de LPF. De leden hadden op eveneens informele wijze ingestemd met Herbens verzoek om de voormalige interim-voorzitter Sleeswijk Visser bij de de opbouw van de partijorganisatie te betrekken, maar Maas en Van Leeuwen – die op 23 juli uit het tijdelijk bestuur zou treden vanwege zijn benoeming tot staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen – boden hem niet meer dan een adviseursrol aan. Sleeswijk Visser wees dit aanbod van de hand en nam op 18 juli contact op met de regiocoördinatoren om gezamenlijk onder zijn leiding de verkiezingen voor de Provinciale Staten van maart 2003 voor te bereiden. Maas dreigde daarop met juridische stappen wanneer de ‘groep-Sleeswijk Visser’ niet zou inbinden. Ook mocht Sleeswijk Visser zich niet presenteren als partijvoorzitter van de LPF. Op 22 juli spraken de regiocoördinatoren hun vertrouwen uit in Maas.

In de loop van juli stelde Maas een management-team samen dat de reorganisatie van de partij ter hand moest nemen. Hierin benoemde hij Hammerstein, Both, J.A. van Dillen en het gemeenteraadslid van Leefbaar Rotterdam Maronier. Maas meende dat zijn team nog maanden

nodig had om de partij organisatorisch en financieel op orde te krijgen. Pas als de herstructurering was afgerond, kon er op een ledenvergadering een nieuw bestuur worden gekozen. De Tweede-Kamerfractie reageerde argwanend op het optreden van Maas. Het fractielid Schoneville sprak van ‘ondemocratisch gedrag’ (*Trouw*, 7 augustus 2002); Maas zou teveel op eigen houtje zijn bestuur samenstellen en treuzelen met het uitschrijven van een ledenvergadering waarop een bestuur kon worden gekozen. Schonewille stoorde zich vooral aan de benoeming van Both, die eerder de fractie zwaar onder vuur had genomen. Maas ergerde zich op zijn beurt zeer aan de kritiek uit de fractie op zijn leiding en dreigde op te stappen. Ook meende hij dat de fractieleden dienden mee te betalen om de financiële problemen van de LPF te helpen oplossen. Hij had weliswaar toegezegd de schulden te zullen saneren, maar wilde niet alles zelf betalen. Een deel van het tekort was volgens hem veroorzaakt door een paginagrote advertentie die de dag vóór de Tweede-Kamerverkiezingen in opdracht van de latere fractiewoordvoerdster mevr. I Scheffers in een aantal dagbladen was geplaatst.

vertrek Herben als fractievoorzitter

In de tussentijd namen ook binnen de Tweede-Kamerfractie de spanningen toe. Tegen de achtergrond van een forse daling van de LPF in de opiniepeilingen (eind juli maakte het bureau Interview/NSS bekend dat de partij op elf zetels verlies stond) werd de onvrede groter over het functioneren van voorzitter Herben. Volgens jongere leden als Schonewille, Wijnschenk, Eerdmans en Varela had hij in de formatie steken laten vallen en in zijn onervarenheid teveel hebben weggegeven aan CDA en VVD. Daarnaast werd het hem verweten dat hij had ingestemd met een baan voor oud-PvdA-lijsttrekker Melkert in de Verenigde Staten – wat riekte naar ‘achterkamertjespolitiek’ (zie in deze Kroniek onder PvdA). Ook zijn optreden in het debat over de regeringsverklaring op 26 juli werd gelaakt; Herben zou te weinig weerwerk hebben geboden aan de linkse oppositie.

Begin augustus speculeerden fractieleden in het openbaar over Herbens positie. Op 5 augustus lieten ook de regiocoördinatoren weten dat Herben moest opstappen. Vice-voorzitter Hoogendijk vond de discussie ongepast, omdat Herben zich niet kon verdedigen omdat hij op vakantie was. De LPF-leider wachtte de bui niet af. Vanaf zijn vakantie-adres maakte hij op 8 augustus bekend met ingang van 1 september terug te treden als fractievoorzitter, officieel wegens oververmoeidheid.

Wijnschenk nieuwe fractievoorzitter

Op 20 augustus koos de Tweede-Kamerfractie Wijnschenk als opvolger van Herben. Voor de stemming had driekwart van de fractie te kennen gegeven het liefst te zien dat Herben zou aanblijven, maar dat wilde deze niet. In de laatste stemronde kreeg Wijnschenk zestien stemmen en zijn rivaal Van As vijf van de 23 aanwezige leden. Na zijn nederlaag luchtte Van As zijn gemoed: volgens hem dreigde het met de LPF onder Wijnschenk “helemaal de verkeerde kant op te gaan” (*Trouw*, 22 augustus 2003).

De uitgever van motorbladen Wijnschenk was ooit lid geweest van de VVD. Met een 28-ste plek op de kandidatenlijst van de LPF maakte hij aanvankelijk geen deel uit van de Tweede-Kamerfractie; hij debuteerde kort na de verkiezingen toen een hoger geplaatste kandidaat zich terug trok. Wijnschinks ster rees snel: tijdens de kabinetsformatie was hij één van de ‘souffleurs’ van fractievoorzitter Herben en betrokken bij de rekrutering van de kandidaat-bewindslieden.

Bij zijn verkiezing tot fractievoorzitter kondigde Wijnschenk aan in de fractie een ‘brede bestuurslaag’ van politieke adviseurs te willen vormen, vanwege zijn gebrek aan politieke en bestuurlijke ervaring. Op 27 augustus werd dit negen leden tellende ‘brede fractiebestuur’ gekozen, dat een dag later op een fractiedag in Noordwijk werd gepresenteerd. Naast Wijnschenk – die nu officieel het fractievoorzitterschap van Herben overnam – maakten hiervan onder anderen deel uit F.A. Palm (fractiesecretaris), Eerdmans (tweede fractiesecretaris) en Varela (penningmeester). Penningmeester Van As stelde zich niet kandidaat voor de ‘brede bestuurslaag’. Vice-fractievoorzitter Hoogendijk raakte zijn functie kwijt; hij werd nu verantwoordelijk voor de politieke strategie van de fractie. Verder werd er een ‘raad van advies’ benoemd, waarvan onder meer oud-fractievoorzitter Herben deel uitmaakte. Dit orgaan kon desgewenst meevergaderen met het fractiebestuur.

Aan het einde van de bijeenkomst waarop Wijnschenk het nieuwe fractiebestuur presenteerde, bood hij het Nederlandse volk zijn excuses aan. “Het spijt mij enorm dat we de afgelopen tijd zo rommelig zijn overgekomen” (*de Volkskrant*, 29 augustus 2002).

extreem-rechtse adviseur

Al meteen na zijn verkiezing tot fractievoorzitter op 20 augustus raakte Wijnschenk in politieke problemen. Op diezelfde dag meldde het televisieprogramma ‘Nova’ dat het LPF-Tweede-Kamerlid W. van der Velden werd geassisteerd door J.H. Boiten. Deze was in het verleden lid geweest van de extreem-rechtse Centruumpartij en de inmiddels verboden

CP'86 en had voor deze partijen ook diverse malen bij verkiezingen kandidaat gestaan. Wijnschenk ontkende echter Boiten te kennen, terwijl deze beweerde dat Wijnschenk hem wél kende. Een dag later schorste het LPF-bestuur Boiten, “in afwachting van een beslissing omtrent zijn uitzetting uit het lidmaatschap” (*NRC Handelsblad*, 22 augustus 2002). Wijnschenk herriep de volgende dag zijn eerdere uitspraak dat hij Boiten niet kende; dat was volgens hem gebeurd in de hectiek van zijn verkiezing tot fractievoorzitter. Korte tijd later kondigde hij een fractiestatuut aan, waarmee de leden door ondertekening beloven geen extreem-linkse of -rechtse opvattingen te zullen uitdragen. Boiten had overigens Fortuyn zelf bij de oprichting van de LPF geadviseerd.

opnieuw ophef rond Eberhard

Al vóór de Tweede-Kamerverkiezingen was Eberhard in opspraak geraakt (zie hiervoor onder ‘problemen met enkele kamerkandidaten’). Op 24 augustus schreef *het Algemeen Dagblad* dat Eberhard aan het begin van de jaren negentig tweemaal was veroordeeld wegens verduistering en diefstal. Bij zijn sollicitatie naar een plaats op de kandidatenlijst zou hij zijn strafblad verzwegen hebben. Het fractiebestuur van de LPF besloot op 26 augustus Eberhard voor twee weken op non-actief te zetten waarin hij opheldering moest geven over de beschuldigingen. Ook wilde het bestuur weten wat er waar was van de aantijging dat Eberhard bij zijn overstap van Leefbaar Nederland naar de LPF het ledenbestand van de eerstgenoemde partij had gestolen. Eberhard ontkende dat hij een strafblad had; wel gaf hij toe dat hij bij de opbouw van de LPF gebruik had gemaakt van e-mailadressen van Leefbaar Nederland. Hij meende dat Wijnschenk achter de verdachtmakingen zat en zou hem ‘een flapdrol’ hebben genoemd (*Trouw*, 27 augustus 2002). Hij verdacht de nieuwe fractievoorzitter ervan diens tegenstanders – dat wil zeggen: degenen die op Van As hadden gestemd – weg te willen zuiveren. Eberhard schakelde advocaat Spong in, die *het Algemeen Dagblad* sommeerde tot rectificatie over te gaan. Op 31 augustus ging de krant hiertoe over. Er was destijds wel aangifte tegen Eberhard gedaan, maar hij was nooit vervolgd en veroordeeld. Na een gesprek met het fractiebestuur, waarin hij ook de beschuldiging weerlegde dat hij zich e-mailadressen van Leefbaar Nederland had toegeëigend, kwam Eberhard weer in functie. Hij ontkende dat hij fractievoorzitter Wijnschenk als een ‘flapdrol’ had aangeduid.

Op 18 september hield Wijschenk tijdens de Algemene Beschouwingen zijn *maiden speech* in de Tweede Kamer. In de media werd zijn optreden tijdens de debatten niet als succesvol beschouwd: zo deed de onervaren fractievoorzitter twee verschillende voorstellen om een bepaald bedrag van 200 miljoen euro uit te geven. Ook bleek Wijschenk zichzelf tijdens interrupties meermalen tegen te spreken. Volgens een interne notitie die was opgesteld door R. Asberg, de persoonlijk medewerker van LPF-kamerlid De Jong, zou Wijschenk in de voorbereiding en tijdens het debat uitsluitend hebben geleund op Hoogendijk.

Op 26 september dreigde De Jong de fractie te verlaten. Aanleiding was het ontslag op staande voet door de fractieleiding van Asberg, omdat die de kritische evaluatie van het optreden van Wijschenk tijdens de Algemene Beschouwingen ondanks een verbod onder de fractieleden had verspreid. De Jong, die Asberg meteen weer in dienst nam, zei alleen te willen blijven als Wijschenk en zijn 'souffleur' Hoogendijk zouden opstappen. Zij noemde hen 'de rotte appels uit de fractie' en beschuldigde Hoogendijk ervan zijn zetel te hebben 'gekocht' met een donatie (*NRC Handelsblad*, 27 en 28 september 2002). Ook hekelde zij de door Wijschenk opgezette bestuursstructuur van de fractie. De Jong – die een dag later terugkwam op haar voornemen uit de fractie te stappen – werd gesteund door haar fractiegenoot Eberhard, die nog een appeltje te schillen had met Wijschenk. Ook LPF-voorzitter Maas, met wie De Jong uitvoerig had gesproken, stelde zich achter haar op. Alledrie wensden zij een reorganisatie van de ondemocratisch geachte bestuursstructuur van de fractie.

Omringd door persfotografen kwam op 1 oktober de LPF-fractie voor crisisberaad bijeen. In het gedrang kreeg een van de fotografen een klap van het LPF-kamerlid T. Alblas, die later na een gesprek met kamer-voorzitter Weisglas zijn excuses hiervoor aanbood. Tijdens de tien uur durende bijeenkomst wilde een meerderheid van de fractie aanvankelijk niet ingaan op de eis van voorzitter Wijschenk om De Jong en haar medestander Eberhard uit de fractie te zetten. Nadat Wijschenk had gedreigd zelf met een aantal andere leden uit de fractie te zullen stappen en een 'nieuwe LPF' op te richten, besloot een meerderheid van respectievelijk negentien tegen nul en dertien tegen acht met De Jong en Eberhard te breken (*de Volkskrant*, 2 oktober 2002). Na hun verbanning bleef het duo in de Tweede Kamer zitten onder de naam 'Groep De Jong'.

Binnen de partij rees verzet tegen het besluit van de kamerfractie zich te ontdoen van De Jong en Eberhard. De twaalf provinciale besturen van

de LPF – die kort daarvoor waren verkozen – meenden na een bijeenkomst met het interim-bestuur op 2 oktober dat fractievoorzitter Wijnschenk en tweede man Hoogendijk zich hadden misdragen, en vroegen interim-partijvoorzitter Maas na te gaan of er tegen het tweetal disciplinaire maatregelen konden worden genomen – zo nodig in de vorm van royementen. Fractievoorzitter Wijnschenk beschuldigde dezelfde dag Maas ervan zijn positie te misbruiken om ‘vriendjes uit het vastgoed’ aan plaatsen op de kandidatenlijsten voor de Provinciale Statenverkiezingen van maart 2003 te helpen (*de Volkskrant*, 3 oktober 2002). Wijnschenk vond verder dat Maas niets te zeggen had over de fractie.

strijd over het fractievoorzitterschap en het politiek leiderschap

Het interim-bestuur en de provinciale besturen namen het Wijnschenk ook kwalijk dat hij op 30 september plotseling een ‘klemmend beroep’ had gedaan op minister van Economische Zaken Heinsbroek om de politiek leider van de LPF te worden. De fractievoorzitter meende dat deze functie moest worden uitgeoefend door een ‘man met gezag en ideeën’ (*Trouw*, 1 oktober 2002). Wijnschenk deed zijn appèl nadat hij een enkele minuten durend overleg had gevoerd met partijvoorzitter Maas en vice-premier Bomhoff. Zijn gesprekpartners waren overdonderd door het aanzoek van Wijnschenk aan Heinsbroek. Ook de fractie was er niet in gekend.

Nadat hij van de oproep van Wijnschenk had gehoord, keerde Heinsbroek vervroegd terug van een vergadering van de Europese Unie in Brussel. Hij gaf te kennen het wel een ‘sympathiek idee’ te vinden (*Trouw*, 1 oktober 2002). Wanneer de partijleiding, de fractie en de overige LPF-bewindslieden hem steunden, was hij bereid het leiderschap van de LPF op zich te nemen. Heinsbroek verbond daaraan de eis dat Bomhoff dan ook het vice-premierschap aan hem zou overdragen – iets wat voor de laatstgenoemde onbespreekbaar was. Ook Maas was tegenstander van het plan.

Op 3 oktober kwamen fractievoorzitter Wijnschenk, Hammerstein als vertegenwoordiger van het interim-bestuur en de LPF-bewindslieden onder voorzitterschap van Bomhoff voor crisisberaad bijeen op het ministerie van Volksgezondheid. Na afloop verklaarden alle partijen voor de camera’s weer op één lijn te zitten. Heinsbroek stelde nooit het vice-premierschap te hebben geambieerd en Wijnschenk trok zijn hierboven vermelde beschuldiging aan het adres van interim-partijvoorzitter Maas in. Dat laatste was overigens eerder die dag afgesproken op een vergadering van de Tweede-Kamerfractie. Een groep kamerleden onder aanvoering van Van As had geen vertrouwen meer in Wijnschenk. Zij eisten zijn vertrek als voorzitter, tenzij hij ‘diepe kniebuigingen’ zou

maken voor Maas. Wijnschenk erkende daarop ‘ongegegronde’ beschuldigingen te hebben gedaan (*NRC Handelsblad*, 4 oktober 2002).

De vrede leek hiermee getekend, maar dat was slechts schijn. Twee dagen later, op 5 oktober tijdens een bijeenkomst in Utrecht, deden de twaalf voorzitters van de provinciale afdelingen een oproep om de breuk met De Jong en Eberhard te lijmen. Tegelijk zeiden zij unaniem het vertrouwen op in fractievoorzitter Wijnschenk. Hammerstein, die de vergadering voorzat, verklaarde dat het interim-bestuur zich hierbij aansloot. Als mogelijke opvolger van Wijnschenk – die nauwelijks een maand in functie was – viel de naam van Herben. Interim-partijvoorzitter Maas zei na afloop er niet rouwig om te zijn wanneer Wijnschenk en zijn aanhangers – “mensen die onrust stoken” (*Trouw*, 7 oktober 2002) – zouden opstappen en een eigen fractie zouden vormen. Wijnschenk was echter niet van plan zomaar het veld te ruimen. Op de eerstkomende reguliere fractievergadering op 8 oktober wilde hij een stemming laten houden over zijn positie. In verband met het overlijden van prins Claus op 6 oktober werd deze bijeenkomst echter uitgesteld tot 16 oktober, de dag na de uitvaart van de prins.

kabinetscrisis

De machtsstrijd in de top van de LPF culmineerde in de val van het kabinet-Balkenende (zie ook in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). Op de vergadering van 5 oktober kreeg Wijnschenk alleen de openlijke steun van Heinsbroek. Vice-premier Bomhoff zou zich officieel neutraal hebben opgesteld, maar inmiddels al wel de zijde van interim-voorzitter Maas en de provinciale voorzitters hebben gekozen (*NRC Handelsblad*, 7 oktober 2002). De relatie tussen beide LPF-bewindslieden verslechterde verder toen Heinsbroek de redevoering van Bomhoff op deze bijeenkomst als een ‘lulverhaal’ kwalificeerde. Een paar dagen later kwam het tot een nieuwe botsing, toen uitlekte dat Bomhoff wilde dat het Centraal Planbureau (CPB) zijn economische modellen zou aanpassen. Heinsbroek, die als minister van Economische Zaken verantwoordelijk was voor het CPB, wees dit van de hand. Het conflict tussen beide LPF-bewindslieden begon een bedreiging te vormen voor het voortbestaan van het kabinet, zo meende minister-president Balkenende. Op de ministerraad van 11 oktober zei hij dat het interne geruzie binnen de LPF-bewindsliedenploeg afgelopen moest zijn. Ook VVD-leider Zalm maakte zich zorgen: “Twee ruziënde ministers, die elkaars bloed wel kunnen drinken, daar kan geen kabinet mee voortbestaan” (*Trouw*, 14 oktober 2002).

Op 13 oktober kwamen de LPF-bewindslieden bijeen om over het conflict tussen Bomhoff en Heinsbroek te overleggen. Een meerderheid van

de bewindslieden eiste het vertrek van Bomhoff, maar de staatssecretarissen Phoa en Van Leeuwen waren tegen. De volgende dag maakte minister De Boer bekend dat de hulp van ‘externe adviseurs’ zou worden ingeroepen. Hij had de Rotterdamse hoogleraar Van Schendelen op het oog, die zoals reeds vermeld eerder als informateur had gefungeerd bij de collegeonderhandelingen in Rotterdam. Na de bijzetting van prins Claus op 15 oktober kwamen de bewindslieden van de LPF opnieuw bijeen. Zij zeiden nu allen hun vertrouwen op in Bomhoff en Heinsbroek. Het tweetal weigerde op dat moment op te stappen: allebei wilden zij de volgende ochtend het vertrouwen vragen van de fractie.

Diezelfde avond, onmiddellijk na het LPF-crisisberaad, vergaderde het kabinet. De bedoeling was dat er over de uitbreiding van de Europese Unie gesproken zou worden. Het conflict tussen Bomhoff en Heinsbroek domineerde echter het overleg, dat werd geschorst tot de volgende middag. Premier Balkenende had de LPF voorgehouden alleen te willen doorregeren wanneer de LPF-fractie zich eensgezind achter haar nieuwe voorzitter zou scharen en Bomhoff en Heinsbroek op eigen initiatief zouden terugtreden. De coalitiepartners CDA en VVD evenwel hadden inmiddels genoeg gekregen van het voortdurende geruzie binnen de LPF-gelederen. De volgende ochtend, op 16 oktober, vóór de hervatting van de ministerraad, zeiden de fractievoorzitters van CDA en VVD, Verhagen en Zalm, het vertrouwen in het kabinet op.

Diezelfde ochtend kwam de Tweede-Kamerfractie van de LPF bijeen om zich te buigen over de problemen tussen de beide ministers en om een nieuwe voorzitter te kiezen. In afwezigheid van Wijnschenk wezen de fractieleden Herben als opvolger aan. Zij namen tevens een motie aan waarin Wijnschenk werd verzocht uit de fractie te stappen (op 13 november liet deze kamervoorzitter Weisglas weten dat hij niet langer deel uitmaakte van de LPF-fractie). Inmiddels werd in de loop van de ochtend bekend dat vice-premier Bomhoff had besloten af te treden. De fractie eiste nu ook van Heinsbroek dat hij zijn ontslag zou indienen, hetgeen hij kort daarop deed. De nieuwe fractievoorzitter Herben dacht dat daarmee aan de voorwaarden die premier Balkenende had gesteld, was voldaan. Tot zijn ontsteltenis bemerkte hij dat het te laat was: de coalitiegenoten hadden het kabinet inmiddels laten vallen. De LPF-top zou hiervoor VVD-leider Zalm als de kwade genius aanwijzen.

Op 19 december publiceerde Bomhoff zijn relaas over zijn periode als minister onder de titel *Blinde ambitie – mijn 87 dagen met Zalm, Heinsbroek en Balkenende*. In dit boek gaf Bomhoff onder meer gesprekken weer die in vertrouwelijkheid van de ministerraad waren gevoerd. Deze citaten vormden voor premier Balkenende aanleiding om justitie te laten onderzoeken of Bomhoff het ambtsgeheim had geschonden.

Maas partijvoorzitter

Een paar dagen na de val van het kabinet, op 19 oktober, hield de LPF haar ledenvergadering in Utrecht. Op deze besloten bijeenkomst, waarop bijna 700 leden aanwezig waren, was het enige agendapunt de verkiezing van het partijbestuur. Naast Maas hadden zich nog enkele anderen kandidaat gesteld voor het partijvoorzitterschap, waaronder het gepasseerde kandidaat-kamerlid Kievits en A. van den Hurk, lid van het bestuur van de Jonge Fortuynisten (zie hierna onder ‘jongerenorganisatie’). Na de kabinetscrisis bedankte deze laatste echter voor de LPF, vanwege de in zijn ogen bedenkelijke rol die de partij had gespeeld. Maas – die op vakantie was en daardoor op het congres schitterde door afwezigheid – werd met grote meerderheid tot partijvoorzitter gekozen. Verder maakten de drie andere interim-bestuurders Hammerstein (als partijsecretaris), Both en Van Dillen van het nieuwe bestuur deel uit. Daarnaast werden A. de Jong, J. van Eijck en E.C.A.M. Boot gekozen. De broer van Fortuyn, Marten, werd als adviseur van het bestuur aangeesteld.

Tijdens de vergadering, die door Hammerstein werd voorgezeten, uitten enkele leden kritiek op de wijze waarop het bestuur werd verkozen en de bijeenkomst was georganiseerd. Kandidaat-bestuurslid IJ. van der Krieken maakte bezwaar tegen het feit dat het interim-bestuur zich als één blok verkiesbaar stelde en op het stembiljet veel meer herkenbaar was afgedrukt dan de andere kandidaten. De fractievoorzitter van Leefbaar Rotterdam, Sörensen, sprak van een ‘geleide democratie’ (*Trouw*, 21 oktober 2002).

Maas na juridische bezwaren opnieuw tot voorzitter verkozen

Twee LPF-leden (de Haarlemse advocaat L. Koenen en E. Witvoet, taxichauffeur uit Lelystad) waren het niet eens met de procedure die was gevolgd bij het bijeenroepen van de ledenvergadering. Zij betwistten de rechtsgeldigheid van de bijeenkomst, omdat die zou zijn uitgeschreven door Dost terwijl die op dat moment geen bestuurslid meer was. Het tweetal spande een kort geding aan tegen het partijbestuur van de LPF, dat op 13 november diende. De rechter stelde hen op 21 november in het gelijk: hij noemde de besluiten die op de vergadering waren genomen onrechtmatig en dus ‘non-existent’, waarmee het pas verkozen bestuur weer ontbonden was (*Trouw*, 22 november 2002). De rechter bepaalde dat Maas en Hammerstein zich niet langer voorzitter of secretaris van de LPF mochten noemen, op straffe van een dwangsom van duizend euro per dag. Verder machtigde hij tien procent van de naar schatting 3.800 (*Trouw*, 26 november 2002) partijleden om een nieuwe

vergadering bijeen te roepen, waarop dan alsnog een geldig partijbestuur kon worden verkozen. Het lid van het ontbonden bestuur Both bevestigde op grond van de machtigingen van tien procent van de leden op 3 december een ledenvergadering in Utrecht.

Vlak na de uitspraak spanden Koenen en Witvoet op 27 november opnieuw een kort geding aan tegen de voormalige partijbestuurders Maas en Hammerstein. Zij stelden dat het ontbonden partijbestuur door zou gaan met onrechtmatig handelen door zelf de nieuwe bestuursverkiezingen te organiseren, en eisten onder meer een verbod op het houden van de uitgeschreven bijeenkomst. De gewezen partijvoorzitter Maas noemde hierop de deelname van de LPF aan de kamerverkiezingen 'zeer twijfelachtig' (*NRC Handelsblad*, 27 november 2002). Zonder formeel goedgekeurd bestuur zou het onmogelijk zijn de kandidaten te screenen en de lijsten op tijd (uiterlijk op 10 december) bij de Kiesraad in te dienen. Dit keer wees de rechter de eis van de twee klagers af; de LPF kreeg toestemming om haar uitgeschreven ledenvergadering te houden.

Op 3 december kozen ruim driehonderd leden met een dubbel aantal machtigingen in een besloten vergadering in Utrecht een nieuw partijbestuur. Marten Fortuyn riep de leden op om eenstemmig voor het 'oude' bestuur te kiezen, hetgeen gebeurde. Maas werd opnieuw verkozen tot voorzitter, en Hammerstein tot secretaris. De 'dissidente' leden Koenen en Witvoet werden geroyeerd.

Nawijn kandidaat-lijsttrekker

Na de val van het kabinet deed het interim-bestuur van de LPF, gesteund door de Tweede-Kamerfractie en de overgebleven bewindslieden van de LPF, een beroep op demissionair minister Nawijn van Integratie en Vreemdelingenzaken om lijsttrekker van de LPF te worden. Na twee weken bedenktijd stelde Nawijn zich op 1 november kandidaat. Fractievoorzitter Herben werd zijn *running mate*. Nawijn kondigde aan zich sterk te willen maken voor de vergroting van veiligheid en de aanscherping van het asielbeleid. Zijn doel was de regeringsdeelname van de LPF in het nieuw te vormen kabinet voort te zetten. Nawijn wilde in dat geval zijn ministerschap continueren; hij wilde niet beloven dat hij in het geval de LPF in de oppositie zou belanden, in de Kamerzitting zou nemen. Een week later toonde hij zich alsnog hiertoe bereid. Midden november zorgde Nawijn voor ophef, toen hij in *Nieuwe Revu* de herinvoering van de doodstraf bepleitte. Op 18 november liet hij zich ook in het televisieprogramma 'Nova' in dezelfde zin uit. Balkenende noemde de opvattingen van de demissionaire minister 'merkwaardig..., ondenkbaar en onuitvoerbaar'. Op aandrang van Balkenende gaf Nawijn

een dag later een verklaring uit, waarin hij schreef spijt te hebben het onderwerp te hebben aangeroerd. Vrijwel alle politieke partijen reageerden principieel afwijzend, waarbij Nawijn ook werd verweten zich te mengen in de rechtszaak tegen de van de moord op Fortuyn verdachte Volkert van der G. LPF-fractievoorzitter Herben kon wel enig begrip voor Nawijns opvattingen opbrengen, maar hij nam toch afstand van zijn uitlatingen; hij meende dat de kandidaat-lijsttrekker ‘een particuliere mening’ had verwoord (*de Volkskrant*, 19 november 2002). In een spoeddebat dat de Tweede Kamer op 19 november hield, bleek dat een grote meerderheid van de kamerleden geen vertrouwen meer had in de demissionaire minister. Zij zagen er echter van af een motie van wantrouwen tegen Nawijn in te dienen, uit angst dat de LPF uit zijn heenwenden electoraal voordeel zou kunnen halen. “Nawijn mag geen martelaar worden”, zo meende PvdA-leider Bos (*NRC Handelsblad*, 20 november 2002).

Nawijn trekt zich terug; Herben wordt lijsttrekker

Binnen de LPF werd getwijfeld aan de kandidatuur van Nawijn. Partijvoorzitter Maas bijvoorbeeld zei op 3 december op de ingelaste algemene ledenvergadering dat een betere kandidaat welkom was. De Rotterdamse hoogleraar H. Beunders, die de LPF bij de kandidaatstelling voor de Tweede-Kamerverkiezingen van januari 2003 adviseerde, stelde staatssecretaris van Financiën Van Eijck voor, maar deze toonde geen belangstelling. Nadat Nawijn eerder al had laten merken te twijfelen, trok hij zich op 6 december – een dag voor het partijcongres dat de kandidatenlijst zou vaststellen – toch nog onverwachts terug als kandidaat-lijsttrekker. Als reden gaf hij op dat sinds hij zijn kandidatuur had gesteld, de andere politieke partijen het op hem hadden gemunt. Volgens Hammerstein speelden ook bedreigingen aan zijn adres mee. Nawijn maakte zijn besluit bekend tijdens de presentatie van zijn boek *De visie van Nawijn*, dat was geschreven door zijn woordvoerder B. Bakker. Hierin ontvouwde hij zijn ideeën als minister van Integratie en Vreemdelingenzaken.

Ook partijvoorzitter Maas was verrast door het besluit van Nawijn. Na lang aandringen door de partijtop bleek vervolgens Herben bereid de koppositie in te nemen. Op 7 december wees de algemene vergadering van de LPF in Rotterdam Herben als lijsttrekker aan. Nawijn belandde op nummer 35, naar zijn zeggen omdat hij het ‘even een beetje rustig aan’ wilde doen. Hij wilde alleen met voldoende voorkeurstemmen zitting nemen in de Tweede Kamer.

Op de ledenvergadering noemde Nawijn de Tweede Kamer ‘één groot ritueel’, waarmee hij weinig op had (*de Volkskrant*, 9 december 2002).

Onder druk van demissionair premier Balkenende zwakte hij die uitspraak later weer af. Op 10 december moest Nawijn zich in de Tweede Kamer verdedigen. Vrijwel alle oppositiepartijen steunden een motie van wantrouwen tegen hem; de regeringspartijen CDA en VVD stemden met tegenzin tegen. Kamervoorzitter Weisglas stemde vóór de motie, omdat hij vond dat Nawijn de democratie schade had toegebracht. De LPF-fractie beklagde zich daarop in een open brief over de wijze waarop Weisglas het spoeddebat had geleid.

kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2003

In de voorbereiding van de kamerverkiezingen van januari 2003 was de LPF van de regionale kandidaatstelling afgestapt; zij stelde nu één landelijke lijst op. Op 14 november sloot de termijn waarbinnen kandidaten zich konden aanmelden. Van de demissionaire bewindslieden stelden zich naast Nawijn ook de staatssecretarissen B.J. Odink en Phoa kandidaat; van de zittende LPF-kamerleden wilden er veertien verdergaan. Op 23 november zou de LPF haar ledenvergadering houden waarop de kandidatenlijst moest worden vastgesteld. Vlak daarvoor werd de bijeenkomst uitgesteld: vanwege de vele kandidaten (ruim 200) die zich hadden aangemeld had de selectiecommissie – waarvan naast Beunders ook de journalist W. Oltmans deel uitmaakte – meer tijd nodig om de kandidaten te beoordelen. Op 28 november maakte het partijbestuur de advieskandidatenlijst openbaar die deze commissie had opgesteld.

Op 7 december zetten de LPF-leden het kamerlid Eerdmans na Herben op de tweede plaats. De door het partijbestuur op nummer twee geplaatste Varela zakte naar de vijfde positie; boerenleider Van den Brink steeg van acht naar zes. Partijvoorzitter Maas en Hammerstein werden lijstduwers.

verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Na de kabinetscrisis zette een commissie zich aan het opstellen van een nieuw verkiezingsprogramma. Eind december was het program gereed; op 6 januari 2003 zou het worden gepresenteerd.

Voorafgaand aan het verkiezingsprogramma had de LPF-fractie drie ‘aanvalsplannen’ gepubliceerd, die zij als hoofdpunten in de campagne voor de kamerverkiezingen van 2003 beschouwde. Op 28 oktober presenteerde het fractielid Eerdmans het *Aanvalsplan tegen geweld*. Hierin werd onder meer voorgesteld om minimumstraffen voor ernstige geweldsdelicten in te voeren. De kamerleden F.I.M. Bonke en J.H.S. van Ruiten schreven het *Aanvalsplan voor het onderwijs. Durf en daadkracht*. Hierin werd een verregaande autonomie voor scholen bepleit.

Op 22 november verscheen de notitie van de commissie Binnenlandse Zaken van de Tweede-Kamerfractie, *Aanvalsplan tegen bureaucratie* geheten. In navolging van Fortuyn meende de commissie dat de overheid te zeer was uitgedijd en dat de ‘menselijke maat’ was verdwenen door ‘standaardprocedures en ambtelijke circulaires’. Zij deed een aantal voorstellen waarmee de overmaat aan bureaucratie moest worden teruggedrongen.

Conservatieven.nl

Eind oktober richtte de uit de LPF-fractie gestapte De Jong samen met J.J. Mampaeij de politieke partij De Conservatieven.nl op. De Jong werd lijsttrekker voor de Tweede-Kamerverkiezingen van januari 2003. Drie raadsleden van Leefbaar Rotterdam kregen een plaats op de lijst: de omstreden Smit kwam op nummer twee, op de vijfde en achtste positie J.G. van Heijgen en J.C.M. Soijer. In december beschuldigde de antifascistische onderzoeksgroep Kafka De Conservatieven.nl ervan in extreem-rechtse kringen ondersteuningsverklaringen voor de kamerverkiezingen te werven.

Lijst Nieuwe Politiek

Het vertrek van Heinsbroek als minister betekende niet dat hij van plan was de politiek vaarwel te zeggen. Samen met Wijnschenk liet hij op 21 oktober de Lijst Nieuwe Politiek (LNP) registreren bij de Kiesraad. LNP-voorzitter Heinsbroek – op dat moment ook nog LPF-lid – zei te mikken op minimaal tien kamerzetels. Hij liet deelname aan de verkiezingen afhangen van de kandidaten die hij kon vinden. Begin november stond de LNP in de diverse opiniepeilingen op drie tot acht zetels.

Op 6 november besloot Heinsbroek dat de LNP niet aan de Tweede-Kamerverkiezingen zou deelnemen. Als reden gaf hij aan dat het niet mogelijk was geweest een kwalitatief goede kandidatenlijst op te stellen. “Aan ministerskandidaten geen gebrek, maar veel mensen willen niet de moeite nemen het handwerk van de Tweede Kamer onder de knie te krijgen” (*de Volkskrant*, 7 november 2002). Na deze bekendmaking stelde de LPF een gesprek voor om tot samenwerking te komen, maar dat wees Heinsbroek resoluut van de hand.

jongerenorganisatie

In het voorjaar nam de student W. Wijnmaalen het initiatief tot de vorming van de jongerenorganisatie van de LPF, de Jongeren Lijst Pim Fortuyn (JLPF) genaamd. Het LPF-bestuur wees aanvankelijk een

aparte jongerenorganisatie van de hand, omdat Fortuyn zelf hiertegen zou zijn geweest. Na een gesprek op 18 juni erkende de LPF toch de jongerenorganisatie. Vier dagen later doopte de JLPF zich om tot 'Jonge Fortuynisten'. Voorzitter werd P. van der Veld.

Op 22 december hielden de Jonge Fortuynisten hun eerste algemene ledenvergadering in Zwijndrecht. Het was de bedoeling om een nieuw bestuur te kiezen, maar dat lukte niet omdat de statutair benodigde opkomst van tweederde van alle leden niet was gehaald. De vergadering stelde daarop een interim-bestuur aan dat werd voorgezeten door Wijnmaalen. Dit bestuur moest een nieuwe ledenvergadering voorbereiden, waar dan een nieuw bestuur kon worden gekozen.

Partij van de Arbeid (PvdA)

Voor de sociaal-democraten was het een dramatisch, wellicht ook traumatisch jaar: 'hun' minister-president W. Kok trad af, en na een onverwacht groot verlies bij de Tweede-Kamerverkiezingen ruimde ook zijn beoogde opvolger, A.P.W. Melkert, het veld als fractievoorzitter en politiek leider. Door de nederlaag belandde de PvdA na een regeerperiode van dertien jaar in de oppositie. Het grote verlies gaf aanleiding tot vernieuwing, en in het bijzonder tot verdergaande democratisering van de partij. Een lichtpuntje vormde de ledenwinst die geboekt werd (zie tabel 3).

journalisten

Journalisten die aan de PvdA gelieerd waren zouden de nieuwe partij Leefbaar Nederland verdacht maken, aldus verklaarde Nagel, voorzitter van Leefbaar Nederland en zelf journalist en oud-PvdA-lid, op 10 februari in het televisieprogramma 'Buitenhof'. Vooraanstaande journalisten zoals W. Breedveld (*Trouw*), M. Kranenburg (*NRC Handelsblad*) en H. Wansink (*de Volkskrant*) bleken lid te zijn van de werkgroep 'partijpolitieke processen' van de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de PvdA. Wansink had samen met een collega in *de Volkskrant* een interview met Fortuyn gepubliceerd dat de aanleiding vormde voor diens breuk met Leefbaar Nederland (zie in deze Kroniek onder Leefbaar Nederland). De voorzitter van de werkgroep, de politicoloog B.A.G.M. Tromp, noemde de verwijten 'volstrekte onzin', aangezien de werkgroep onafhankelijk van de PvdA optrad en open stond voor niet-leden (*NRC Handelsblad*, 11 februari 2002). Kranenburg besloot zijn lidmaatschap van de werkgroep en zijn lidmaatschap van de PvdA op te zeggen naar aanleiding van de kritiek, ook al vond hij die niet terecht.

Evenals bij GroenLinks ontstond bij de PvdA in de Haagse afdeling een etnisch getint conflict over de kandidatenlijst voor de gemeenteraadsverkiezingen. M. Demir, bij de rechtbank tolk Turks-Nederlands, trok zich in januari terug als kandidaat uit protest tegen de kandidatuur van M. Ersoy, die volgens Demir verbonden was met een nationalistische Turkse beweging en dus geen echte sociaal-democraat zou zijn.

In Amsterdam-Zuid-Oost vorderde een veertigtal leden een nieuwe ledenvergadering om de kandidatenlijst voor de deelraadsverkiezingen vast te stellen. Dertig van hen werden in november 2001 van stemming uitgesloten omdat ze nog geen drie weken lid zouden zijn (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 69). De rechter oordeelde dat vier van de dertig ten onrechte waren uitgesloten, maar achtte dat onvoldoende grond om een nieuwe vergadering te houden. Een interne commissie van twee senatoren – E.C.M. Jurgens en mevr. I.Y. Tan – kwam tot een soortgelijke conclusie, al stelde ze wel een aanpassing van de statuten voor om herhaling van dit soort conflicten te voorkomen.

Op 16 februari opende Melkert als politiek leider de campagne voor de gemeenteraadsverkiezingen met een toespraak tot het jubileumcongres van het Centrum voor Lokaal Bestuur in Arnhem. Veiligheid en criminaliteitsbestrijding stonden centraal in de campagne, waarin Melkert als politiek leider een belangrijke rol speelde.

De uitslag van de raadsverkiezingen van 6 maart viel de PvdA tegen (zie tabel 1). Met name het verlies in Rotterdam, waar de sociaal-democraten door Leefbaar Rotterdam van de eerste plaats verdrongen werden, kwam hard aan. In de Maasstad bedroeg het verlies 8%, in enkele kleinere plaatsen lag het nog hoger (in Veendam bijvoorbeeld 13%). Daarentegen werd in Amsterdam lichte winst geboekt en bleef de partij in Den Haag vrijwel gelijk. Ook in sommige kleinere plaatsen deed de partij het relatief goed. De verschillen werden wel toegeschreven aan het contact dat PvdA-wethouders in sommige steden wel en in andere juist niet met burgers zouden onderhouden via ‘koffie-ochtenden’, *chat*-sessies op het internet en andere middelen. Een commissie van vooraanstaande Rotterdamse PvdA-leden stelde in november vast dat de partij de afgelopen jaren teveel aandacht had besteed aan grote bouwwerken en te weinig aan de alledaagse zorgen van gewone mensen.

In het lijsttrekkersdebat over de uitslag van de raadsverkiezingen op de avond van de verkiezingsdag maakte Melkert een chagrijnige, vermoede en arrogante indruk (zie in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). Journalisten en mediadeskundigen waren unaniem in hun kritiek op het optreden van de PvdA-aanvoerder. Melkert gaf zelf naderhand toe dat het debat hem niet goed af ging. Partijvoorzitter R.A. Koole

gebruikte krachtiger taal: “het was vreselijk” (*NRC Handelsblad*, 8 maart 2002). De kritiek van de partijvoorzitter op de eigen campagne werd hem echter niet in dank afgenomen. Op het Politiek Forum in Utrecht op 9 maart nam Koole afstand van sommige uitspraken; deze zouden verkeerd in de krant zijn gekomen.

Kiezers hadden niet alleen lokaal gestemd maar ook het kabinet ‘een gele kaart’ uitgedeeld, zo meende premier Kok (*NRC Handelsblad*, 9 maart 2002). Hij wilde meer nadruk gaan leggen op de positieve balans van zijn kabinet.

Tijdens een evaluatie van de uitslagen vroeg de Amsterdamse burgemeester Cohen aan voorzitter R. Oudkerk van de PvdA-raadsfractie of Fortuyn in de hoofdstad ook zoveel succes gehad zou hebben als in Rotterdam. “Wij hebben hier toch ook kut-Marokkanen”, antwoordde Oudkerk. Een cameraploeg van het televisieprogramma ‘Twee Vandaag’ had de dialoog opgenomen en op 19 maart uitgezonden. Oudkerk bood excuses aan voor zijn woordkeuze, maar handhaafde zijn standpunt, dat een – op zich vrij kleine – groep jongens van Marokkaanse afkomst in Amsterdam veel problemen veroorzaakte.

Ondanks de slechte verkiezingsresultaten bleef de PvdA goed vertegenwoordigd in de bestuurscolleges van de grote steden. In Rotterdam, Eindhoven en Zaanstad belandde zij weliswaar in de oppositie, maar in Amsterdam, Den Haag, Arnhem, Nijmegen, Amersfoort, Maastricht, Groningen, Leiden, Enschede en Den Bosch bleef zij wethouders leveren. De meeste wethouders waren eerst in de raad gekozen, slechts in enkele gevallen kwamen ze van buiten.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen 2002

In december 2001 had het PvdA-congres de kandidatenlijst en het programma voor de Tweede-Kamerverkiezingen van mei 2002 vastgesteld (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 67-68). De campagne voor de raadsverkiezingen overlapte voor een groot deel die voor de Tweede-Kamerverkiezingen. Melkert voerde eigenlijk de eerste vier maanden van het jaar voortdurend campagne. In een nieuwjaarstoespraak in Westerbork koos hij voor een iets hardere lijn in de bestrijding van criminaliteit: ‘nul tolerantie en honderd cellen erbij’ voor smokkelaars van cocaïne via Schiphol (*Trouw*, 8 januari 2002). Op 13 februari verdedigde hij in Nijmegen in een debat met GroenLinks-lijsttrekker Rosenmöller een strengere aanpak van uitkeringsgerechtigden die wel konden maar niet wilden werken: de uitkering zou dan niet gehalveerd maar volledig gestaakt moeten worden. Drie dagen later pleitte Melkert in Arnhem voor een hardere benadering van personen die regelmatig misdrijven pleegden. Bij elke herhaling zou de straf met eenderde

moeten worden verhoogd. Criminologen waren niet zo enthousiast over de hardere lijn van de sociaal-democraten.

Op een verkiezingsbijeenkomst op 27 februari in Delft vroeg Melkert om de aanstelling van 6.000 extra agenten. Op dezelfde bijeenkomst viel premier Kok Fortuyn fel aan. De leider van de LPF zou 'angst, haat en onverdraagzaamheid' zaaien maar geen oplossingen bieden (*Trouw*, 28 januari 2002). Op 5 maart nuanceerde Kok voor de TROS-televisie zijn gebruik van de term 'haat', maar hij sprak opnieuw zijn bezorgdheid uit over dreigende vooringenomenheid en onverdraagzaamheid jegens buitenlanders (zie ook in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten' en onder LPF).

Na het lijsttrekkersdebat op 6 maart zei Melkert de adviezen en kritiek ter harte te nemen. Hij kondigde op een bijeenkomst met de PvdA-kamerkandidaten op 19 maart in Scheveningen een andere stijl van campagnevoeren aan. De LPF zou serieuzer genomen worden, zonder al te veel te polariseren. De PvdA zou meer duidelijkheid en daadkracht tonen. Op één punt deed de lijsttrekker dat meteen: partijgenote mevr. T. Netelenbos kreeg geen steun meer voor haar plan (als minister van Verkeer en Waterstaat) de luchthaven Schiphol te privatiseren. Niettemin sprak Melkert niet duidelijk een voorkeur uit voor een coalitie, ook niet toen VVD-lijsttrekker Dijkstal zich op een partijcongres (op 12 april) nogal laatdunkend uitliet over samenwerking met de PvdA.

Pas op 20 april opende de PvdA formeel de campagne in Den Bosch, waarbij partijvoorzitter Koole de kandidaten voorstelde. In een debat met Balkenende op 24 april zocht Melkert toenadering tot het CDA en nam hij afstand van de VVD. Hij uitte echter kritiek op het 'geflirt' van de CDA-lijsttrekker met Fortuyn, die alleen maar op zou komen voor de sterken in de samenleving (*NRC Handelsblad*, 25 april 2002). Op 29 april presenteerde Melkert samen met minister W.A.F.G. Vermeend van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en mevr. J. van Nieuwenhoven, voorzitter van de Tweede Kamer, in Den Haag het 'Contract met Nederland', een tienpuntenplan om de bestuurscultuur in Nederland te verbeteren. Een nieuw kabinet zou in de eerste honderd dagen van zijn bewind een aantal zaken duidelijk moeten regelen. Ministers zouden nadrukkelijk doelstellingen moeten aangeven en zo nodig moeten aftreden als ze die niet wisten te bereiken.

Hoezeer Melkert zich ook inspande, de kritiek op zijn campagnestijl verstomde niet. Partijvoorzitter Koole merkte in een interview met het weekblad *Nieuwe Revu* op dat de lijstaanvoerder weinig mediageniek was. Al eerder had Koole gezegd dat de campagne rond veiligheid en criminaliteit te 'rechts' was, dat er teveel nadruk werd gelegd op repressie en te weinig op preventie en begrip voor slachtoffers. Op de grote 1 mei-viering in Maastricht beet Melkert fel van zich af: "ik ben het zat,

dat gezeur en gezeik over mijn imago” (*de Volkskrant*, 2 mei 2002). In zijn toespraak richtte hij zijn gram verder op Fortuyn, die het recht van de sterkste zou laten zegevieren en vrouwen terug naar de keuken stuurde. Ook Kok viel Fortuyn in Maastricht fel aan. De LPF-lijsttrekker zou om Nederland een hek willen zetten en een karikatuur van de werkelijkheid maken. De inmiddels demissionaire minister-president riep zijn partijgenoten op hun volle steun aan Melkert te geven, die dat volgens hem had verdiend.

Netelenbos

In april beschuldigde F. Teeven, de lijstaanvoerder van Leefbaar Nederland, minister Netelenbos van kiezersbedrog. Zij had ingestemd met de zesde plaats op de kandidatenlijst van de PvdA voor de Tweede-Kamerverkiezingen en tegelijkertijd gesolliciteerd naar de functie van Commissaris van de Koningin in Noord-Holland. Teeven diende daarover een klacht in bij de Raad van State. Op 15 april verwierp de Raad de klacht, omdat zowel de Grondwet als de Kieswet toetsing van de intenties bij instemmingsverklaringen van kandidaten niet toestaan. Overigens werd Netelenbos niet de nieuwe Commissaris, ondanks de steun van een deel van de Provinciale Staten in Noord-Holland.

moord op Fortuyn

Na de moord op Fortuyn op 6 mei staakte de PvdA haar campagne, al gaf met name staatssecretaris van Financiën W.J. Bos nog wel een aantal interviews (zie verder in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). Melkert, die al op de avond na de moord met de kreet ‘Melkert moorde-naar!’ persoonlijk verantwoordelijk werd gesteld door aanhangers van de vermoorde politicus en dreigementen ontving in de vorm van kogelbrieven en zelfs een pistool opgestuurd kreeg, hield zich bewust op de achtergrond. Vanuit het partijbureau werden kort voor de verkiezingen aanhangers gebeld, met de bedoeling zo het kernelectoraat te mobiliseren. Ook premier Kok zette zich in voor zijn partij en nam het op voor Melkert, onder meer via het televisieprogramma ‘Barend & Van Dorp’ op 14 mei.

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen

De PvdA had op basis van opiniepeilingen wel gerekend op verlies, maar was toch geschokt door de omvang van de nederlaag op 15 mei (zie tabel 2). Met een teruggang van 22 zetels brak zij het treurige record van het CDA, dat in 1994 twintig zetels had verloren. De PvdA

had in haar geschiedenis nog nooit zo weinig zetels gehad. De verliezen waren het grootst in het Zuiden van het land en in Rotterdam. In de Limburgse gemeente Kerkrade verloor de PvdA bijna 60% van haar aanhang, in de Maasstad meer dan 40%. In Amsterdam viel de teruggang met krap 30% nog enigszins mee. Het verlies kwam vooral de LPF ten goede, maar ook het CDA, dat daarmee waarschijnlijk veel kiezers terugwon die in de jaren negentig naar de sociaal-democraten waren overgelopen.

In analyses werd de oorzaak van het verlies meestal gelegd bij de paarse coalitie, die de traditionele tegenstellingen verdoezelde en de PvdA minder ruimte bood zich te profileren, maar ook een aantal problemen niet goed wist op te lossen – met name de integratie van immigranten en de wijd verbreide gevoelens van onveiligheid. Pessimisten vreesden voor een structurele neergang van de sociaal-democratie, ten gevolge van maatschappelijke veranderingen zoals individualisering, terwijl optimisten herstel verwachtten via vernieuwing van inhoud en verjongd leiderschap.

vertrek Melkert

Op de avond van 15 mei trad Melkert meteen af – zij het volgens campaignemanager J. Monasch pas nadat Koole en Kok zware druk op hem hadden uitgeoefend. Melkert bleef wel lid van de Tweede Kamer. In augustus besloot het kabinet-Balkenende hem voor te dragen voor de functie van bewindvoerder bij de Wereldbank in Washington DC. Een aantal kamerleden van regeringspartij LPF protesteerden tevergeefs tegen deze benoeming. Melkert waarschuwde in zijn afscheidsrede voor ‘weg-met-ons-schuldbesef’ en achtte het verkiezingsprogramma van de PvdA een goede basis voor oppositie tegen het nieuwe kabinet. Overigens keek de gewezen partijleider met een zekere bitterheid terug op de verkiezingscampagne, zoals bleek uit een lang interview op Radio 1 op 30 augustus.

Als opvolger van Melkert koos de Tweede-Kamerfractie op 16 mei Van Nieuwenhoven als voorzitter. Zij legde daarop het voorzitterschap van de Tweede Kamer neer. Demissionair staatssecretaris van Buitenlandse Zaken en campagneleider D.A. Benschop had zich aanvankelijk ook kandidaat gesteld, maar zich tijdens de vergadering al terug getrokken. Van Nieuwenhoven verklaarde echter meteen dat zij zich niet als politiek leider van de partij beschouwde.

kritiek en zelfkritiek

Na de vernietigende verkiezingsuitslag kwam er in de partij veel kritiek los. De voormalige leiders van de jongerenbeweging Niet Nix (opgeheven in 1999), L. Booij en E. van Bruggen, opperden op 24 mei dat na Melkert partijvoorzitter Koole eveneens zou moeten aftreden. Dat vond oud-minister A. Peper ook. Koole achtte zich echter niet volledig verantwoordelijk voor de verkiezingscampagne, die al vóór zijn verkiezing in 2001 op de rails gezet was. Wel gaf hij toe fouten te hebben gemaakt. Op 1 juni bezon het Politiek Forum zich in Utrecht over de verkiezingsnederlaag. Er werd veel zelfkritiek geuit. “We hebben te veel de warme multiculturele deken over de samenleving gelegd”, verklaarde de afgetreden voorzitter van de gemeenteraadsfractie in Rotterdam, mevr. E. Kuijper (*de Volkskrant*, 3 juni 2002).

De campagnemanager van de PvdA, Monasch, betreurde dat zijn partij in de verkiezingscampagne teveel nadruk had gelegd op sociaal-economische onderwerpen en te weinig op problemen in de publieke sector, veiligheid en immigratiebeleid (*de Volkskrant*, 22 mei 2002). Hij liet in november een boek het licht zien over de campagne, *De strijd om de macht. Politieke campagnes, idealen en intriges*, waarin hij vooral de tweespalt binnen het campagneteam hekelde. De politicoloog Ph. van Praag stelde het hele campagneteam verantwoordelijk voor de campagne, die te zeer zou zijn geënt op die van 1994 en 1998 en teveel de schijnwerpers op Melkert had gericht (*de Volkskrant*, 31 mei 2002). Oud-staatssecretaris Benschop, die de campagne geleid had, trok het boetekleed aan: hij en zijn team hadden duidelijker moeten kiezen tussen verdediging van het paarse beleid of vernieuwing; en ze hadden problemen in de zorg en integratie van minderheden voortvarender moeten aanpakken. Hij onthulde overigens dat de PvdA-top in 2001 een breuk met de VVD had overwogen, maar toen die bereid bleek tot zeven miljard extra uitgaven hadden de sociaal-democraten daar van afgezien (*de Volkskrant*, 6 juni 2002).

Op regionaal niveau werden in juni vier bijeenkomsten gehouden om de nederlaag te verwerken. De Tweede-Kamerfractie zelf hield op 14 en 15 juni in het Noord-Hollandse Bergen een besloten bijeenkomst, ook wel aangeduid als ‘therapeutische praatsessie’ (*Dagblad van het Noorden*, 14 juni 2002). Benschop gaf hier zijn analyse van de nederlaag, waarin naast de hierboven reeds vermelde zelfkritiek indirect veel kritiek op lijsttrekker Melkert doorklonk.

Kort na 15 mei kwam een informeel gezelschap van jongere kamerkandidaten rond P.P.M.M. Maes bijeen als pressiegroep voor vernieuwing. De groep liet in augustus het manifest *Een onstuitbare vernieuwing* verschijnen. Hierin werd gepleit voor een aanscherping van het programma

op enkele hoofdpunten, zoals integratie van immigranten (die moesten zich “aanpassen aan de Nederlandse identiteit”), zorg en veiligheid. Daarnaast vroeg de groep om meer invloed van partijleden, via referenda en ‘fractiesteungroepen’ die toezicht zouden uitoefenen op de soms te geïsoleerd werkende Tweede-Kamerfractie.

Een andere groep, voornamelijk twintigers en dertigers in Brabant en Twente, presenteerde zich op 14 september onder de naam ‘Sambal’ met een website en een pamflet getiteld *Rood en spicy*. Het bevatte eisen als werk, welvaart en leefbaarheid voor iedereen en een sterke maar slanke overheid. Kamerleden zouden meer moeten controleren en niet meebesturen, leden en kiezers dienden meer macht te krijgen. Het stuk werd door meer dan vijftig partijleden ondertekend, waaronder P.F.G. Depla, G.C.F.M. Depla, Oudkerk en Van Bruggen. Volgens de Tilburgse wethouder J. Hamming wilde de groep van de PvdA weer een volkspartij maken, die zou luisteren naar wat de kiezer te zeggen heeft.

verjonging Tweede-Kamerfractie

Op het Politiek Forum van 1 juni riep Van Nieuwenhoven de zittende kamerleden op om in de zomer bij zichzelf na te gaan of ze aan wilden blijven om oppositie te voeren of plaats wilden maken voor jongere kandidaten. Een aantal oudgedienden bleek inderdaad tot dit laatste bereid. Al in mei trad oud-minister J.P. Pronk van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer terug als kamerlid, spoedig gevolgd door demissionair staatssecretaris mevr. A.M. Vliegthart van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. In hun plaats kwamen mevr. S.E.A. Noorman-Den Uyl – al eerder lid van de Kamer – en J. Tichelaar, voormalig voorzitter van de Algemene Onderwijsbond. In juni besloot ook demissionair minister Vermeend zijn kamerzetel op te geven. Mevr. G.A. Verbeet, tijdens de vorige kabinetsperiode assistente en woordvoerder van Melkert, volgde hem op. Op 17 juli zag ook oud-minister mevr. E.L. Herfkens van Ontwikkelingssamenwerking af van haar kamerzetel, die toeviel aan het oud-kamerlid J.P. Rehwinkel. Op 23 augustus kondigde oud-staatssecretaris Benschop zijn vertrek aan, omdat hij zich niet geschikt achtte voor het voeren van oppositie. Hij werd opgevolgd door het oud-kamerlid G.J.W. van Oven, omdat de hoger geplaatste mevr. M. Wagenaar voor de eer bedankte.

De Tweede-Kamerfractie trok zich op 29 en 30 augustus opnieuw terug in de Bergense duinen, nu vooral om zich te beraden over de strategie van het oppositie voeren. Van Nieuwenhoven verklaarde na afloop dat de oppositie selectief zou zijn: “we zeggen niet op voorhand dat het niet deugt” – maar ook duidelijk (*de Volkskrant*, 31 augustus 2002).

partijvernieuwing

Naar aanleiding van de verkiezingsuitslag besloot het partijbestuur op 1 juli een ‘Werkgroep Politiek Inhoudelijke Koers’ in te stellen, die voorstellen zou moeten doen voor de inhoudelijke vernieuwing van de partij. Het Tweede-Kamerlid en oud-minister mevr. M. de Boer zou de commissie voorzitten. Kort daarna, op 10 juli, werd een tweede commissie ingesteld, officieel ‘Werkgroep Organisatie en Politieke Cultuur’ geheten, die onder leiding van organisatie-adviseur H. Andersson de organisatorische vernieuwing van de partij zou voorbereiden.

Op 24 september publiceerde het partijbestuur het rapport van de Commissie-De Boer, getiteld *De kaasstolp aan diggelen*, toen delen ervan waren uitgelekt – zoals de conclusie dat het campagne-team “het verkeerde script geschreven [had] voor de verkeerde hoofdrolspeler” (*de Volkskrant*, 24 september 2002). Uiterlijk na het rampzalige lijsttrekkersdebat op 6 maart had het team van koers dienen te veranderen en niet langer Melkert centraal stellen, maar een andere, minder ‘Haagse’ en minder bestuurlijke stijl moeten hanteren om zo de ‘bestuurlijke kaasstolp’ te doorbreken. Ook partijvoorzitter Koole werd niet gespaard, aangezien hij deel had uitgemaakt van het – volgens de commissie slecht functionerende – campagne-team. De werkgroep zocht echter ook naar diepere oorzaken van de nederlaag: identiteitsverlies van de sociaal-democratie en programmatische onzekerheid over fundamentele kwesties. Voor de toekomst beval de werkgroep aan om over deze belangrijke zaken (multiculturalisme en emancipatie, ‘meritocratie’ en democratie, Europese eenwording) een open debat te voeren en een nieuw beginselprogramma of tenminste een ‘mission statement’ te produceren.

Oud-minister Peper suggereerde in een televisieprogramma op 26 september dat partijvoorzitter Koole maar beter kon opstappen. Het partijbestuur en de Tweede-Kamerfractie toonden zich weinig ingenomen met het rapport, dat zich teveel op de campagne en te weinig op inhoud zou richten. Koole noemde het rapport “soms onnodig kwetsend, onjuist en unfair” (*NRC Handelsblad*, 25 september 2002). Enige dagen later nuanceerde hij overigens zijn kritiek op het rapport. Ook Melkert en Van Nieuwenhoven reageerden geprikkeld. Commissievoorzitter De Boer achtte deze ‘pijnlijke schok’ echter noodzakelijk voor een veranderingsproces (*de Volkskrant*, 25 september 2002). P. Kalma, secretaris van de Commissie-De Boer en directeur van het wetenschappelijk bureau van de PvdA, trachtte de verwijten te weerleggen: “was het maar zo dat Ad Melkert de schuld had, zou ik haast zeggen... Zijn zwakke kanten waren de zwakke kanten van de partij” (*NRC Handelsblad*, 26 september 2002). Kalma signaleerde een ‘programmatisch tekort’ bij de

PvdA, dat niet in een paar maanden opgeheven zou kunnen worden. Daarom pleitte hij voor uitstel van de verkiezing van een politiek leider. Zijn pleidooi kreeg steun van De Boer en Van Nieuwenhoven, maar niet van het partijbestuur.

Het rapport van de Commissie-Andersson was getiteld *Onder een gesloten dak groeit geen gras* en verscheen tegelijk met het rapport van de Commissie-De Boer, maar het trok minder aandacht. Om de partijorganisatie te verbeteren en een meer open partijcultuur te ontwikkelen stelde deze werkgroep vooral drie maatregelen voor: verschillende soorten lidmaatschap, bijvoorbeeld naast kaderlidmaatschap ook een proef- en een issue-lidmaatschap; meer invloed voor de leden, met name bij selectie van lijsttrekkers en mogelijk ook kamerleden; en een professionelere communicatie tussen partijtop, volksvertegenwoordigers en leden, via internet maar ook via regionale 'huiskamerbijeenkomsten'.

Op 5 oktober besprak het Politiek Forum in Den Haag de rapporten van de Commissie-De Boer en de Commissie-Andersson. Over het algemeen kon men zich vinden in de conclusies van beide rapporten.

procedure aanwijzing partijleider

Op 24 mei stelde partijvoorzitter Koole voor dat de leden via een referendum in het najaar een nieuwe voorzitter van de Tweede-Kamerfractie (en daarmee een nieuwe partijleider) zouden moeten kiezen uit de 23 Tweede-Kamerleden. De kersverse fractievoorzitter Van Nieuwenhoven reageerde terughoudend en wees er op dat de Tweede-Kamerfractie haar eigen leider hoorde aan te wijzen. Vice-fractievoorzitter A.Th. Duivesteijn juichte wel een ledenraadpleging toe, maar vond het daarvoor nog te vroeg. Hij zou zich eventueel wel kandidaat willen stellen voor het leiderschap en pleitte voor een linkse koers en samenwerking met andere progressieve partijen. Het Politiek Forum – dat geen beslissingsbevoegdheid heeft maar wel zwaarwegende adviezen kan geven – stemde op 1 juni met Koole's voorstel in.

In juli besloot het partijbestuur om de leden in november te raadplegen over zowel het voorzitterschap van de Tweede-Kamerfractie als het lijsttrekkerschap voor de Eerste-Kamerverkiezingen van 2003. Mogelijk zouden tegelijkertijd ook lijsttrekkers voor de Provinciale Statenverkiezingen van dat jaar door de leden geselecteerd worden. In september zouden de kandidaten voor deze functies zich moeten aanmelden; later werd dit mogelijk gemaakt tot 25 oktober. De groep 'Een onstuitbare vernieuwing' stelde voor ook niet-fractieleden kandidaat te laten staan voor het politiek leiderschap, maar Koole achtte deze suggestie onpraktisch, vanwege de kans dat "iemand vanaf zijn zolderkamertje politiek leider van de PvdA zit te wezen" (*NRC Handelsblad*, 26 juli 2002).

Op 2 september stelde het partijbestuur de procedure voor de verkiezing van de partijleider vast. De leden zouden hem of haar moeten kiezen met een absolute meerderheid en met een opkomst van tenminste 15% van het totale ledental. Werd aan die voorwaarden niet voldaan, dan kreeg de fractie alsnog de vrije hand om een voorzitter aan te wijzen, die dan echter niet vanzelfsprekend de politiek leider zou zijn.

verkiezingscampagne partijleider

Demissionair staatssecretaris W.J. Bos, die op 15 mei ruim 120.000 voorkeursstemmen had verworven, verklaarde op 12 juni – op een bijeenkomst waar de verkiezingen werden besproken – een kandidatuur voor het fractievoorzitterschap niet zonder meer af te wijzen. Op 27 augustus stelde hij zich formeel kandidaat, via een open brief aan de partijleden en het bestuur. Hij kondigde aan het debat te willen zoeken “zonder vanuit in beton gegoten posities te vertrekken” (*NRC Handelsblad*, 27 augustus 2002). Daarbij hoopte hij wel dat zijn partij meer herkenbare en duidelijke standpunten zou verkondigen.

Op 29 september kondigde oud-minister K.G. de Vries in het televisieprogramma ‘Buitenhof’ zijn kandidatuur aan – vooral bedoeld om de leden een echte keuze te geven, zo verklaarde hij. Hij pleitte voor meer samenwerking met D66 en GroenLinks, liefst uitmondend in één progressieve volkspartij. Een dag later deelde Duivesteijn mee van een kandidatuur af te zien. De verkiezing kwam volgens hem te vroeg en zou zo de vereiste inhoudelijke vernieuwing doorkruisen.

Op 5 oktober presenteerden Bos en De Vries zich als kandidaat-leiders op het Politiek Forum in Den Haag. Inhoudelijk bleken ze zich weinig van elkaar te onderscheiden, maar wel vielen verschillen in stijl op: Bos had zich informeel gekleed en hield een ernstig betoog, De Vries verscheen in pak maar doorspekte zijn toespraak met veel humor. Bos beloofde zijn gehoor een miljoen kiezers terug te winnen bij de komende verkiezingen, indien de PvdA weer de problemen van gewone mensen zou aanpakken. Hij zag voor de politiek leider een taak als voortrekker, terwijl De Vries aan een meer passieve *pater familias*-rol dacht.

Op 20 oktober kondigde Van Nieuwenhoven alsnog haar kandidatuur aan, eveneens in het televisieprogramma ‘Buitenhof’. Ze had lang getwijfeld, maar de val van het kabinet en het kamerdebat daarover gaven bij haar de doorslag. Van Nieuwenhoven stelde zich ten doel om tenminste zeven zetels voor de PvdA terug te winnen. Op 15 mei had ze – als nummer twee op de lijst – ruim 230.000 voorkeursstemmen getrokken. Te elfder ure – op 24 oktober – meldde zich nog een vierde kandidaat, de Leidse hoogleraar bestuurskunde J. de Vries.

De kandidaten gingen vervolgens op verschillende plaatsen met elkaar in debat, waarbij ze vaak volle zalen trokken. De sfeer bleef doorgaans vriendelijk. Bos trok aandacht met zijn voorstel om de hypotheekrente-af trek voor hogere inkomens te beperken. K.G. de Vries oogstte applaus met zijn oproep “Trek de stekker uit Zalm!”, een toespeling op de rol die de VVD-leider gespeeld had bij de val van het eerste kabinet-Balkenende (*NRC Handelsblad*, 22 oktober 2002). Van Nieuwenhoven bleek zich inhoudelijk nauwelijks van de eerste twee kandidaten te onderscheiden, al legde ze iets meer nadruk op traditionele sociaal-democratische waarden als gelijke kansen, solidariteit en emancipatie. J. de Vries hamerde juist vooral op ‘rechtse’ thema’s, zoals onveiligheid en vreemdelingenbeleid.

Op 12 november maakte het partijbestuur in Amsterdam op feestelijke wijze de uitslag van de ledenraadpleging bekend. Bos behaalde met ruim 60% van de stemmen een royale meerderheid, Van Nieuwenhoven kreeg 32%, K.G. de Vries 5% en J. de Vries 3%. Bijna 32.000 van de krap 60.000 leden (54%) hadden een stem uitgebracht. Over het algemeen werd de grote steun voor Bos geduid als verlangen naar verjonging en vernieuwing. Op 16 november bevestigde het partijcongres (bij acclamatie) de keuze van de leden.

Joint Strike Fighter

De aanschaf van een nieuw gevechtsvliegtuig, de *Joint Strike Fighter* (JSF) genoemd, leidde tot verdeeldheid binnen de PvdA. Het vliegtuig zou de F-16 te zijner tijd moeten vervangen. Nederland zou mogelijk bij de productie in de Verenigde Staten betrokken worden, maar dan moeten afzien van samenwerking met Europese partners die eveneens met de ontwikkeling van een nieuw vliegtuig wilden beginnen. Het Tweede-Kamerlid mevr. H. Molenaar sloot zich als enige van de sociaal-democratische fractie aan bij de campagne ‘Geen zeven miljard euro voor JSF-bommenwerpers’. Ook oud-minister van Defensie H. Vredeling en de Jonge Socialisten (JS) steunden de campagne. De fractie had aan het begin van het jaar formeel nog geen standpunt ingenomen. Op het Politiek Forum dat op 9 maart in Utrecht gehouden werd, bleek de afkeer van de JSF overweldigend. Het belangrijkste bezwaar gold de kosten. Het Tweede-Kamerlid F.C.G.M. Timmermans, woordvoerder voor defensiezaken, koesterde toenemende twijfels, verklaarde hij. Europarlementariër M.J. van den Berg pleitte voor een ander toestel in het kader van de Europese samenwerking. Minister De Vries verdedigde het standpunt van het kabinet, dat in principe wel tot aanschaf wilde overgaan omdat dit vliegtuig uiteindelijk moderner zou zijn dan alle alternatieven en het Nederlandse bedrijfsleven zou kunnen profiteren

van samenwerking met de Amerikaanse producenten. Het Politiek Forum stemde echter unaniem voor een 'zwaarwegend advies' aan de Tweede-Kamerfractie om af te zien van de JSF.

In april besloot de fractie aanvankelijk onder voorbehoud in te stemmen met aanschaf. Het bestuur van de JS dreigde in dat geval zijn lidmaatschap van de PvdA op te zullen zeggen. De toenmalige partijleider Melkert kondigde op een bijeenkomst op 20 april echter aan dat men om pragmatische financiële redenen toch zou tegenstemmen. Hem werd overigens door andere partijen en critici in eigen gelederen zwak leiderschap in deze zaak verweten. Op 23 april staakten de stemmen in de Tweede Kamer over een motie van D66 om af te zien van deelname aan het project. Op 4 juni nam de nieuwe Tweede Kamer nog duidelijker stelling, door een tegen de JSF gericht amendement van D66 op de begroting van Economische Zaken te verwerpen.

Srebrenica

Kritiek van minister Pronk van VROM op het Nederlandse beleid rond Srebrenica in 1995 leidde tot spanningen binnen de PvdA (zie ook in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). Pronk verklaarde in het televisieprogramma 'Nova' op 28 maart dat zijns inziens het eerste kabinet-Kok had gefaald in zijn instructies aan de Nederlandse militairen die daar de Bosnische moslims hadden moeten beschermen tegen de Bosnische Serviërs. De zelfkritiek van Pronk, die minister van Ontwikkelingssamenwerking was geweest in dat kabinet en nadrukkelijk over 'wij' sprak, wekte afkeuring bij minister-president Kok. In de Tweede Kamer noemde hij de uitlatingen van zijn minister 'onjuist' en 'onverstandig' (*NRC Handelsblad*, 4 april 2002; zie verder in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten').

Peper

A. Peper was in 2000 als minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties afgetreden vanwege een kritisch rapport over zijn declaratiegedrag als burgemeester van Rotterdam in de periode 1982-1998 (zie *Jaarboek 2000 DNPP*, blz. 142-144). Op 13 juni stelde het College van Beroep voor het Bedrijfsleven echter vast dat het rapport, dat was opgesteld door het accountantsbedrijf KPMG, veel verdachtmakingen bevatte die niet goed onderzocht waren. Drie accountants werden berispt voor hun nalatigheden.

Peper hield overigens op 30 oktober een intreedende als hoogleraar Public Management aan de Nijenrode Universiteit, die later gepubliceerd werd onder de titel *Een dolend land. Over de politieke architectuur van*

Nederland. Daarin pleitte hij met name voor een duidelijker scheiding tussen politiek en ambtenarenapparaat.

Hirsi Ali

Mevr. A. Hirsi Ali, die na haar vlucht uit Somalië na enige omzwervingen politicologie in Leiden had gestudeerd, werkte sinds 2001 bij de WBS, het wetenschappelijk bureau van de PvdA. Zij vestigde binnen de PvdA de aandacht op de emancipatie van allochtone vrouwen, een zaak die de partij volgens haar had verwaarloosd. Nadat zij zich op 11 en 12 september in enkele televisieprogramma's nogal kritisch had uitgelaten over de islam – vooral vanwege de opvattingen van deze religie over de verhouding tussen man en vrouw –, ontving ze bedreigingen die haar noopten niet meer in het openbaar op te treden en enige tijd in het buitenland door te brengen (*NRC Handelsblad*, 18 september 2002). Een aantal publicisten betuigde op 25 september in een dagbladadvertentie steun aan Hirsi Ali. Drie vrouwelijke politici, G. Verburg (CDA), M. de Boer (PvdA) en N. Kroes (VVD), vormden een steuncomité onder de naam 'Geef een stem aan Ayaan'. De WBS riep een fonds in het leven om Hirsi Ali's verblijf in het buitenland te bekostigen. Aan de andere kant toonden veel islamieten in en buiten de PvdA zich veront-rust over de uitspraken van Hirsi Ali en de ongenueanceerde bijval die zij oogstte.

Eind oktober bereikte Hirsi Ali vanuit de VVD het verzoek om zich kandidaat te stellen voor de Tweede Kamer (zie ook in deze Kroniek onder VVD). Na enig nadenken besloot ze daarop in te gaan. Kroes had hierbij een belangrijke rol gespeeld. De liberale partij zou Hirsi Ali meer ruimte bieden voor haar kritiek op het multiculturalisme en haar strijd voor de emancipatie van allochtone (en in het bijzonder islamitische) vrouwen dan de sociaal-democraten. De PvdA werd in haar ogen teveel beheerst door aanhangers van het multiculturalisme. Op 31 oktober maakte Hirsi Ali bekend haar lidmaatschap van de PvdA te verruilen voor dat van de VVD. PvdA-voorzitter Koole, die zich in de voorafgaande periode nogal voor haar had ingespannen, reageerde geschokt en verbaasd. In zijn ogen werd haar mening over integratie en emancipatie juist in brede kringen van de PvdA gedeeld.

afscheid Kok

Op 3 november vierde de partij het afscheid van Kok, die al eerder als politiek leider was teruggetreden (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz.65-66). In videoboodschappen richtten de voormalige Amerikaanse president W.J. Clinton en de vroegere Zuid-Afrikaanse president N. Mandela zich

in lovende woorden tot Kok. In zijn dankwoord uitte deze zijn bezorgdheid over de politieke crisis in Nederland. Kok beschreef het kabinet-Balkenende, dat enkele weken eerder ten val was gekomen, als een renpaard dat door zijn hoeven is gezakt nog voordat het is gaan draven (*Trouw*, 4 november 2002).

kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Op 18 oktober, enkele dagen na de val van het kabinet-Balkenende, beraadde het partijbestuur zich over de kandidaatstellingsprocedure voor de vervroegde verkiezingen. De verkiezing van de fractievoorzitter (en partijleider) werd meteen ook verkiezing van een lijsttrekker; de kandidaten hoefden daarmee geen kamerlid meer te zijn. Aanmelding was zoals reeds vermeld mogelijk tot 25 oktober. Ook voor lagere plaatsen op de kandidatenlijst diende men zich voor die dag aan te melden.

De Zaanse burgemeester R. Vreeman werd voorzitter van de commissie die de ontwerp-kandidatenlijst zou opstellen. De commissie telde enkele oudgedienden onder haar leden, maar ook veel voorstanders van vernieuwing, zoals de Tilburgse wethouder Hamming en de Nijmeegse wethouder P.F.G. Depla. Vreeman wilde vooral vrouwen, vertegenwoordigers van minderheden en van de verschillende regio's beter op de lijst vertegenwoordigd zien.

Op 12 november maakte het partijbestuur de ontwerp-kandidatenlijst bekend. De verslagen kandidaat-lijsttrekkers Van Nieuwenhoven en K.G. de Vries kregen de tweede respectievelijk derde plaats op de lijst, gevolgd door mevr. N. Albayrak en mevr. M. Bussemaker. Nieuwkomers kwamen op de zevende, achtste en negende plaats: achtereenvolgens de Brabantse gedeputeerde A.J.W. Boelhouwer, de voorzitter van de Groningse gemeenteraadsfractie mevr. M.J. van Dijken en voormalig Greenpeace-medewerker D.M. Samsom. Het kamerlid J.P. Rehwinkel trok zich verontwaardigd terug uit de kamer toen bleek dat hij niet op één van de eerste dertig (verkiezbare) plaatsen kon rekenen. Als vertegenwoordiger van een minderheid, namelijk homoseksuelen, meende hij die wel verdiend te hebben. Ook het kamerlid mevr. S.E.A. Noorman-Den Uyl nam geen genoegen met haar 35-ste plaats. In haar streven naar een hogere plek op de lijst kreeg zij steun van een aantal fractiegenoten en bestuursleden, maar zonder resultaat.

Op 16 november stelde het partijcongres in Rotterdam de kandidatenlijst vrijwel ongewijzigd vast.

programma Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Eind oktober presenteerde het partijbestuur een manifest, bedoeld als actualisering en aanscherping van het oude verkiezingsprogram. Het was geschreven door Koole en twee andere bestuursleden, A. Pinto en J.P.C.M. van Zijl, samen met drie van de vier kandidaat-lijsttrekkers – de vierde meldde zich te laat om nog een bijdrage te leveren. Het manifest legde veel nadruk op veiligheid en integratie van immigranten. Het voorstel van Bos om de hypotheekrenteaftrek te beperken voor hogere inkomens, had zijn weg naar het manifest gevonden. Nieuw waren voorts het streven naar een kiesstelsel waarbij kiezers – evenals in Duitsland – een stem op een landelijke lijst en een stem op een regionale kandidaat zouden kunnen uitbrengen.

Op 9 november vonden vijf regionale voorcongressen plaats waar het manifest werd besproken en amendementen op elkaar afgestemd werden. Een week later stelde het partijcongres in Rotterdam het verkiezingsmanifest vast.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen 2003

De campagne kwam in december op gang. Op 8 december stelden Bos en Zalm in hun eerste lijsttrekkersdebat (in het televisieprogramma ‘Buitenhof’) vast dat ze beter niet met elkaar zouden kunnen regeren. De verschillen lagen vooral op financieel-economisch gebied. Terwijl Bos pleitte voor extra overheidsuitgaven om de economie te stimuleren, hield Zalm vast aan extra bezuinigingen. De kwestie-Irak ontwikkelde zich tijdens de campagne allengs tot belangrijk verkiezingsthema. Bos merkte op dat het kabinet-Balkenende “sinds september zelfs voor de Amerikaanse troepen uit” liep (*NRC Handelsblad*, 14 december 2002) en wees eenzijdig Amerikaans optreden categorisch af. In zijn campagne nam Bos afstand van het kabinet-Kok en de parsee coalitie: “het was niet de keuze van het kader en de leden, er was een enorm tegenwil-en-dank gevoel” (*de Volkskrant*, 14 december 2002). Er was teveel geld besteed aan de infrastructuur en te weinig aan onderwijs, zorg en veiligheid. Daarnaast legde de lijstaanvoerder de nadruk op integratie van immigranten en achtte hij zowel openbare als bijzondere scholen verplicht om allochtone leerlingen te accepteren. Zo nodig moest daartoe de grondwet veranderd worden. Niettemin streefde Bos naar een coalitie met het CDA, mogelijk aangevuld met GroenLinks, SP en/of ChristenUnie. Weinig vertrouwen stelde hij in D66: ‘zwalkend’ en ‘warrig’ noemde hij de Democraten (*de Volkskrant*, 14 december 2002), al sloot hij een coalitie niet helemaal uit (zie ook in deze Kroniek onder D66).

K.G. de Vries, nummer drie op de kandidatenlijst, kreeg veel kritiek op zijn rol als minister van Binnenlandse Zaken in het tweede kabinet-Kok bij de beveiliging van Fortuyn. Een commissie onder leiding van de oud-president van het Amsterdams Gerechtshof H.F. van den Haak stelde in haar rapport over deze zaak vast dat De Vries te laks was geweest (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). Peper, de voorganger van De Vries als minister van Binnenlandse Zaken, meende dat deze zich nu diende terug te trekken als kandidaat voor de Tweede Kamer: "je kunt niet de regering controleren als je zelf hebt gefaald" (*NRC Handelsblad*, 18 december 2002). De Vries handhaafde echter zijn kandidatuur, na overleg met de lijsttrekker en de partijvoorzitter.

progressieve samenwerking in de oppositie?

Na de verkiezingen van mei leek er enige toenadering tussen PvdA, GroenLinks en SP op gang te komen (zie ook in deze Kroniek onder GroenLinks en SP). Eind augustus besloot het partijbestuur dat de PvdA zich zou aansluiten bij het platform 'Keer het tij', dat het maatschappelijk verzet tegen het beleid van het kabinet-Balkenende wilde bundelen. In dit platform speelden GroenLinks en vooral SP een belangrijke rol. Rosenmöller stelde begin november PvdA en SP een lijstverbinding met GroenLinks voor. De meeste kandidaat-leiders van de PvdA voelden hier wel voor, alleen J. de Vries wees het af. De SP bleek er ook weinig voor te voelen.

Het kamerlid Bussemaker verklaarde op 30 november een links meerderheidskabinet te zullen steunen. Bos achtte dat geen optie. Hij wilde wel meer samenwerken met GroenLinks en SP, overigens ook met de ChristenUnie, maar streefde toch vooral naar een coalitie met het CDA.

Eerste-Kamerverkiezingen 2003

Zoals hierboven reeds is vermeld, werd ook de lijstaanvoerder voor de in 2003 te houden Eerste-Kamerverkiezingen door de leden gekozen. Op 26 september stelde de Tilburgse burgemeester J. Stekelenburg, vice-fractievoorzitter van de senaatsfractie, zich kandidaat. Op 30 september werden nog drie kandidaten bekend gemaakt: O. Feitsma, oud-burgemeester van Maarssen, J. Nieuwestegen, bedrijfsadviseur, en H.C.P. Noten, directeur personeelszaken bij de Nederlandse Spoorwegen.

Op 12 november maakte het partijbestuur de uitslag van de stemming bekend. Stekelenburg had met 85% van de stemmen een zeer duidelijke overwinning geboekt. Van de leden had 43% een stem uitgebracht.

Tegelijk met de lijsttrekkers voor Eerste en Tweede Kamer konden de leden in november ook lijsttrekkers voor de Statenverkiezingen van 2003 kiezen, althans in de meeste provincies. Alleen de gewesten Drenthe en Friesland hielden geen ledenraadpleging.

verwante instellingen en publicaties

De partij publiceerde in februari de brochure *De wadden. Vijf sterren accomodatie voor natuur en mens*, van de hand van het Tweede-Kamerlid mevr. J.C. Witteveen-Hevinga en het Friese Statenlid mevr. A. Andriesen. De auteurs legden de nadruk op duurzame ontwikkeling, in concreto: beperking van visserij en geen verdere gaswinning.

De Tweede-Kamerfractie presenteerde op 21 maart een nota, geschreven door A. Duivesteijn, G.C.F.M. Depla en H.E. Waalkens, getiteld *Rubiks ruimte. Naar een andere combinatie van stad, glas en land in de Deltametropool*. Hierin werd een alternatief geboden voor de Vijfde Nota over Ruimtelijke Ordening die in de ogen van de auteurs te weinig radicaal en effectief was.

De Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de PvdA, presenteerde op 21 oktober *Grenzen aan de markt. Privatisering en de hervorming van de publieke sector*, een rapport dat was opgesteld door een werkgroep onder leiding van oud-minister E. van Thijn. Deze al in 1999 ingestelde werkgroep pleitte voor een pragmatische keuze tussen markt en staat, waarbij ook nieuwe tussenvormen aandacht verdienden. Men dacht daarbij aan een ‘publieke onderneming’ onder toezicht van de staat. Bos reageerde kritisch op het betoog van Van Thijn, met de opmerking “er staat niet veel nieuws in” (*NRC Handelsblad*, 22 oktober 2002). De WBS publiceerde verder in samenwerking met haar Duitse zusterorganisatie de Friedrich Ebert Stiftung en de Alfred Mozer Stichting (die de contacten met politieke geestverwanten van de PvdA in Midden- en Oost-Europa onderhoudt) *Social democracy in Central and Eastern Europe* – een overzicht van sociaal-democratische partijen in Midden- en Oost-Europa van de hand van N. Crook, M. Dauderstädt en A. Gerrits, voorzitter van de Mozer Stichting. Het Centrum voor Lokaal Bestuur vierde op 15 en 16 februari in Arnhem onder het motto ‘Progressie als traditie’ zijn honderdjarig bestaan: het beschouwde zich als opvolger van de in 1902 opgerichte Vereniging van Sociaal-Democratische Gemeenteraadsleden in Nederland. De burgemeester van Amsterdam, Cohen, weet in zijn toespraak de bij veel burgers heersende onvrede aan de verwevenheid van bestuur en politiek. Raadsleden zouden meer naar de burgers toe moeten gaan om naar hen

te luisteren. De schrijver G. Mak leverde in zijn Wibaut-lezing – genoemd naar de sociaal-democratische wethouder F. Wibaut – kritiek op de zelfgenoegzaamheid van de sociaal-democraten in de paarse periode. Het Centrum gaf een jubileumboek uit, getiteld *Besturen als kunst. Lokale sociaal-democraten 100 jaar verenigd*, geschreven door de historicus J. de Roos.

Het met de PvdA verbonden Trefpunt van Socialisme en Levensovertuiging hield op 15 maart in Amsterdam een conferentie over identiteit van organisaties.

De Evert Vermeer Sichting, de nevenorganisatie van de PvdA die zich bezig houdt met ontwikkelingssamenwerking, hield op 13 april haar jaarlijkse Afrika-conferentie in Utrecht. Naast de ministers Herfkens en Pronk woonde ook de vice-president van Oeganda, S.W. Kazibwe, de conferentie bij. Op 1 oktober nam mevr. Th. Fierens het voorzitterschap van de Stichting over van H. van der Vlist. Fierens was directeur van de Nederlandse Ontwikkelingsorganisatie SNV.

Binnen de Jonge Socialisten (JS), de jongerenorganisatie van de PvdA, ontstond in januari wrijving over protestacties tegen het huwelijk van prins Willem-Alexander met Màxima Zorreguieta. Het bestuur steunde de acties die het comité Het Witte Plein voorbereide, terwijl de afdelingen Arnhem&Nijmegen, Groningen, Leiden en Twente die onacceptabel vonden. Op 21 januari sloot de JS een akkoord voor een niet-paars beleid met het CDJA en Dwars (zie in deze Kroniek onder CDA). De Jonge Socialisten hielden op 18-20 mei hun voorjaarscongres en Pinksterkamp in Hoeven. Op 9 en 10 november vond in Groningen het najaarscongres plaats, dat werd opgeluisterd door de vier kandidaat-lijsttrekkers. Bij de verkiezing van een nieuwe voorzitter gaven de Jonge Socialisten de voorkeur aan S. van Berkum boven D. Bultje.

Oud-leden van de JS S. Zboray en R. de Vries richtten op 29 mei in Amsterdam het Jongeren Ontmoetings Platform (JOOP) op, bedoeld voor jongeren die te oud waren voor de JS en die wilden praten over de sociaal-democratie en de toekomst.

Het Multi-etnisch Vrouwennetwerk (MEV) hield op 11 en 12 oktober in Rotterdam haar jaarlijkse weekend. Op de agenda stonden de toekomst van de multiculturele samenleving en de vernieuwing van de PvdA.

personalia

J.Th.J. van den Berg, Eerste-Kamerlid van 1992 tot 1996, trad op 1 oktober af als voorzitter van de directieraad van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG).

J.A. van Kemenade, oud-minister van Onderwijs en Wetenschappen (1973-1977), vertrok op 31 maart als Commissaris van de Koningin in

Noord-Holland. Hij werd in april benoemd tot minister van staat. Geheel onomstreden was de benoeming niet, zoals PvdA-voorzitter Koole toegaf, aangezien Van Kemenade bij een onderzoek naar het Nederlandse optreden in Srebrenica bepaalde zaken in de doofpot had gestopt die in 2002 door het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) opgerakeld werden.

Op 22 mei werd T. Bruinsma geïnstalleerd als burgemeester van Vlaardingen, nadat hij in een referendum op 6 maart meer stemmen had gekregen dan zijn rivaal. Voordien was Bruinsma wethouder in Groningen geweest.

W. Scheerder, die in 2001 was afgetreden als gedeputeerde van Gelderland wegens vervalste handtekeningen en mogelijke fraude, werd op 11 juli 2002 vervolgd wegens corruptie en valsheid in geschrifte.

Op 31 oktober maakte de burgemeester van Eindhoven, R.W. Wel-schen, bekend zijn termijn niet te willen volmaken uit teleurstelling over het beleid van het kabinet-Balkenende ten aanzien van zijn gemeente. Het (demissionaire) kabinet had zojuist de door hem dringend noodzakelijk geachte uitbreiding van de gemeente op de lange baan geschoven.

Socialistische Partij (SP)

Het jaar 2002 was voor de SP zeer geslaagd. Hoewel er bij de gemeenteraadsverkiezingen naast winst ook verlies werd geleden, boekte de partij bij de Tweede-Kamerverkiezingen een flinke vooruitgang. Ook stroomden nieuwe leden toe. Aan het begin van 2002 telde de SP 27.291 leden. Na de kamerverkiezingen in mei waren dat er al 30.000, en de SP sloot het jaar af met 36.406 leden – een toename over 2002 van een derde (zie tabel 3). Na de val van het kabinet-Balkenende deed de SP het erg goed in de opiniepeilingen: eind november stond de partij in de Nipo-peiling op 21 zetels.

gemeenteraadsverkiezingen

De SP deed in 55 gemeenten aan de raadsverkiezingen mee (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 75). In een aantal plaatsen, zoals Amersfoort, Middelburg, Weert en Zaanstad, was de partij niet in de raad vertegenwoordigd. Over de uitslag was de partijtop niet geheel tevreden, zo bleek op de partijraad van 17 maart. In negentien gemeenten had de SP winst geboekt, in zeventien was zij gelijk gebleven en in negentien gemeenten had de partij zetels verloren (zie tabel 1). In Rotterdam was de SP mede door de opkomst van de door Fortuyn aangevoerde partij Leefbaar Rotterdam drie zetels achteruit gegaan. De partijraad stelde

een commissie in die onderzoek moest doen naar de verkiezingsuitslag. Op de partijraad van 15 juni werden de uitkomsten gepresenteerd. De commissie constateerde dat de SP last had gehad van de concurrentie van de lokale 'leefbaar'-partijen, maar dat de partijafdelingen hier en daar ook te weinig actief waren geweest.

In de collegeonderhandelingen deed de SP het goed. In Boxmeer, Brunssum, Culemborg, Doesburg, Heerlen, Nijmegen en Schijndel trad de partij toe tot het college van burgemeester en wethouders. In december zou de SP ook in Oss – na tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen (zie hieronder) – drie wethouders krijgen.

kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Het partijcongres wees op 19 januari partijleider J.G.C.A. Marijnissen weer als lijsttrekker aan (zie ook *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 75-76). Het was de vierde keer dat Marijnissen de SP-lijst zou aanvoeren. Na hem kwamen de zittende kamerleden mevr. A.C. Kant, H. van Bommel en J.M.A.M. de Wit. De afgevaardigden zetten mevr. K. van Velzen – medewerkster van de Tweede-Kamerfractie – op de vijfde plaats van de kandidatenlijst, als opvolger voor de vertrekkende R.J.L. Poppe. Zij was actief geweest in de anti-kernenergie- en vredesbeweging. Vlak na haar verkiezing in mei berichtten de media dat zij in het verleden had deelgenomen aan de bezetting van de verkeerstoren van de luchtmachtbasis Volkel en aan andere antimilitaristische acties. In oktober werd Van Velzen opnieuw op Volkel aangehouden, dit keer bij een demonstratieve picknick op de landingsbaan.

programma Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Het congres stelde verder het verkiezingsprogramma vast, *Eerste weg links* geheten (zie voor de voorbereidingen hiervan *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 76). De SP wenste vijftien miljard euro te besteden aan 'sociale wederopbouw'. De financiële consequenties van de voorstellen waren doorgerekend door het Centraal Planbureau. Voorstellen om het program op onderdelen aan te scherpen werden afgewezen door partijsecretaris Kox, die tevens lid was van de programcommissie: "we moeten ons niet buiten het politieke debat plaatsen" (*Spanning*, 28 januari 2002). Een van de amendementen die het niet haalden, was de suggestie om het budget voor ontwikkelingssamenwerking te verhogen van 1% naar 2% van het Bruto Nationaal Product. Op één weinig betekende uitzondering na volgde het congres de adviezen van het partijbestuur; het programma werd vrijwel unaniem aangenomen.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Het partijcongres besloot verder haar succesvolle campagneleus uit de jaren negentig ‘stem tegen, stem SP’ te wijzigen in ‘stem voor, stem SP’. De partijleiding vreesde dat de SP met de oude leus een te negatieve indruk zou wekken. “Het beeld dat we overal tegen zijn is natuurlijk flauwekul”, aldus Marijnissen. Het partijlogo – de tomaat – werd niet veranderd. Bij de kamerverkiezingen besloten de SP en GroenLinks hun lijsten te verbinden. In 1998 had de SP dit nog afgewezen.

Op 16 maart startte de SP de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen op de ‘Dag van de Tomaat’ in Burgers Dierenpark in Arnhem. In de verkiezingscampagne maakte de SP gebruik van het lied ‘Een mens is meer... stem vóór, stem SP!’, geschreven door K. Glastra van Loon en gecomponeerd en gezongen door zanger B. Fosko en toetsenist N. Brandsen. Op 17 april presenteerde Marijnissen zijn boek *Schrale rijkdom. De erfenis van acht jaar Paars*, waarin hij het beleid van de beide kabinetten-Kok op de korrel nam.

In de campagne richtte de SP vooral haar pijlen op de PvdA. Marijnissen noemde de PvdA de ‘partij van de afbraak’. Daarnaast wilde de SP Fortuyn ‘ontmaskeren’. In het rapport *Leest u zijn boeken maar. De pimpelpaarse antwoorden van Fortuyn* analyseerde het Wetenschappelijk Bureau van de SP de standpunten die Fortuyn had ingenomen. Het Bureau concludeerde dat de analyse en de kritiek van Fortuyn op het paarse kabinet aansloten bij de afwijzende opstelling van de SP, maar dat de oplossingen sterk verschilden: “Fortuyn wil Paars vervangen door Pimpelpaars” (*de Tribune*, 26 april 2002). Tot grote spijt van SP-leider Marijnissen was Fortuyn niet bereid met hem in debat te gaan.

Op 20 april presenteerden Marijnissen en Tweede-Kamerkandidaat A. Lazrak het manifest *Van apart naar samen*, het ‘deltaplan’ van de SP om te komen tot een geïntegreerde samenleving. Het manifest was ondertekend door een groot aantal autochtone en allochtone Nederlanders. Onder meer werd de instelling bepleit van een parlementaire enquête naar het integratiebeleid dat de overheid de afgelopen decennia had gevoerd. Het partijbestuur van de SP was later van plan om een grootschalig onderzoek uit te voeren onder allochtone en autochtone Nederlanders om na te gaan welke oplossingen zij zagen voor de door segregatie veroorzaakte problemen.

moord op Fortuyn

Na de moord op Fortuyn gaven partijvoorzitter Marijnissen en partijsecretaris Kox een verklaring uit, waarin zij de aanslag “zowel een persoonlijke tragedie als ook een ongekende gebeurtenis in de naoorlogse

Nederlandse politieke geschiedenis” noemden. De partijleiding deelde mee dat de landelijke en plaatselijke campagneactiviteiten waren opgeschort (zie in deze Kroniek ook onder de ‘hoofdmomenten’). Net als de andere lijsttrekkers kreeg Marijnissen persoonlijke bewaking.

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Bij de Tweede-Kamerverkiezingen in mei haalde de SP negen kamerzetels, een winst van vier (zie tabel 2). Als enige partij links van het midden boekte de SP winst. Zoals vermeld keerde Poppe, sinds 1994 lid van de Tweede Kamer, niet terug. De partijraad van 22 juni besloot de tweejaarlijkse ‘Remi Poppeprijs’ in te stellen, bedoeld voor mensen of organisaties die zich onderscheiden op het gebied van natuur, milieu, dierenwelzijn of voedselproductie. In september verscheen een beeldverhaal over de campagne met als titel *Stem voor, stem SP. Hoe de SP de verkiezingen van 2002 won*. Fotograaf G. Scargo had de partij en haar lijsttrekker Marijnissen vanaf de herfst van 2001 gevolgd.

Naar aanleiding van de uitslag stelde VVD-leider Zalm voor dat de winnaars van de verkiezingen – CDA, LPF en SP – maar een regering moesten vormen. SP-aanvoerder Marijnissen wees de suggestie niet onmiddellijk van de hand. Na een kleine week liet hij echter weten dat zijn partij hiervoor niet te porren was; een centrum-rechtse coalitie lag meer in de rede.

Marijnissen voelde weinig voor de vorming van een links blok in de Tweede Kamer tegen de centrum-rechtse coalitie van CDA, LPF en VVD, die zich in de kabinetsformatie begon af te tekenen. GroenLinks-leider Rosenmöller had na de verkiezingen tot zo’n progressief akkoord tussen D66, GroenLinks, SP en PvdA opgeroepen, waarna hij bijval kreeg van het PvdA-kamerlid Duivesteijn (zie in deze Kroniek onder GroenLinks). Marijnissen herinnerde eraan dat hij in het verleden vaak had gepleit voor meer samenwerking met de PvdA, maar dat Melkert altijd de boot had afgehouden.

parlementair onderzoek

Op voorstel van de SP stemde de Tweede Kamer in september in met de instelling van een parlementair onderzoek naar het integratiebeleid van de afgelopen decennia. Hiermee werd een wens van de partij gerealiseerd die zij in de verkiezingscampagne in het manifest *Van apart naar samen* naar voren had gebracht (zie hierboven). Volgens Marijnissen was het nodig na te gaan hoe de gelden voor integratie waren besteed en wat het effect van alle inspanningen was geweest. Vergeleken met Duitsland noemde hij het Nederlandse integratiebeleid een mislukking.

Provinciale Statenverkiezingen 2003

In de zomer van 2002 begon de SP met de voorbereidingen voor de Provinciale Statenverkiezingen van maart 2003. De verschillende regio's dienden op te geven in welke provincies de SP mee zou moeten doen. Afgezien van Drenthe zou de SP in 2003 in het hele land deelnemen aan de Statenverkiezingen. De regioconferenties stelden in de herfst de kandidatenlijsten vast. In december startte de SP een cursus voor de kandidaat-Statenleden.

elfde partijcongres

Aanvankelijk was het de bedoeling om het elfde partijcongres dat voor 25 januari 2003 was gepland, te wijden aan de vraag op welke wijze de groei van de SP op lokaal niveau zou kunnen worden bevorderd en hoe de in groten getale toegestroomde nieuwe leden het beste in de partijorganisatie konden worden opgenomen. Een voorbereidingscommissie stelde een conceptcongresstuk op, *Nieuwe kansen grijpen* geheten, dat in september door het partijbestuur en de partijraad werd vastgesteld. Nadat de afdelingen zich hierover hadden gebogen, zou het in november op de regioconferenties worden besproken. Na de val van het kabinet op 16 oktober en het uitschrijven van vervroegde Tweede-Kamerverkiezingen op 22 januari 2003 werden de plannen gewijzigd. De discussie binnen de partij over *Nieuwe kansen grijpen* werd uitgesteld tot na de kamerverkiezingen.

programma en kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Op 21 oktober kwam het partijbestuur van de SP bijeen in verband met de voorbereiding van de Tweede-Kamerverkiezingen. Het bestuur stelde commissies in die een ontwerpkandidatenlijst en een conceptverkiezingsprogramma moesten opstellen. De ontwerpkandidatenlijst verschilde weinig van de lijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002. Pas op de tiende positie was er een nieuwkomer, H. Vankan – leider van de spoorwegvakbond Vakbond van Machinisten en Conducteurs. Ook het verkiezingsprogramma van de SP – opnieuw *Eerste weg links* geheten – was nauwelijks gewijzigd. Op 23 november stelde het partijcongres in Rotterdam lijst en program vast.

relatie met GroenLinks

Na de val van het kabinet-Balkenende riep GroenLinks-leider Rosenmöller de PvdA en de SP op gedrieën een lijstverbinding aan te gaan.

SP-secretaris Kox wees dit voorstel van de hand. Met een verbinding van de lijsten van SP en GroenLinks – net als bij de kamerverkiezingen in mei – ging hij akkoord, maar de PvdA zou wat hem betreft daar niet bij betrokken moeten worden. “Om nu plotsklaps de grootste partij uit paars tot partner in een lijstverbinding tussen twee oppositiepartijen van paars te betrekken, is ongeloofwaardig” (*Spanning*, 21 november 2002). In november kwam GroenLinks in zware aanvaring met de SP, toen GroenLinks-leider Rosenmöller tijdens de presentatie van het verkiezingsmanifest van zijn partij de aanval op de ‘opportunistische’ SP opende (zie ook in deze Kroniek onder GroenLinks). Volgens Rosenmöller had de SP Fortuyn en de LPF te zacht aangepakt en zou zij daarvoor zijn beloofd met winst in de opiniepeilingen. Op dat moment was de SP in de peilingen van Nipo gestegen tot zeventien zetels, terwijl GroenLinks bleef steken op tien zetels. SP-aanvoerder Marijnissen meende dat Rosenmöller “om zich heen slaat” (*de Volkskrant*, 13 november 2002). Volgens hem had Fortuyn het debat met de SP gemeden. Op 14 november schreef Rosenmöller een open brief aan Marijnissen, waarin hij ontkende een campagne tegen de SP te hebben willen beginnen.

tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in Oss

Bij de tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in Oss – de bakermat van de partij – op 20 november behaalde de SP vijftien van de 35 zetels (38,4%). De verkiezingen waren uitgeschreven omdat de gemeenten Oss en Ravenstein waren samengevoegd. Op de kandidatenlijst van de SP stond echtgenote Mari-Anne van partijleider Marijnissen op de derde plaats. Hun zeventienjarige dochter Lilian bezette de zestiende positie. Zij verwierf 550 voorkeursstemmen, genoeg voor een raadszetel, waardoor ze na haar achttiende verjaardag een eventueel opengevallen zetel zou kunnen innemen.

Als grootste partij nam de SP het initiatief voor de vorming van een nieuw college. Na de raadsverkiezingen van 1998 was de partij tot het college toegetreten, maar in maart 2000 waren de SP-wethouders door toedoen van de PvdA afgetreden (zie *Jaarboek 2000 DNPP*, blz. 193).

acties

Ook in 2002 zette de SP en het door haar gevormde comité ‘Rood sein voor de chloortrein’ de acties voort tegen de trein van het chemieconcern Akzo Nobel, die drie à vier keer per week van de fabrieken in Hengelo en Delfzijl chloor vervoerde naar Rotterdam (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 76-77). Zo werden in Deventer, Groningen en Zwolle

zogenoemde ‘avondwakes’ georganiseerd. In de zomer kwam demissionair minister Pronk van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer met Akzo overeen dat de chloortreinen uiterlijk 31 december 2005 voor het laatst zouden rijden.

Aan het begin van 2002 richtte de SP het comité ‘Zorg voor iedereen’ op. Dit comité riep verpleegkundigen en verzorgenden op om hun klachten over de te hoge werkdruk door te geven. De SP wilde hiermee aantonen dat bewoners door tijdgebrek te weinig verzorging zouden krijgen. Op basis van de reacties schreven mevrouw R. Helmer en mevrouw I. Palm het rapport *Waar een rijk land arm in is*. Op 14 maart werd het manifest *Het ziekenhuis dicht bij huis* aan enkele Tweede-Kamerleden aangeboden.

Op 1 mei organiseerden leden van het SP-Ouderenplatform de zogeheten ‘rode monumentendag’. Op de Dag van de Arbeid knapten ze monumenten op van sociaal-democratische leiders van het einde van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw, die de PvdA zou zijn vergeten.

In het voorjaar opende de SP de website ‘www.waoplein.nl’. Hierop waren de standpunten van de politieke partijen over de WAO te vinden. Ook konden bezoekers hun eigen verhaal digitaal publiceren of e-mails sturen naar kamerleden of ministers. In het najaar blies de SP het comité ‘Handen af van de WAO’ nieuw leven in. Samen met de Landelijke Vereniging Arbeidsongeschikten organiseerde het Tweede-Kamerlid De Ruiter wekelijks een *picket line* bij de ingang van het gebouw van de Tweede Kamer.

In tegenstelling tot andere jaren waren de SP-leden van de Eerste en Tweede Kamer op prinsjesdag bij de troonrede aanwezig. Senator D. van Vugt droeg een rode pet met de tekst ‘Geen aanval op Irak’. “Ik heb de traditionele hoedenwedstrijd tussen de kamerleden aangegrepen om een boodschap over te brengen”, zo verklaarde hij (*Trouw*, 18 september 2002). Het Tweede-Kamerlid Van Velzen gebruikte een hoed om te protesteren tegen de bezuinigingen van het kabinet.

Op 28 september startte de SP een campagne tegen de mogelijke aanleg van een magneetzwefbaan tussen Schiphol en Groningen. De partij nam het initiatief tot het comité ‘Geen cent voor de zweeftrein’.

Samen met de Samenwerkende Organisaties Voetbalsupporters (SOVS) richtte de SP op 20 oktober het Comité Echte Fans op. Het comité wenste zich er niet bij neer te leggen dat de ‘echte’ fans van voetbalclubs de dupe werden van het wangedrag van een kleine minderheid. Mede-initiatiefneemster Kant lichtte toe dat het comité onder meer een einde wil aan collectieve maatregelen die alle fans treffen. Daarnaast dienden de voetbalvandalen harder te worden aangepakt.

Op 26 oktober organiseerde de SP samen met andere organisaties een demonstratie tegen de plannen van de Verenigde Staten om een oorlog tegen Irak te beginnen. Eerder al, op 29 september, had een delegatie van de SP meegelopen in een betoging in Londen tegen een mogelijke aanval op Irak.

Een delegatie van de SP, onder meer bestaande uit het Tweede-Kamerlid Van Bommel en Europarlementariër E. Meijer, was van 6 tot 10 november aanwezig op het Europees Sociaal Forum in Florence. Doel van de bijeenkomst was het uitwisselen van ervaringen en debatteren over het neoliberale Europa.

partijbijeenkomsten

Op 22 juni hield de SP-werkgroep Solidair in Utrecht onder de aanduiding 'De vakbond: service of strijd?' een bijeenkomst die was gewijd aan de toekomst van de vakbeweging.

Op 29 juni belegde het SP-Ouderenplatform de tweede Landelijke Ouderendag in Utrecht. Oudere SP-leden konden hier onder meer kennismaken met de nieuwe leden van de SP-fractie in de Tweede Kamer.

neveninstellingen en publicaties

Het Wetenschappelijk Bureau van de SP publiceerde op 14 oktober de brochure *De uitverkoop van de publieke diensten*. Hierin werd nagegaan wat de gevolgen van de liberalisering en deregulering waren voor onder meer de politie, het taxivervoer, de rechtsbijstand en de afvalverwerking. Op 23 december verscheen *De uitverkoop van de sociale zekerheid*. In dit rapport van het Wetenschappelijk Bureau werden de in de ogen van de SP negatieve gevolgen geschetst van het beleid van het tweede kabinet-Kok en het kabinet-Balkenende op het terrein van vooral de WAO.

Op 6 september presenteerde het Tweede-Kamerlid Van Velzen het rapport *Twente Asbestvrij*. Hierin werden voorstellen gedaan om met asbest vervuilde grond in Twente door de rijksoverheid te laten saneren. Op 13 januari vond in Oss een 'ROOD-meeting' plaats. Op deze bijeenkomst werd er met partijleider Marijnissen gediscussieerd over de toekomst van ROOD. Verder kozen de aanwezigen een nieuw bestuur en stelden zij het nieuwe jaarplan vast. ROOD kreeg nu ook een voorzitter: S. de Jong werd in die functie gekozen. Na afloop van de bijeenkomst leidde Marijnissen samen met K. Slager, auteur van het boek *Het geheim van Oss. Een geschiedenis van de SP*, de ROOD-leden langs de voor de SP 'historische' plekken in Oss.

personalia

In januari besloot het openbaar ministerie R. Roovers, SP-lid van de Provinciale Staten in Noord-Brabant, te vervolgen. Hij zou in juni 2001 een vertrouwelijke notitie van het college van Gedeputeerde Staten openbaar hebben gemaakt over de verkoop van het openbaar vervoersbedrijf BBA, waarin de provincie een groot aandeel heeft, aan een Frans concern (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 79). Vanwege de principiële kant aan deze kwestie was Roovers blij dat justitie hem vervolgde. “Het is goed dat er duidelijkheid komt over de vraag wanneer GS geheim mogen verklaren en wanneer niet” (*Binnenlands Bestuur*, 25 januari 2002). Op 19 februari meende de rechtbank in Den Bosch dat Roovers de geheimhoudingsplicht had geschonden en veroordeelde hem tot een voorwaardelijke celstraf van drie maanden.

Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)

Het jaar 2002 verliep voor de SGP minder ongunstig dan het op het eerste gezicht leek. De partij raakte bij de Tweede-Kamerverkiezingen weliswaar haar derde zetel – een restzetel – kwijt, maar boekte anders dan in 1994 en 1998 wel stemmenwinst. Bij de gemeenteraadsverkiezingen gingen de staatkundig-gereformeerden enigszins vooruit. De SGP werd in 2002 wel weer geconfronteerd met een poging om haar afwijzende standpunt inzake het volledige partijlidmaatschap voor vrouwen langs juridische weg aan te vechten.

uitlatingen Holdijk

Aan het einde van 2001 had SGP-senator, fractiemedewerker en Gelders Statenlid G. Holdijk in het *Nederlands Dagblad* (22 december 2001) verklaard dat het noodzakelijk was dat christenen moslims hielpen zodanig te integreren in de samenleving dat zij het geloof als ‘een integrerend bestanddeel’ van hun bestaan konden beleven. Holdijk deed die uitspraken tegen de achtergrond van zijn overtuiging dat op deze wijze grote maatschappelijke problemen konden worden voorkomen. In dit kader had de SGP-senator er geen bezwaar tegen dat een christelijke feestdag aan moslims werd afgestaan en dat zij de eed aan Allah konden zweren. Verder zouden islamitische kinderen op openbare scholen gebedsruimtes moeten krijgen en zou het oprichten van islamitische scholen aangemoedigd kunnen worden.

De opvattingen van Holdijk botsten in ieder geval met het SGP-ontwerpverkiezingsprogramma van november 2001, waarin gesteld werd dat de partij zich wilde inzetten voor behoud van de overblijfselen “van

onze christelijke cultuur in een multicultureel en multireligieus wordende samenleving” en zich zou verzetten tegen introductie van elementen die strijdig waren met die cultuur. Hierbij werd expliciet de strijd voor het behoud van de christelijke feestdagen en de christelijke ambtseed genoemd. Begin januari lichtte Holdijk zijn standpunt toe, waarbij hij te kennen gaf dat zijn uitspraak over het inleveren van een christelijke feestdag niet betekende dat hij daarvoor ook pleitte. Er volgde een gesprek tussen hem en het dagelijks bestuur van de SGP, dat daarna concludeerde dat de nadere verklaring van Holdijk ‘helemaal’ spoorde met het partijstandpunt (*Reformatorisch Dagblad*, 8 februari 2002). Holdijk verklaarde dat zijn uitlatingen te weinig doordacht waren geweest en niet in de openbaarheid hadden moeten komen.

jaarvergadering

Op 23 februari hield de SGP haar jaarvergadering in Utrecht. In zijn partijrede toonde partijleider B.J. van der Vlies alle begrip voor de breed levende kritiek op de regeerstijl van de paarse coalitie. Dat betekende voor hem echter niet een aanbeveling voor Fortuyn. “Fortuyn sneert naar iedereen, heeft onacceptabele ethische opvattingen en hanteert een stijl die niet waardig is” (*Nederlands Dagblad*, 25 februari 2002). Bovendien was Fortuyns grenzeloos geloof in eigen kunnen ‘onuitstaanbaar’.

Tijdens het middagedeelte van de jaarvergadering waren er korte inleidingen en een forumdiscussie onder leiding van algemeen voorzitter W. Kolijn over het thema ‘SGP, tijdgeest en theocratie’. Hieraan werd deelgenomen door P.J. Vergunst (algemeen secretaris van de Gereformeerde Bond in de Nederlands Hervormde Kerk), A. Moerkerken (predikant en rector van de Theologische School van de Gereformeerde Gemeenten) en A.A. Egas (christelijk-gereformeerd predikant).

gemeenteraadsverkiezingen

Op de jaarvergadering van de SGP had Van der Vlies ook stilgestaan bij de moeilijkheden tussen zijn partij en de ChristenUnie bij het aangaan van gemeenschappelijke lijsten bij de gemeenteraadsverkiezingen (zie in deze Kroniek onder ChristenUnie).

De raadsverkiezingen verliepen voor de SGP behoorlijk succesvol. De partij behaalde 242 raadszetels, elf meer dan in 1998. Van der Vlies was blij met deze zetelwinst, temeer daar deze behaald werd bij een iets hogere opkomst (hetgeen nadelig werd geacht voor de kleine christelijke partijen). De SGP behaalde met name goede resultaten in veel van haar bolwerken, zoals Urk, Staphorst, Nunspeet, Veenendaal, Barneveld

en Tholen. Waar de SGP zelfstandig deelnam, steeg het aantal raadszetsels van 176 naar 181. In gemeenten waar de partij een gemeenschappelijke lijst had met de ChristenUnie daalde het gezamenlijke zeteltal licht van 120 naar 118. Toch nam het aantal SGP-raadsleden dat via deze lijsten gekozen werd met zes toe tot 61. In 75 gemeenten nam de SGP zelfstandig deel, in 56 met een gezamenlijke lijst met de ChristenUnie. De college-onderhandelingen leverden de SGP 36 wethouders op, evenveel als in 1998.

programma Tweede-Kamerverkiezingen 2002

In de herfst van 2001 presenteerde de SGP haar ontwerpverkiezingsprogramma *Tot Uw dienst* geheten (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 83-84). Op de jaarvergadering van de partij op 23 februari bood partijvoorzitter Koliijn het definitieve program aan partijleider Van der Vlies aan. Op deze bijeenkomst merkte Van der Vlies in zijn partijrede op dat ook de SGP in de verkiezingscampagne veel aandacht wilde geven aan het thema veiligheid. Verder diende het kabinet het gezin weer te steunen. Hierbij moest niet langer worden uitgegaan van het tweeverdienersmodel, waardoor vrouwen de arbeidsmarkt worden ‘opgeduwd’ (*Nederlands Dagblad*, 25 februari 2002). De SGP wilde dan ook dat de subsidies voor kinderopvang werden gestopt en dat extra geld voor de kinderbijslag werd uitgetrokken.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen 2002

De kandidaatstelling voor de Tweede-Kamerverkiezingen had de SGP al in december 2001 afgerond. Van der Vlies was reeds door de jaarvergadering in februari van dat jaar als lijsttrekker aangewezen (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 82-83).

Op 12 april ging de campagne van de SGP voor de Tweede-Kamerverkiezingen van start in Amersfoort. Van der Vlies keerde zich opnieuw uitdrukkelijk tegen de paarse coalitie. Hij vond niet de SGP maar het kabinet ‘extreem’ (*de Banier*, 19 april 2002). Tijdens de verkiezingscampagne herinnerde de SGP-leider er aan dat zijn fractie tijdens de afgelopen kabinetsperiode had besloten de voor zijn partij vergaande stap te nemen om haar traditioneel gouvernementele instelling op te geven en tegen de regering in oppositie te gaan, vanwege onder meer de wetgeving betreffende euthanasie, homohuwelijk en abortus (zie *Jaarboek 1999 DNPP*, blz. 79-80; *Jaarboek 2000 DNPP*, blz. 199-200; en *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 84). Van der Vlies verklaarde – anders dan ChristenUnie-leider Veling – dat intrekking van deze wetten een absolute voorwaarde was voor eventuele regeringsdeelname door zijn partij.

Voorts hield hij SGP-ers die overwogen of zij deze keer niet hun stem aan het CDA zouden geven voor dat zij dan medeverantwoordelijk zouden zijn voor compromissen die “Balkenende nu in alle eerlijkheid al voor mogelijk houdt” (*Trouw*, 4 mei 2002).

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen 2002

De Tweede-Kamerverkiezingen kenden voor de SGP een teleurstellende afloop: van de drie kamerzetels ging er één verloren (zie tabel 2). Zij kreeg er wel bijna tienduizend stemmen bij. De partijleiding reageerde dan ook met een dubbel gevoel op de uitslag. Dat de SGP ondanks de stemmenwinst toch een zetel verloor werd veroorzaakt door de hogere opkomst in 2002 – waardoor de electorale aanhang relatief gezien daalde van 1,8% naar 1,7% van de stemmen – en het feit dat de derde zetel in 1998 een restzetel was, behaald dankzij de lijstverbinding met de ChristenUnie. Het was nu deze partij die via de lijstverbinding aan een restzetel geholpen werd.

Als (mogelijke) oorzaken voor de stemmenwinst werden door de partijtop vier factoren genoemd. In de eerste plaats zouden vrijgemaakte-gereformeerde kiezers die tegen het opgaan van het GPV in de ChristenUnie waren, naar de SGP zijn overgelopen. Dit kwam tot uiting in een relatief grote staatkundig-gereformeerde winst in de provincies Groningen en Drenthe, alsmede het noordoosten van Overijssel, waar het GPV in het verleden sterk aanwezig was. Daarnaast zou de SGP meer stemmen uit evangelische kringen hebben getrokken, als gevolg van het feit dat de ChristenUnie een minder duidelijk pro-Israël standpunt had dan de RPF voorheen (zeker in de tijd van het leiderschap van M. Leerling). De SGP daarentegen stond nog pal achter de joodse staat. Verder zouden volgens Van der Vlies ChristenUnie-kiezers dit keer op de SGP gestemd hebben omdat men bezwaar had tegen de ‘ruk naar links en de compromisbereidheid ten aanzien van regeringsdeelname bij de ChristenUnie’ (*Ons Contact*, no. 4, 2002). In de vierde plaats zou een aantal boeren nu SGP gestemd hebben, omdat zij sympathie hadden gekregen voor de standpunten die Van der Vlies op agrarisch terrein had ingenomen.

In de nieuwe Tweede-Kamerfractie keerde J.T. van den Berg niet terug. Hij was zestien jaar Tweede-Kamerlid geweest, maar had zich voor de verkiezingen van mei niet meer kandidaat gesteld. Bij zijn afscheid kreeg hij een vriendenboek aangeboden, dat de titel *Nog bijzonderheden?* droeg en was geredigeerd door M. de Bruyne en anderen.

vrouwenlidmaatschap

Eind december 2001 had de Commissie Gelijke Behandeling (CGB) zich niet bevoegd verklaard een uitspraak te doen naar aanleiding van een klacht van het partijlid mevr. Grabijn-Van Putten dat vrouwen geen volwaardig lid konden worden van de SGP (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 80-82). Grabijn had in 1984 zelf nog wel volwaardig partijlid kunnen worden. (zie *Jaarboek 1996 DNPP*, blz. 75 en *Jaarboek 1999 DNPP*, blz. 80).

In de zomer van 2002 plaatste het in vrouw en recht gespecialiseerde Clara Wichman Instituut (CWI) op zijn website een oproep en in het feministische maandblad *Opzij* een advertentie, waarin naar een vrouw met een staatkundig-gereformeerde achtergrond werd gezocht die volwaardig lid zou willen worden van de SGP. In het geval dat de partij dat weigerde, zou het CWI een proefproces financieren. Het Instituut had al eerder tevergeefs zo'n proces tegen de SGP gevoerd (zie *Jaarboek 1995 DNPP*, blz. 81). Een eventueel nieuw proces zou nu meer kans van slagen hebben omdat in 2001 het comité dat toeziet op de naleving van het vrouwenverdrag van de Verenigde Naties Nederland tot de orde had geroepen vanwege het feit dat het een partij toestond die vrouwen anders behandelde dan mannen (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 81). Ter ondersteuning van zijn stap voerde het CWI nog aan dat wanneer het niet om vrouwen, maar om zwarten of joden zou gaan "iedereen op zijn achterste benen (zou) staan. Dit is niet wezenlijk anders" (*Trouw*, 17 juli 2002). Partijvoorzitter Koliijn betreurde het voornemen van het CWI. "Er is op vele fronten geprobeerd om ons tot een andere opstelling te dwingen. Dat is niet gelukt. Kennelijk heeft het instituut er grote moeite mee zich hierbij neer te leggen" (*Reformato- risch Dagblad*, 18 juli 2002).

De zoekactie van het CWI leverde één serieuze reactie op, een studente rechten die lid was van de SGP-jongeren. Nadat zij het hoofdbestuur van de SGP had laten weten een proefproces te overwegen, werd zij uitgenodigd voor een gesprek met de beide partijvoorzitters, ds. D.J. Budding en Koliijn. Bij dit gesprek, dat begin oktober gehouden werd, was ook Grabijn aanwezig. Na het gesprek zag de studente van het voeren van een proefproces af. Volgens het CWI was de jonge vrouw in het gesprek bedreigd 'met hel en verdoemenis'. De voorzitters zouden hebben gezegd dat een proefproces de partij ernstige schade zou berokkenen en dat dat "op het geweten van de vrouw zou drukken" (*de Volkskrant*, 8 november 2002). Koliijn wees deze beschuldigingen van de hand. Hij verklaarde dat de studente wel op de consequenties van een proces was gewezen. Ook Grabijn ontkende dat er van SGP-zijde over hel en verdoemenis was gesproken en directe druk was uitgeoefend.

“Impliciet is dat denk ik wel het geval geweest” (*Nederlands Dagblad*, 9 november 2002).

Over de uitkomst van het gesprek was Grabijn duidelijk teleurgesteld. De studente en zij hadden een bemiddelingsvoorstel naar voren gebracht, dat inhield dat alleen die vrouwen volwaardig lid van de SGP zouden kunnen worden die daarvoor de toestemming hadden van hun echtgenoot of vader. De beide partijvoorzitters hadden daarop echter in het geheel niet willen ingaan. Kolijn erkende dat het hoofdbestuur niet op dat voorstel zat te wachten. Grabijn zou het volgens hem bij haar eigen Haagse kiesvereniging kunnen inbrengen (*Nederlands Dagblad*, 9 november 2002).

Het CWI liet weten verder te zoeken naar kandidaten van staatkundig-gereformeerden huize. Bovendien was het instituut bezig na te gaan of er andere juridische mogelijkheden waren om de staat tot ingrijpen te dwingen.

kabinet-Balkenende

Na de totstandkoming van het kabinet-Balkenende trad de Tweede-Kamerfractie van de SGP de nieuwe regering welwillend tegemoet. De oppositionele opstelling waartoe – zoals hierboven reeds vermeld – de staatkundig-gereformeerden tijdens de zittingsperiode van het tweede paarse kabinet hadden besloten, werd weer verlaten voor de meer vertrouwde, positief-afwachterende houding. Balkenende verdiende volgens de SGP in ieder geval erkentelijkheid voor het feit dat het hem was gelukt “een aantal veelbelovende medisch-ethische passages in het strategisch akkoord te krijgen” (*Reformatoisch Dagblad*, 5 juli 2002). Met alle kritiek die mogelijk was, achtte Van der Vlies het programma van dit kabinet een ‘verademing’ in vergelijking met het beleid dat vooral in de laatste jaren van de paarse coalitie was gevoerd (*de Banier*, 25 oktober 2002).

kabinetscrisis

Gezien deze opstelling wekt het geen bevreemding dat de SGP de val van het kabinet-Balkenende in oktober betreunde. Tegelijkertijd was de partij van de onvermijdelijkheid hiervan overtuigd. Van der Vlies en de voorlichter van de Tweede-Kamerfractie, M. de Bruyne, deden een dag voor de val van het kabinet zelfs de opmerkelijke oproep aan Balkenende om zo snel mogelijk de Tweede Kamer te ontbinden en nieuwe verkiezingen uit te schrijven, omdat de ruzies binnen de LPF parlement en politiek schaadden. Volgens het tweetal waren de omstandigheden zo bijzonder, dat de Tweede Kamer ontbonden kon worden zonder dat er

sprake was van een kabinetcrisis of een vertrouwensbreuk met het parlement. Na de val van het kabinet op 16 oktober sprak de SGP-fractie zich uit voor een rompkabinet van CDA en VVD, dat weliswaar op een minderheid in de kamer zou steunen maar – omdat het niet demissionair was – tot aan de verkiezingen voluit voorstellen zou kunnen blijven doen, die in de gegeven omstandigheden noodzakelijk waren.

programma en kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Vanwege de val van het kabinet en de vervroegde kamerverkiezingen diende de SGP op korte termijn een kandidatenlijst en een verkiezingsprogramma voor te bereiden. Volgens het Algemeen Reglement van de partij kan bij tussentijdse kamerverkiezingen het hoofdbestuur voor wat betreft de kandidatenlijst – na consultatie van de Raad van Advies – naar bevind van zaken handelen. Dit leidde ertoe dat begin december de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 ongewijzigd werd vastgesteld voor die van 2003. Het ‘verkort verkiezingsprogramma’ werd aangepast aan de actualiteit. Van het uitgebreide programma zou alleen de financiële paragraaf gewijzigd worden.

In een debat met Rouvoet, de nieuwe lijsttrekker van de ChristenUnie, en J.J. van Dijk, Tweede-Kamerlid voor het CDA, zei Van der Vlies over eventuele regeringsdeelname dat zijn partij het openbaar bestuur niet schuwde en dat het land geregeerd moest worden, waarvoor compromissen nodig zouden zijn. Daarbij zou de SGP echter geen concessies aan haar uitgangspunten doen,

strafzaak algemeen secretaris

In december 2001 werd D. Nieuwenhuis, algemeen secretaris van de SGP en voormalig hoofd van het partijbureau, door de rechtbank in Haarlem vrijgesproken van seksueel misbruik van zijn dochter (zie *Jaarboek 2000 DNPP*, blz. 199 en *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 85). Begin januari besloot het openbaar ministerie in Haarlem tegen deze uitspraak in hoger beroep te gaan. Nieuwenhuis was al in april 2000 op non-actief gesteld door de SGP.

tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen

Op 20 november waren er een tweetal tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen als gevolg van gemeentelijke herindelingen. In de nieuwe gemeente Terneuzen behield de SGP tegen de verwachtingen in haar twee zetels. In de nieuwe gemeente Zwijndrecht verloor de combinatie van SGP en ChristenUnie licht, maar behield haar vier zetels.

Provinciale Statenverkiezingen 2003

Eind december besloot het provinciale SGP-bestuur in Friesland de samenwerking met de ChristenUnie niet te verbreken als bij de Provinciale Statenverkiezingen in 2003 een vrouwelijke kandidaat van de ChristenUnie door voorkeurstemmen of het uitvallen van andere kandidaten in de Staten zou komen. Met deze opstelling week het Friese bestuur af van het landelijk beleid van de SGP. Reden was de angst dat de SGP uit de Provinciale Staten van Friesland zou verdwijnen, wat zonder samenwerking zeker zou gebeuren.

internationale contacten

De werkgroep Oost-Europa van de SGP organiseerde een drietal conferenties. Allereerst op 1 en 2 maart in Boedapest over de toetreding van Hongarije tot de Europese Unie in samenwerking met de Vereniging Gereformeerden in de Samenleving uit dit land. Van SGP-zijde werd onder anderen gesproken door oud-europarlementariër L. van der Waal en europarlementariër B. Belder. In mei was er een tweedaags congres over de toekomst van de Roemeense landbouw in Osorhei. Ten slotte vond in Halasztelek in Hongarije van 12 tot en met 16 september een jeugdconferentie plaats waar een groep studenten met een SGP-achtergrond van gedachten wisselde met Hongaarse gereformeerde jongeren over 'Europese integratie'.

De ChristenUnie belegde eind november in Lakitelek in Hongarije een bijeenkomst met andere christelijke partijen in Europa over de vraag of tot onderlinge samenwerking kon worden gekomen. De SGP was ook uitgenodigd, maar als gevolg van een intern misverstand was de partij niet vertegenwoordigd. De ChristenUnie hoopte dat de SGP zich snel bij het tot stand gekomen communiqué zou aansluiten (zie verder in deze Kroniek onder ChristenUnie).

verwante instellingen en publicaties

Het wetenschappelijk bureau van de SGP, de Guido de Brèsstichting, hield op 23 september een conferentie met als thema 'Ruimte voor verantwoordelijkheid', over de relatie tussen maatschappij en overheid. Op 14 november belegde het wetenschappelijk bureau een conferentie met als onderwerp 'Gaaf de landbouw Nederland uit?'.

De Guido de Brèsstichting liet vier publicaties het licht zien. In april verscheen in de serie Commentaar: *De kerkelijke ambtsdrager als ziekentrooster* onder redactie van J.W. van Berkum, wetenschappelijk medewerker van de De Brèsstichting. Het bevatte onder meer de lezingen

van een in december 2001 gehouden conferentie in samenwerking met de Nederlandse Patiëntenvereniging (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 86). Op 7 mei presenteerde de De Brèsstichting *Tot welzijn van heel het volk. SGP-partijredes van ds. H.G. Abma*. Hierin plaatsten een aantal auteurs met als eindredacteur J. Mulder – directeur van het wetenschappelijk bureau – de in de bundel afgedrukte redevoeringen van partijleider H.G. Abma uit de periode 1962-1983 in een historische en biografische context. Verder verscheen: *ICT@SGP.NL. SGP-visie op de taak van de overheid in de informatiesamenleving*, waarvoor Van Berkum weer de redactie voerde; en *Wikken en wegen. SGP-visie op cultuurbeleid*. Voor de inhoud van deze laatste publicatie tekende een werkgroep die werd voorgezeten door J. Koppelaar en waarvan Van Berkum secretaris was.

Op 20 april hielden de SGP-jongeren een jongerendag met als thema: ‘Breken of bouwen? – Puinruimen na paars.’ Tijdens de bijeenkomst werd een paarskleurig papieren huis door een sloper in SGP-overall in elkaar geslagen. Gesproken werd onder meer door SGP-partijleider Van der Vlies en het SP-Tweede-Kamerlid H. van Bommel. Op 6 juni belegde een aantal joodse en christelijke organisaties – waaronder de SGP-jongeren – in Den Haag een manifestatie met aansluitend een bezinningsbijeenkomst ter ondersteuning van Israël. Van der Vlies, jongerenvoorzitter E. Dijkgraaf en europarlementariër Belder behoorden tot de sprekers. Op 28 juni hielden de SGP-jongeren hun jaarvergadering in Gouda. Daarbij werd gediscussieerd over de laatste Tweede-Kamerverkiezingen en het juist afgesloten regeerakkoord. Eind november startten de SGP-jongeren een handtekeningen- en steunbetuigingenactie pro-Israël – mede als reactie op de activiteiten van mevr. G. Duisenberg, die de motor was van de handtekeningenactie ‘Stop de bezetting’ ten gunste van de Palestijnen. De bij de actie horende website werd door SGP-leider Van der Vlies en zijn ChristenUnie-collega Rouvoet geopend. Verder gaven de SGP-jongeren twee Infoschetsen uit. In februari verscheen *Ons koningshuis. De betekenis van de Oranjes in verleden, heden en toekomst*, geschreven door M.M. van der Slikke en anderen, en in december *SGP en landbouw* van de hand van J. Bazen. Voorlichting en Vorming bestond op 14 februari 25 jaar. Op 8 november werd het jubileumcongres gehouden. ’s Avonds boog men zich over het thema ‘Onbegrijpelijk of onbegrepen? Communicatie van de SGP-boodschap anno 2002’. Het middagprogramma had als onderwerp ‘Dualisme: een nieuwe vorm van besturen. Een eerste evaluatie van lokaal duaal bestuur.’ Ter gelegenheid van het jubileum gaf Voorlichting en Vorming ook een bundel uit, *Dienen als uit kracht* geheten, waarin onder meer de geschiedenis en de betekenis van de organisatie werden behandeld.

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)

Aan het begin van 2002 kon de VVD volgens peilingen op 36 zetels rekenen en leek zelfs het Catshuis binnen bereik. Al gauw begon de liberale partij echter aanhang te verliezen, vooral aan Leefbaar Nederland en vervolgens de LPF. De Tweede-Kamerverkiezingen verliepen voor de VVD ronduit slecht: veertien van de 38 zetels gingen verloren (zie tabel 2). Ondanks de aanmelding van ruim 5.000 nieuwe leden daalde uiteindelijk ook het ledental, omdat een nog groter aantal moest worden uitgeschreven (zie tabel 3). De tweede helft van het jaar stond ook voor de VVD in het teken van vernieuwing en verjonging.

commissie Toekomstvisie

Op 14 januari werd de commissie Toekomstvisie ingesteld. De vice-voorzitter van de VVD, M.G.J. Harbers, gaf hieraan leiding. De commissie had als taak een langetermijnvisie op te stellen voor de organisatie en inrichting van de partij, “zodat de VVD alle uitdagingen van de 21ste eeuw goed het hoofd kan bieden” (*Jaarverslag 2002 van het Hoofdbestuur*, 13). Naar verwachting zou de algemene vergadering in 2003 zich over de concrete voorstellen van de commissie buigen.

commissie Versterking autonomie gemeenten

In november 2001 had het hoofdbestuur een commissie ingesteld die naar aanleiding van de in het ontwerpverkiezingsprogramma voorgestelde afschaffing van de Onroerende Zaak Belasting (OZB) aanbevelingen moest doen ten aanzien van de versterking van de gemeentelijke autonomie (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 89). De commissie, die werd voorgezeten door mevr. L.E.J. Engering-Aarts, bracht op de algemene vergadering van 25 januari 2002 verslag uit onder de titel *Ruimte, respect & vooruitgang. Sterke gemeenten voor de burger*. In dit rapport deed de commissie een aantal aanbevelingen om de positie van de gemeenten (maar ook de provincies) te versterken. Deze werden besproken op de algemene vergadering in april.

verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen 2002

In oktober 2001 was het ontwerpverkiezingsprogramma van de VVD gepresenteerd, getiteld *Ruimte, respect en vooruitgang* (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 88-89). Op 25 en 26 januari 2002 stelde de algemene vergadering in Arnhem het concept vast. Het programma werd op enkele punten aangescherpt – met name het vluchtelingenbeleid zou

strenger moeten worden. Het ook binnen de partij omstreden voorstel om de OZB af te schaffen, kreeg voldoende steun van het congres.

kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2002

In de herfst van 2001 had het hoofdbestuur de ontwerp-kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen opgesteld (zie *Jaarboek 2001 DNPP*, blz. 88). Het partijcongres koos op 26 januari 2002 H.F. Dijkstal bij acclamatie tot lijsttrekker. De kandidatenlijst werd vrijwel zonder wijzigingen vastgesteld – alleen vanaf plaats 39 vonden enkele verschuivingen plaats. Het Tweede-Kamerlid mevr. P.J.D. Rémak trok haar kandidatuur in toen zij van haar 43-ste plaats verdreven dreigde te worden.

aanloop naar de Tweede-Kamerverkiezingen 2002

In zijn rede op het partijcongres verdedigde Dijkstal het paarse beleid, behalve inzake asielzoekers en de Wet op de Arbeidsongeschiktheid (WAO). Vooral de PvdA verweet hij hier dwars gelegen te hebben: voor hervorming van de WAO zouden de sociaal-democraten ‘nog nooit een bruikbaar idee’ hebben aangedragen (*NRC Handelsblad*, 28 januari 2002). Tegen de verwachtingen van veel partijgenoten in zette de liberale lijsttrekker niet de aanval op Fortuyn in. Evenmin verklaarde Dijkstal openlijk de functie van minister-president te ambiëren, al had partijvoorzitter H.B. Eenhoorn hem wel als kandidaat genoemd. Dat laatste vormde eigenlijk al een breuk met de traditie: de VVD wees gewoonlijk geen kandidaten aan voor deze functie, met als argument dat de minister-president in Nederland niet gekozen maar benoemd wordt.

Eenhoorn opende vervolgens zelf het offensief tegen Fortuyn, toen nog de lijststaanvoerder van Leefbaar Nederland. Hij vergeleek hem met Mussolini, “het type ijdele leider die precies zegt wat mensen willen horen” (*Trouw*, 6 februari 2002). De partijvoorzitter verwachtte een smerige verkiezingscampagne, vooral van Leefbaar Nederland dat volgens hem een onderzoeksteam had ingesteld om schadelijke informatie over het privé-leven van politieke tegenstanders boven water te krijgen. Overigens ontkende Leefbaar Nederland dit ten stelligste. Oud-partijleider H. Wiegel, die eerder toegaf een zekere sympathie voor Fortuyn te koesteren, viel hem nu ook aan. Hij verwierp de vergelijking met Mussolini, maar verweet Fortuyn wel ‘beginselloze gelegenheidspolitiek’ te bedrijven en ‘dienaressen van de reactie’ te zijn, in een citaat van de liberale voorman Thorbecke (*NRC Handelsblad*, 7 februari 2002). Niettemin noemde Wiegel een coalitie van VVD, CDA en Leefbaar Nederland met hemzelf als premier ‘een wenkend perspectief’ (*Reformatorisch*

Dagblad, 8 februari 2002). Een andere oud-partijleider, het lid van de Europese Commissie F. Bolkestein, nam eveneens de handschoen van Fortuyn op. In een toespraak voor de VVD-afdeling Noordwijk op 4 maart noemde hij de intussen uit Leefbaar Nederland getreden politicus ‘Sjors van de rebellenclub’ en ‘de Emile Ratelband van de politiek’ (*de Volkskrant*, 5 maart 2002). Tegelijkertijd weet hij de opkomst van Fortuyn aan de linkse partijen, die een streng vreemdelingenbeleid hadden afgewezen.

gemeenteraadsverkiezingen

De VVD startte haar campagne voor de gemeenteraadsverkiezingen formeel op 16 februari in Rotterdam. De op 6 maart geleden verliezen – van meer dan driehonderd zetels (zie tabel 1) – brachten ook bij de liberalen een grote schok teweeg. Toch leed de VVD lang niet overal verlies. Vooral op het platteland van Groningen, in Brabant en Limburg boekte ze soms opvallend veel winst – vaak ten koste van lokale partijen. In de binnenstad van Amsterdam, die voor het eerst een eigen deelraad mocht kiezen, werd de VVD zelfs de grootste partij. In de meeste grote en middelgrote steden gingen echter zetels verloren. Het dieptepunt vormde Baarn, waar 17% van de kiezers de liberalen in de steek lieten – merendeels ten voordele van een lokale partij.

In het landelijk lijsttrekkersdebat waarin de raadsverkiezingen besproken werden, maakte partijleider Dijkstal een bijna even slechte indruk als Melkert, zijn PvdA-collega (zie ook in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). De liberale leider gaf dit zelf meteen toe: “ik had eigenlijk een half uur eerder moeten vertrekken” (*NRC Handelsblad*, 8 maart 2002).

campagne Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Eenhoorn pleitte meteen voor een andere aanpak in de campagne: “wij moeten geen andere dingen gaan roepen, maar we moeten het wel anders gaan roepen” (*NRC Handelsblad*, 8 maart 2002). De verschillende coryfeeën van de VVD zouden zich meer als één team moeten manifesteren, meende de partijvoorzitter. Hij sloot niet uit dat Dijkstal na de verkiezingen fractievoorzitter zou worden en het minister-presidentschap wellicht zou toevallen aan Wiegel. Een aantal VVD-leden, waaronder de Tweede-Kamerleden G. Wilders en P.H. Hofstra, riep op tot een koerswijziging. Dijkstal zou afstand moeten nemen van het paarse beleid en de rechterflank van de partij beter bedienen, vooral waar het vreemdelingenbeleid in het geding was.

Op 16 maart kwamen de voorzitters van de kamercentrales en het hoofdbestuur bijeen in Den Haag voor hun periodiek overleg, waarbij nu de verkiezingscampagne op de agenda stond. In opiniepeilingen was de VVD intussen al geslonken tot 25 zetels: minder dan PvdA, CDA en LPF. De ‘partijbaronnen’ staken Dijkstal een hart onder de riem. Ze gaven hem het vertrouwen dat hij vroeg, maar hij zou wel meer ‘Jip en Janneke taal’ moeten gebruiken – zo vatte Eenhoorn de boodschap samen (*Trouw*, 18 maart 2002). Dijkstal noemde deze opmerking later ‘een bedrijfsongeval’, maar beloofde ook beterschap (*Vrij Nederland*, 30 maart 2002). Hij zou meer aandacht aan het vreemdelingenbeleid besteden en Fortuyn harder aanpakken. Hij verwachtte overigens dat het ‘theater-Fortuyn’ vanzelf weer zou leeglopen, en weet het fenomeen voor een deel aan de verwendheid van sommige kiezers, die zich gedroegen als “een wintersport-toerist die gaat skiën in verboden gebied, in een lawine verzeild raakt en dan ook nog kwaad wordt als de reddingshelikopter te laat komt” (*Vrij Nederland*, 30 maart 2002). In een lijsttrekkersdebat aan de Erasmus Univeriteit in Rotterdam op 21 maart maakte Dijkstal opnieuw een weinig inspirerende indruk. De partijtop bleef hem echter steunen toen hij enkele malen uitdrukkelijk om vertrouwen vroeg, zoals hij in een vraagesprek onthulde (*de Volkskrant*, 29 maart 2002).

Minister van Financiën G. Zalm, nummer drie op de kandidatenlijst, viel Fortuyn scherp aan op 17 maart in het discussieprogramma ‘Buitenhof’. Hij noemde hem een ‘gevaarlijke man’ die ‘het volk bedriegt’ (*Trouw*, 18 maart 2002). Zowel Zalm als Dijkstal vreesden dat met de LPF geen deugdelijk financieel beleid gevoerd zou kunnen worden, al sloten ze samenwerking niet formeel uit. Dijkstal zocht in zijn campagne wel toenadering tot het CDA, echter zonder een duidelijke voorkeur voor een bepaalde coalitie uit te spreken. Wiegel liet zich over de LPF veel positiever uit. Hij hoopte zelfs op een fantastische uitslag voor de LPF: “dan wordt Den Haag eindelijk wakker geschud” (*NRC Handelsblad*, 13 april 2002). In juni zou de vroegere partijleider onthullen dat hij de LPF politiek van advies diende. De gesprekken liepen via F.A. Hoogendijk, kamerlid voor de LPF maar voordien lid van de VVD. Op 12 en 13 april hield de VVD haar jaarlijkse algemene vergadering in Veldhoven, die onvermijdelijk ook in het teken van de verkiezingen kwam te staan. Dijkstal pleitte in zijn toespraak voor een streng vluchtelingenbeleid, waardoor het aantal asielzoekers zou dalen van 32.000 naar 16.000. Ook Wiegel sprak het congres toe, waarbij hij nadrukkelijk verklaarde Dijkstal als ‘onze kandidaat voor het hoge ambt’ (van minister-president) te beschouwen en zo impliciet afstand nam van de gedachte dat hij zelf kandidaat zou zijn (*de Volkskrant*, 13 april 2002).

Officieel opende Dijkstal op 27 april in Amersfoort pas de campagne voor de kamerverkiezingen. Hij viel tamelijk fel de PvdA en het CDA aan. Een coalitie van sociaal-democraten en christen-democraten noemde hij 'een griezelkabinet' (*NRC Handelsblad*, 29 april 2002). Tegelijkertijd vond hij dat het CDA dichter bij de VVD stond dan de PvdA. Europees Commissaris Bolkestein mengde zich evenals Wiegel regelmatig in de verkiezingsstrijd. Hij achtte een coalitie met de LPF beter dan isolering van de nieuwe partij, maar vreesde wel dat Fortuyn als premier in de wereld 'een pleefiguur' zou slaan, zo verklaarde hij op 1 mei in Amsterdam (*Trouw*, 2 mei 2002).

Jorritsma

Begin mei raakte de (intussen al demissionaire) minister van Economische Zaken, mevr. A. Jorritsma-Lebbink, in opspraak. Volgens een publicatie in het *Algemeen Dagblad* (3 mei 2002) had het familiebedrijf Jorritsma in 1999 meer dan een miljoen gulden aan overheidssubsidie ontvangen voor de bouw van een hotel in Heerenveen (via het Samenwerkingsverband Noord-Nederland). De minister laadde zodoende de schijn van belangenverstrengeling op zich. Zelf ontkende ze dat heftig op een inderhaast belegde persconferentie op 3 mei. Zij had haar aandelen al in 1994 ondergebracht bij een stichting (die onder meer door haar dochter bestuurd werd) en elke bemoeienis met het bedrijf gestaakt. Op 6 mei verantwoordde zij zich in een brief aan de Tweede Kamer. Na de verkiezingen verzocht zij de Algemene Rekenkamer om de subsidieverstrekking te onderzoeken. Ze had bij die verkiezingen overigens ruim 144.000 voorkeursstemmen gekregen.

Eind juni kondigde Jorritsma haar vertrek uit de politiek aan. Een maand daarvoor had zij zich kandidaat gesteld voor het voorzitterschap van de Tweede Kamer, maar zij was niet verkozen. Op 2 juli zuiverde de Algemene Rekenkamer haar van elke blaam. De verstrekking van de subsidie zou geheel buiten haar om zijn geschied en werd in feite niet toegekend door het ministerie maar door het Samenwerkingsverband Noord-Nederland.

uitslag Tweede-Kamerverkiezingen 2002

Zoals reeds vermeld ging de VVD er bij de kamerverkiezingen op 15 mei veertien zetels op achteruit, van 38 naar 24 (zie tabel 2). De liberalen leden vrijwel overal verlies, maar het meest in de voorsteden van de Randstad. In de gemeenten Edam-Volendam, Naaldwijk en Zandvoort liet meer dan 20% van de kiezers de liberale partij in de steek. Een groot deel ging naar de LPF – die naar schatting acht of negen zetels van de

VVD afpakte – en naar het CDA – dat ongeveer zes zetels aan voormalige VVD-kiezers te danken had.

terugreden partijleider Dijkstal

Direct na de verkiezingen verklaarde Dijkstal zich bereid het leiderschap van de partij neer te leggen. Op 16 mei koos de nieuwe Tweede-Kamerfractie unaniem oud-minister Zalm tot voorzitter. Als nummer twee op de lijst had hij 350.000 voorkeursstemmen weten te vergaren.

Op 16 augustus kondigde Dijkstal zijn vertrek (per 1 september) uit de Tweede Kamer aan. In een korte brief lichtte hij toe dat de gebeurtenissen rond de verkiezingen en de veranderingen binnen de partij het hem onmogelijk maakten effectief als volksvertegenwoordiger te werken. Zijn zetel viel toe aan het oud-kamerlid S.A. Blok.

verkiezing voorzitter Tweede Kamer

De Tweede-Kamerfractie van de VVD droeg Jorritsma op 28 mei voor als voorzitter van de kamer. Zij moest het echter opnemen tegen partijgenoot F.W. Weisglas, die haar de volgende dag met een ruime meerderheid versloeg. Weisglas behaalde tachtig stemmen, Jorritsma kreeg 41 stemmen, het LPF-lid (en voormalige christen-democraat) J.L. Janssen van Raay 24 stemmen.

kabinetsformatie

VVD-leider Zalm toonde zich zeer ingenomen met de formatie van het kabinet-Balkenende, al was hij zonder enthousiasme de onderhandelingen ingegaan (zie in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). Wellicht juist daarom had de VVD weinig concessies hoeven doen.

Ook de partijraad, die op 13 juli in Amersfoort bijeenkwam, bleek tevreden met de uitkomsten van de formatie. In zijn rede betreurde Zalm de zorgtoeslag voor gezinnen en de uitbreiding van inkomensafhankelijke kinderkortingen, maar hij kon daar veel tegenover stellen: onder meer een strenger asielbeleid, verbreding van wegen en afschaffing van de OZB. Wel speet het hem, geen vrouwelijke minister te hebben kunnen voordragen. Vier geschikte kandidates hadden hem nul op het rekest gegeven. Oud-minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer P. Winsemius kreeg weinig steun voor zijn kritiek op het regeerakkoord. Hij noemde het akkoord ‘klassiek rechts’ en vond met name milieubeleid en ontwikkelingssamenwerking er te bekaaid van af komen (*Reformatorisch Dagblad*, 17 juli 2002). Winsemius zou voorts op 16 september kritiek leveren op het kabinetsbeleid in een open

brief die was opgesteld met andere oud-ministers van milieuzaken zoals oud-VVD-leider E.H.T.M. Nijpels. Zij namen vooral de afschaffing van de fiscale vrijstelling voor milieuvriendelijke spaarders en beleggers op de korrel.

Met de installatie van het kabinet-Balkenende kwamen in de Tweede-Kamerfractie vijf plaatsen vrij, die werden ingenomen door oud-kamerleden. Eind juli verklaarde mevr. W.C.G. Voûte-Droste de Kamer te willen verlaten om ruimte te maken voor jongere liberalen. Het niet zoveel jongere ex-kamerlid M. van den Doel zou echter haar zetel overnemen.

partijvernieuwing

Na de zware electorale nederlaag gingen er binnen de VVD stemmen op om te komen tot organisatorische en programmatische vernieuwing. Reeds op 16 mei vormde zich een groep die meer open discussie in en buiten de partij wilde bevorderen. Het hoofdbestuur steunde het initiatief. Deze '16 mei Groep', zoals zij zichzelf ging noemen, hield op 19 oktober een eerste discussiebijeenkomst, met als onderwerp de toekomst van de Europese Unie. Voor januari 2003 werd een tweede bijeenkomst voorzien. Tot de groep behoorden onder anderen de Eerste-Kamerleden mevr. H.M. Dupuis, P.J.H.M. Luijten en U. Rosenthal, de directeur van het wetenschappelijk bureau, P.C.G. van Schie, en J. de Veth, oud-voorzitter van de VVD-jongerenorganisatie Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD).

Op 17 mei publiceerden drie jongeren, De Veth, B. van 't Wout en T. Berghuijs, een pamflet *Voor Verandering, Vernieuwing en Democratisering*. Zij riepen de VVD op om kiezers en leden meer invloed te gunnen op de kandidaatstelling, te streven naar een kiesstelsel dat de band tussen kiezer en gekozene zou verstevigen en burgemeesters en Commissarissen van de Koningin direct te laten kiezen.

Het streven naar verjonging kreeg steun van Wiegel, die 'de inner circle rond Hans Dijkstal' opriep om plaats te maken voor jongeren (*De Telegraaf*, 18 mei 2002). De partijtop had volgens hem een strategische blunder gemaakt door het paarse beleid te verdedigen en een te linkse koers te varen. Bovendien had men niet naar adviezen willen luisteren. De voorzitters van de kamercentrales, die op 18 mei bijeenkwamen, drongen eveneens aan op verjonging van de fractie.

Zalm nam met terugwerkende kracht afstand van het paarse kabinet, dat vooral in de periode na 1998 te vaak halfslachtige compromissen sloot ('pappen en nathouden'), en waarvan de bewindslieden te veel vasthieldden aan 'het pluche'. Hij schreef dit in een interne notitie, die al gauw in de pers verscheen.

Op 15 juni hield de partij een evaluatiebijeenkomst in Hoofddorp. De bijna tweehonderd bezoekers luchtten vooral hun hart over het falen van hun lijststaanvoerder. Daarnaast klonk kritiek op de kandidaatstellingsprocedure. Partijleider Zalm beloofde veranderingen op dat gebied. Hij nam het op voor zijn voorganger, maar sprak het gerucht tegen dat hij hem een ministerspost in het nieuwe kabinet zou hebben beloofd. Eenhoorn verdedigde eveneens Dijkstal en diens strategie: de partij verwachtte immers nog in 2001 kiezers in het midden te kunnen winnen en dus naar links te moeten gaan; “toen de aanval over rechts kwam, kon onze linksbuiten Dijkstal die niet pareren” (*de Volkskrant*, 17 juni 2002). De partijvoorzitter trok overigens ook zelf het boetekleed aan, vooral vanwege zijn openlijke kritiek op Dijkstal voor de verkiezingen. In totaal vonden vier van dit soort evaluatiebijeenkomsten – formeel ‘vernieuwingsbijeenkomsten’, informeel ‘uithuilbijeenkomsten’ genoemd – in verschillende regio’s plaats, gedurende de maanden juni en juli. Op de partijraad van 13 juli werd hiervan de balans opgemaakt.

De voorzitter van de Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD), R. Weide, pleitte op het congres van de liberale jongerenorganisatie op 22 juni in Arnhem voor democratisering van de kandidaatstelling in de VVD. Leden zouden de lijsttrekker moeten kiezen. Daarnaast vroeg hij om een rechtserre koers van de VVD.

Op 2 september verscheen het manifest *Helder liberaal en duidelijk rechts* van E. van de Haar en J. Livestro. Van de Haar was werkzaam bij een adviesbureau, Livestro was persoonlijk medewerker van Europees commissaris Bolkestein en directeur van de Edmund Burke Stichting, die in 2000 was opgericht om het conservatieve gedachtegoed in Nederland uit te dragen. De auteurs pleitten voor een heroriëntatie van de VVD op het klassiek liberale gedachtegoed, in het bijzonder: vermindering van staatstaken, vervanging van de progressieve inkomstenbelasting door een gelijke heffing (‘vlaktaks’) voor iedereen, herwaardering van het gezin, afschaffing van subsidies voor het bedrijfsleven en van een aantal milieuwetten. De VVD zou zich zodoende duidelijker rechts moeten profileren, aangezien de door Dijkstal ingezette links-liberale koers op een debakel was uitgelopen. Bovendien zouden de leden de partijleider moeten kiezen. De vice-voorzitter van de Tweede-Kamerfractie, F.H.G. de Grave, vond de analyse van Livestro en Van de Haar ‘niet scherp genoeg’ en zag weinig heil in een ruk naar rechts (*NRC Handelsblad*, 5 september 2002).

werkgroep Partijvernieuwing

Op 21 september hield de partij een ‘Ideeëndag’ in Ede, waarop met name de op 16 september verschenen notitie *Goed, beter, best* van de

werkgroep Partijvernieuwing besproken zou worden. De werkgroep was door het hoofdbestuur op 10 juni ingesteld en stond onder leiding van Harbers (die ook de commissie Toekomstvisie voorzat) en telde een vijftigtal leden, waaronder vice-premier J.W. Remkes en De Grave maar ook Van de Haar. Volgens de werkgroep had de VVD zich ontwikkeld tot een vage, compromis-gerichte regentenpartij die niet meer de belangen van haar kiezers behartigde, te veel beloofde en te weinig kritisch en mediageniek was. De leden zouden meer invloed moeten krijgen op de koers van de fractie – al behield die haar eigen verantwoordelijkheid – en op de kandidaatstellingsprocedure. Men dacht daarbij aan voorverkiezingen, ledenraadplegingen en/of regionalisering van de kandidaatstelling. Met enig voorbehoud werd gepleit voor stemrecht voor alle leden ('one man, one vote') op partijcongressen, met name bij de vaststelling van het verkiezingsprogramma.

Op de Ideeëndag bogen zich vijf gespreksgroepen over de toekomst van de partij. Hun werk mondde uit in vijftien aanbevelingen, die ten slotte plenair werden besproken. Gewone leden zouden meer invloed op kandidaatstelling en andere beslissingen moeten krijgen. Partijleider Zalm en het partijbestuur lieten aanvankelijk nog in het midden welke aanbevelingen zij over wilden nemen.

Op 4 oktober bleek het bestuur echter de belangrijkste ideeën te hebben overgenomen in de notitie *Minder partij, meer maatschappij*. Elk lid zou op het congres (voortaan te noemen 'algemene ledenvergadering') stemrecht moeten krijgen en via een schriftelijke stemming deel kunnen nemen aan de verkiezing van de partijleider. Ook over andere zaken zou een ledenraadpleging mogelijk worden. Het verkiezingsprogramma diende echter door afgevaardigden vastgesteld te worden om te voorkomen dat belangengroepen dat via massale ledenwerving naar hun hand zouden zetten. Wel zouden leden via een ledenraadpleging de onderwerpen voor het programma kunnen bepalen. Voorts zou er meer ruimte voor debat binnen de partij moeten komen. Kamerleden zouden het contact met hun achterban dienen te verbeteren en regelmatig met het hoofdbestuur een gesprek moeten voeren. Een scoutingscommissie zou kandidaten voor de Tweede Kamer buiten de partij kunnen werven. Het hoofdbestuur zou vervolgens (zoals gebruikelijk) een groslijst opstellen, die dan aan de leden zou worden voorgelegd. De algemene ledenvergadering zou slechts met een tweederde meerderheid de voorkeur van de leden kunnen doorbreken.

Deze voorstellen zouden op 23 november aan een buitengewone vergadering voorgelegd worden. Vanwege de val van het eerste kabinet-Balkenende vond dit congres echter niet meer in 2002 plaats.

gekozen burgemeester

Een in maart door het hoofdbestuur ingestelde commissie onder leiding van de Rotterdamse burgemeester I.W. Opstelten presenteerde op 2 juli het rapport *Naar een nieuwe ambtsketen van de burgemeester?*, waarin werd aanbevolen de burgemeester rechtsstreeks door de bevolking te laten kiezen. De gekozen functionaris zou vervolgens zelf wethouders kunnen aanstellen en zo nodig weer ontslaan. Burgemeestersverkiezingen zouden om de vier jaar moeten plaatsvinden, twee jaar na gemeenteraadsverkiezingen. De werkgroep brak hiermee met een traditie, aangezien de VVD tot dan toe altijd de benoeming van burgemeesters had verdedigd. Deze procedure achtte de commissie-Opstelten op zich niet verkeerd, maar niet meer strokend met de maatschappelijke en politieke realiteit. Mengvormen, zoals de nu geldende procedure of een door de raad gekozen burgemeester, verwierp de commissie als onlogisch en inconsistent.

De partijraad besprak de aanbevelingen op 13 juli. Er klonken bezwaren tegen het presidentiële karakter van de burgemeester in het voorstel, maar uiteindelijk werd het toch niet afgewezen.

Minister Remkes van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties steunde het streven om burgemeesters door de bevolking te laten kiezen, zo verklaarde hij op een bijeenkomst van het Nederlands Genootschap van Burgemeesters op 3 oktober in Haarlem. De voorzitter van het genootschap, de Haarlemse burgervader J. Pop (PvdA) wees het voorstel overigens af. Remkes legde op 28 november zijn plannen in een voorlopige versie aan de Tweede Kamer voor.

De algemene vergadering van de VVD wilde op 30 november in Noordwijkerhout het voorstel echter niet aannemen. Het congres besloot behandeling uit te stellen en het hoofdbestuur te verzoeken een extra ‘verdiepingsrapport’ over de kwestie uit te brengen.

Europese Unie

Op 19 oktober discussieerde de VVD over de Europese Unie. Partijleider Zalm leek een breed onbehagen te verwoorden in zijn kritiek op de uitbreiding van de Unie met tien nieuwe leden uit Midden- en Oost-Europa. Hij nam daarbij stelling tegenover zijn partijgenoot, de zojuist demissionair geworden staatssecretaris van Buitenlandse Zaken A. Nicolaï, die het standpunt van het kabinet verdedigde dat Nederland zich niet tegen deze uitbreiding diende te verzetten.

Ook op een bijeenkomst in Leiden op 7 november bleken Zalm en Nicolaï van mening te verschillen over Europese zaken. Dit keer ging het vooral over de versterking van communautaire instellingen als het

Europees Parlement, die Nicolai (namens het kabinet) verdedigde en die Zalm afwees.

aanloop naar de Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Op 16 oktober kwam het eerste kabinet-Balkenende ten val (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). Met een bijeenkomst in Amsterdam op 21 oktober opende de VVD feitelijk haar campagne voor de vervroegde Tweede-Kamerverkiezingen van 2003. Zalm noemde veiligheid het hoofdthema voor de campagne. Daaraan zou 500 miljoen euro extra besteed moeten worden, mogelijk door te bezuinigen op ontwikkelingssamenwerking en de publieke omroep. De omroep zou een van de drie netten kunnen inleveren. De opbrengst zou ook kunnen dienen om de spaarloonregeling te handhaven, die het eerste kabinet-Balkenende wilde afschaffen.

kandidatenlijst Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Tot 29 oktober konden leden kandidaten aanmelden voor het lijsttrekkerschap. Zalm bleef echter de enige kandidaat. Voor de rest van de lijst stelde het hoofdbestuur met het oog op de tijdsdruk een groslijst samen op basis van de lijst die in het najaar van 2001 was vastgesteld, al zou het daar enige namen aan toevoegen. Voor een kandidaatsstellingscommissie bleek geen tijd. Een aantal bewindslieden en kamerleden besloot zich niet meer kandidaat te stellen, zoals demissionair staatssecretaris H.A.L. van Hooff, mevr. J.M. de Vries (eveneens oud-staatssecretaris), A.J. te Veldhuis en J.H. Klein Molekamp.

Op 2 november koos de VVD op een buitengewone algemene vergadering in Lunteren Zalm tot lijsttrekker. Aanvankelijk was deze dag bedoeld als bijeenkomst van de VVD-Bestuurdersvereniging, maar vanwege de vervroegde verkiezingen werd dit gecombineerd met een kort partijcongres. Op 4 november maakte het hoofdbestuur de ontwerp-kandidatenlijst bekend. Vergeleken met de vorige lijst was duidelijk sprake van vernieuwing en verjonging. Van de dertig hoogste kandidaten van mei waren er veertien verdwenen. Twee nieuwe kandidaten stonden bij de eerste tien: op nummer drie en vijf de staatssecretarissen mevr. M.H. Schultz van Haegen-Maas Geesteranus en mevr. A.D.S.M. Nijs. Op de plaatsen twee en vier kwamen oudgedienden, respectievelijk minister Remkes en mevr. E.G. Terpstra. Tot de overige verkiesbare kandidaten behoorden ook een aantal nieuwkomers, zoals de demissionair staatssecretaris M. Rutte (11), Hirsi Ali (16) en mevr. A. van Miltenburg (20).

Een aantal zittende kamerleden werd niet meer kandidaat gesteld. Een van de gepasseerden was J.D. Blaauw, die dit “weggooien van je archief” noemde: zonder voldoende ervaren kamerleden zou de nieuwe fractie zich wellicht blameren (*Reformatorisch Dagblad*, 16 november 2002). Op 30 november stelde de VVD de kandidatenlijst vrijwel ongewijzigd vast, op een tweede buitengewone algemene vergadering, dit keer in Noordwijkerhout.

Hirsi Ali

Op de zestiende positie van de liberale kandidatenlijst stond Hirsi Ali, zoals reeds vermeld. Op 31 oktober had de voormalige medewerkster van de WBS, het wetenschappelijk bureau van de PvdA, bekend gemaakt zich op uitnodiging van de VVD-partijleiding kandidaat te stellen voor deze partij (zie ook in deze Kroniek onder PvdA). Kamerleden toonden zich nogal verrast door de handelwijze van de partijtop. Anderen reageerden positief; zo vond Opstelten haar komst ‘ronduit geweldig’ (*NRC Handelsblad*, 2 november 2002). Ze werd tijdelijk aangesteld als fractiemedewerker van de VVD, zodat ze financieel niet meer afhankelijk van de PvdA zou zijn. Teruggekeerd uit de Verenigde Staten (waar ze vooral om veiligheidsredenen heen was gegaan) voerde Hirsi Ali eerst binnen de VVD campagne, en vervolgens daarbuiten, zij het voortdurend door lijfwachten bewaakt. Ze uitte kritiek op het multiculturalisme – ‘goedbedoeld racisme’ in haar ogen (*de Volkskrant*, 2 december 2002) – en op de islam, die soms op gespannen voet zou staan met de vrijheid van het individu. Ze betuigde echter spijt van haar eerdere uitspraak dat de islam een ‘achterlijke’ godsdienst zou zijn. In december publiceerde zij een aantal artikelen over vrouwen, islam en integratie onder de titel *De zoontjesfabriek*.

programma Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Op 29 november presenteerde Zalm het ‘verkiezingsplan’ van de VVD, *De VVD maakt werk van Nederland* geheten en bedoeld als kort verkiezingsprogramma. Het bevatte zeven kernpunten: een gezonde economie, degelijke overheidsfinanciën, veiligheid, beperking van immigratie en meer integratie, meer ruimte voor wonen en verkeer, meer vrijheid voor onderwijs en zorg, een duidelijke internationale positie.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen 2003

Op 12 november voerde Zalm campagne in Oss, waar tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen werden gehouden. Hij sprak onder meer

Turkse immigranten in een moskee toe. Zalm kreeg soms kritiek op zijn stijl: hij zou te chagrijnig zijn en te weinig lachen. In zijn ‘weblog’ – een nieuw element in de campagne – was hij hier vrij openhartig over. Hij moest zich geregeld verweren tegen de kritiek van (met name) de LPF dat hij het kabinet-Balkenende ten val had gebracht (zie in deze Kroniek onder ‘hoofdmomenten’). De VVD bleef streven naar een hernieuwde coalitie met het CDA, maar toonde zich soms geïrriteerd door onduidelijkheid van die partij. Zalm verweet de christen-democraten onder meer, dat zij de in het regeerakkoord beloofde verlaging van de benzineprijs (‘het kwartje van Kok’) niet meer na wilden komen.

In de peilingen smolt intussen de meerderheid voor een coalitie van CDA en VVD langzamerhand weg. Demissionair vice-premier Remkes hield echter vast aan deze coalitie en sloot een derde partner uit. De LPF kwam als bondgenoot in elk geval niet meer in aanmerking, aangezien deze zich zelf had gediskwalificeerd, zo maakte Remkes duidelijk in een gesprek met Radio 1 (op 24 november). Minister van Financiën Hoogervorst wilde “niet afhankelijk raken van een partij met een paar zetels” en raadde zijn partij aan in de oppositie te gaan indien zij met het CDA samen geen meerderheid zou halen (*de Volkskrant*, 2 december 2002). Zalm verklaarde dat zijn partijgenoten alleen voor zichzelf spraken. Hij opperde zelf dat D66 of zelfs de ChristenUnie een coalitie van VVD en CDA zouden kunnen versterken. Eenhoorn achtte deze verdeeldheid over coalitievorming geen probleem: “bij ons hoeft het geen koekoek eenzang te zijn” (*Trouw*, 3 december 2002).

In zijn campagne sprak Zalm zich uit tegen islamitische scholen, aangezien die naar zijn mening de integratie van immigranten in de Nederlandse samenleving zouden bemoeilijken. Hirsi Ali ging nog een stap verder en stelde het hele bijzonder onderwijs ter discussie.

In een lijsttrekkersdebat met PvdA-leider Bos benadrukte Zalm de verschillen op financieel-economisch gebied met de vroegere coalitiepartner. De kloof leek niet onoverbrugbaar, maar een nieuwe paarse coalitie lag niet erg voor de hand, zo stelden beiden vast. Zalm bleef hameren op bezuinigingen, maar gaf op 18 december naar aanleiding van sombere voorspellingen van het Centraal Plan Bureau toe dat de Nederlandse staat zijn schuld niet meer binnen één generatie zou kunnen aflossen, zoals nog in het program van de VVD beloofd werd. Een overschot op de begroting leek voorlopig niet haalbaar.

Eerste-Kamerverkiezingen 2003

Op 19 oktober presenteerde het hoofdbestuur de ontwerp-kandidatenlijst voor de Eerste Kamer. Een commissie onder leiding van oud-senator D. Luteijn had daaraanvoorafgaand met (potentiële) kandidaten gesproken.

De lijst werd aangevoerd door mevr. N.H. van den Broek-Laman Trip, Eerste-Kamerlid sinds 1993 en oud-burgemeester van Heemstede. Oud-minister L.M.L.H.A. Hermans stond op de zesde plaats. Een buitengewone algemene vergadering zou de definitieve lijst in maart 2003 vaststellen.

verwante instellingen en publicaties

Op 28 februari hield het lid van de Europese Commissie Bolkestein de tweede Telderslezing in Leiden over de vraag 'verzwelgt de massacultuur de liberale democratie?' Bolkestein bond hierin de strijd aan met cultuurrelativisme en tegencultuur. De lezing werd voor de tweede maal georganiseerd door de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau van de VVD, ter nagedachtenis van de in de Tweede Wereldoorlog omgekomen hoogleraar en voorzitter van de Liberale Staatspartij B.M. Telders. De lezing verscheen vervolgens als brochure. De Teldersstichting publiceerde in februari *Modellen voor de instituties van de Europese Unie*, waarin een werkgroep onder leiding van de hoogleraar Europese Studies A. Szasz drie modellen presenteerde voor de vormgeving van de Europese Unie in de komende decennia. In april verscheen de bundel *Het democratisch tekort. Interpretaties en remedies* onder redactie van P.G.C. van Schie, waarin een aantal wetenschappers hun licht liet schijnen op de parlementaire democratie in Nederland. Verder hield de Teldersstichting op 20 december een debat over de islam, samen met haar sociaal-democratische zusterorganisatie, de WBS. Hirsi Ali kreeg hierbij weinig kritiek van de voormalige PvdA-voorzitter mevr. K.Y.I.J. Adelmund op haar visie op emancipatie van het individu en de islam.

Op 16 maart organiseerde de Organisatie Vrouwen in de VVD een themabijeenkomst over gezondheidszorg, gevolgd door een huishoudelijke vergadering in Bodegraven. Op 24 mei tekende de voorzitter van de vrouwenorganisatie, mevr. W.C.M. Hessing, een convenant met de voorzitter van de VVD waarbij de opheffing van de Organisatie en de oprichting van een Liberaal Vrouwen Netwerk geregeld werden. De adviesraad en het landelijk bestuur van de Organisatie hadden dit convenant, dat in 2001 was voorbereid, op dezelfde dag unaniem goedgekeurd. Formeel vormde het hoofdbestuur van de VVD ook het bestuur van het netwerk. Een lid van het hoofdbestuur werd met het beleid belast, ondersteund door een kleine stuurgroep en een landelijke commissie Liberaal Vrouwen Netwerk. Op 20 en 21 september hield de vrouwenorganisatie haar slotcongres in Wageningen onder het motto 'het leven gaat door', over vragen met betrekking tot levensloop, carrière, gezin, pensioen en sociale zekerheid. Op 1 oktober ging het

Liberaal Vrouwen Netwerk officieel van start. Het kwartaalblad van de vrouwenorganisatie, *De Liberale Vrouw*, hield op te verschijnen.

De VVD-jongerenorganisatie JOVD hield op 6 en 7 april een verkiezingscongres in Assen en op 22 en 23 juni in Arnhem een politiek congres. Op 13 september maakte voorzitter R. Weide in een brief zijn aftreden bekend, vanwege de slechte samenwerking met de rest van het bestuur. F. de Lange nam voorlopig het voorzitterschap waar. Op 23 en 24 november koos de JOVD op het huishoudelijk congres in Roermond De Lange officieel tot voorzitter.

De VVD-Bestuurdersvereniging hield op 23 maart haar jaarvergadering in Utrecht en op 1 en 2 november haar jaarcongres te Lunteren. Op het congres stond de positie van de burgemeester centraal. Als voorzitter van de vereniging werd mevr. L.E.J. Engering-Aarts opgevolgd door M.A.P. van Haersma Buma, burgemeester van Vlietstede (Leidschendam-Voorburg).

personalia

L.M.L.H.A. Hermans, minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen in het tweede kabinet-Kok en in mei nummer vijf op de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer, nam op 25 juni afscheid van de Kamer en de actieve politiek. Hij zou zich later zoals reeds vermeld wel verkiesbaar stellen voor de Eerste Kamer.

Op 12 september trad minister A.H. Korthals van Defensie af, nadat de parlementaire enquêtecommissie die onderzoek had gedaan naar de bouwfraude haar rapport had gepubliceerd. Hierin stelde zij dat Korthals in zijn functie als minister van Justitie de Kamer verkeerd had ingelicht (zie verder in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten').

Het Tweede-Kamerlid G.M. de Vries werd op 4 oktober benoemd tot Nederlandse vertegenwoordiger bij de Europese Conventie die een grondwet voor de Europese Unie zou ontwerpen, in plaats van Van Mierlo (zie in deze Kroniek ook onder D66). De Vries, die van 1984 tot 1998 lid van het Europees Parlement was geweest, gaf hierbij zijn zetel in de Tweede Kamer op, die toeviel aan J.M. Geluk.

H.H.M. Groen, waarnemend burgemeester van Brielle, werd in november door de gemeenteraad van Leiden voorgedragen voor het burgemeesterschap van die stad. Hij had in 2000 ontslag genomen als wethouder van Amsterdam wegens kritiek op zijn declaraties en werd om soortgelijke redenen in 2002 afgezet als voorzitter van de Koninklijke Nederlandse Atletiek Unie (KNAU). Voor de Leidse raad was dit evenwel geen beletsel hem voor te dragen.